

63.3(2=Кы)жып
МЗЧ

Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги
Ош Мамлекеттик Университети

К. Матикеев

Кыргыздардын тарыхый географиясы

(окуу куралы, экинчи басылышы)

Ош шаары 2004 ж.

ББК 63,3 (2 Ки).

М-34

Рецензент: Кыргыз Улуттук университетинин профессору, тарых илимдеринин доктору, З.Эралиев

Жооптуу редактор: т.и.д., профессор Ш.Базарбаев

Матикеев Курманали

М-34 Кыргыздардын тарыхый географиясы. Ош-2003 –136 б

ISBN 9967-03193-X

Китепте кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн өзөгүн түзгөн ордолор, хандыктар, федерациялык түзүлүшкө кирген кыргыз-бурут элдеринин байыркы жана азыркы таркалуу аймактарынын карталары түзүлүп, аларга анализ берилген. Ошондой эле кытай-каканчын уруулары, алардын таркалуу аймактары, түрк элдеринин таркалышына байыркы кыргыз мамлекетинин бузулушунун тийгизген таасири, кыргыздардын көчүү багыттары анализделген.

Китеп жогорку окуу жайларынын студенттерине, окутуучуларына, мектеп окуучуларына, мугалимдердин билимин өркүндөтүү институттарынын угуучуларына, аспиранттарга, илимий кызматкерлерге, окурмандардын кеңири катмарына арналган.

Китеп Ош Мамлекеттик Университетинин окумуштуулар кеңешинде (№6 кеңешинде, июнь 2003-ж) басмага сунуш кылынган. Автор китеп боюнча сын-пикирлерди «Физикалык география жана табият тануу концепциясы» кафедрасына жиберүүнү өтүнөт жана өз ыраазычылыгын билгизет.

М 0503020911-03

ББК 26 63,3 (2 Ки)

ISBN 9967-03193-X

(С) Матикеев. К. 2003 жыл

Матикеев Курманали 1943 ж. Алайкуу өрөөнүндө, Килемташ кыштагында туулган. Ош Мамлекеттик пединститунун табият таануу-география факультетин (1965 ж.), Баку шаарынан аспирантураны кандидаттык ишин коргоо менен (1971 ж.) бүтүргөн. Географиялык илимдердин доктору (1996 ж.), профессор (1996 ж.), ОшМУга эмгек сиңирген ишмер, «Физикалык география жана табият таануу концепциясы» кафедрасынын башчысы, «Биотехнология жана тоо проблемасы институтунун» директору (1999-2003 ж.ж.), 200 ашык илимий эмгектердин автору. «Кыргыз совет энциклопедиясы» (1-6 т.), «Советтик энциклопедиялык сөздүк» (1-4 т.), «Кыргыз жергеси», «Дүйнөнүн географиялык атоолору», «Кыргыз ССРинин Атласы» сыяктуу фундаменталдык эмгектердин авторлорунун бири жана редкеңештин мүчөсү. Өзүнүн авторлугунда 9 китеби жарык көргөн; «Жылып жүрүүчү континенттер» (1976 ж.), «Аккарлуу Тянь-Шандын табышмактары» (1987 ж.), «Түштүк-батыш Тянь-Шань» (1978 ж.), «Сох дарыясынын алабынан жаратылыш шарты жана аны пайдалануу маселелери» (1975 ж.), «Борбордук Азияны аралап» (1993 ж.), «Борбордук Азия Манас доорунда» (1995 ж.), «Борбордук жана Орто Азия аймактарында токой ландшафтарынын таркалуу закон ченемдүүлүктөрү» (1994 ж.), «Ош областынын географиясы» (1988 ж.). Ал эми башка авторлор менен бирдикте (биринчи автор); «Кыргызстандын географиясын мектептерде окутуунун методикасы» (1985 ж.), «Аптаптуу жайдан Ак карлуу чокуга чейин» (1987 ж.), «Табият таануу концепциясынын негиздери» (1 китеп, 1998 ж., 2 китеп, практикалык сабак, 2000 ж.), «Кыргыздар» (2000 ж.) жарык көргөн.

К. Матикеевтин жетекчилиги астында кандидаттык иштер корголуп, докторлук иштер даярдалууда. «Кыргыздардын тарыхый географиясы» жана «Тоолуу аймактардын ландшафтарынын калыптанышы» деген тема боюнча аспиранттары илимий иштерди алып барууда. 2003-жылы география адистигинин студенттери үчүн жазылган «Жалпы жер таануу» китеби жарыкка чыкты.

Кириш сөз.

Тоо бузулуп сай болуп,
Түз бузулуп тоо болуп.
Аты калып өзү жок,
Ар кайсыл элдер жоголуп
(Манастан)

Кыргыз тарыхынын өзөгү болгон «Манас» эпосу Алтайлыктардын «Алп Манаш», Казактардын «Алпамыс», Монголдордун «Жангар», Тибеттиктердин «Гиссар», Вавилиондуктардын «Энум Элиш» (б.з.ч. XII к), Азербайжандыктардын «Көр оглы»; Перс элинин «Синдбаднамэ» жана «Шахнамэ»; Гректердин «Иллиада, Одиссея»; Индиянын «Махабхарата»; Орустардын «Илья Муромец» ж.б. көптөгөн дастандардан көлөмү, көркөмдүгү, илимий түшүнүктөрү, географиялык так маалыматтары боюнча теңдешсиз туу чокуда турат. Эпостун ыр түрүндө айтылып калгандыгы байыркы кыргыздардын билим берүү системасынын өзгөчөлүгүнөн кабар берет. Ал эми географиялык так маалыматтар, топонимдер, чен бирдиктери байыркы элибиздин географиялык түшүнүктөрүнүн бийиктигин айгинелеп турат. Кыргыздардын дастандары «Кан Кошой», «Эр Төштүк», «Сейтбатал» (Төштүктүн небереси) байыркы тарыхтар боюнча б.з.ч. IV-III к.к. калыптанган («Батал» арабча баатыр дегенди билгизет).

Эпостогу кыргыз уруулары азыркы түрк элдеринин өзөгүн түзгөндүгү, айрымдарынын жок болуп кеткендиги, же түрк элдеринин урууларына айланып калгандыгы, эбегейсиз Евразия чөлкөмүндөгү бөлүнүп калуунун жана көчүүнүн натыйжасы.

Байыркы тарых маалыматтарындагы «киен-куйн», «хакас», «кыр-сахро огуз», «кыр-огуз», «гекун», «жянкун», «жийегу», «чийигүү», «хегес», «шагас», «жылыс», «булуди» деп түрдүү доордо, түрдүү аймактарда аталып келген кыргыз элинин түпкү теги Мухаммедден 3400 жыл илгери (жаңы стил боюнча 4700 жыл башта) жашагандыгы; улуттук ичимдик болгон бозонун пайда болгонуна 9 миң жыл өткөндүгү; тарыхчы Фавет Бузанддын «кыпчактын кол башчылары бозо ичет» деген маалыматы; Геродоттун тарыхында «сактардын Тестүк деген баатыры бар» деген маалыматтын келтирилиши; «Улуу дубалдын» б.з.ч. 14-3 к.к. кытай кол башчысы Лоу-Лянь, императору Ин-Чтян-Цин Ши Хуанди тарабынан курулгандыгы жөнүндөгү маалыматтар; Грек жазамаларындагы Орто Азияда Ахемениддер менен союздаш

болгон Маниус падыша; Иран, Ооган, Тажик элдериндеги Манос, Момос, Манус баатырлар кыргыз элинин байыркылыгын тастыктап турат. Кытайдагы «Фунчан эстелик жазмасындагы» (б.э.41-21 жж) Кыргыз каганына арналган «...падышам сиз Тескей тоонун (Оргу тоо) баатыры, түндүк талаанын арстаны» деген сөздөр; Македонский Орто Азияны басып алганда Манас жөнүндө ага берилген:

Эсилдин жылы сак эле,
Элүв эки жашта эле,
Андыктан бизди сактар деп.
Айттым сөз калды бул элде.

деген маалымат; Дөөттүн (темир иштетүү) доорундагы «байиттин» кыргыз элинде сакталып калгандыгы; Америка континентиндеги Мансас шаары, Салман, Миссур, Кут, Калмат, Манас, Солтон-Си, Энесайата, Көкбийсу ж.б. топонимдери; «Инжил» китебинде келтирилген Манасия пайгамбар; «Забурда», «Библияда», «Инжилде» жазылган Жакынкы Чыгыш Азиядагы (Дөөттүн, Мусанын доорлорундагы) Манасия жери, Манасия мамлекети, Эрментоо, Туздуу көл, Жакыптын кудугу-деген географиялык атоолордун болушу; Кыргыз империясынын 3000 жылдан башта болуп өткөндүгүн, кыргыздар байыркы сактардын урпагы болуп, кыргыз менен кыпчактар бийликтин эки бутагын түзүп, бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн башаты жана алардын өзөгү болгондугун далилдейт. Ксеркстин жазмасында «Саки, Скифское племя носили на голове остроконечное шапки из, плотного войлока (калпак)» деп жазылып, алардын падышасы Сак Тейиттин калпак кийген сүрөтү берилет. "Авестада" Мануш читра-«Мануш» тоосу жөнүндө маалымат келтирилип, «читра» адамдын аттын түшүндүрүп, «Манас» тоо адамы деген маанини берип, Алатоо алгач Манас тоолору деп аталгандыгын кабарлайт.

Алтай жергесиндеги Манс (Манас) өрөөнү, суусу жана тоосу; Монголиядагы Кошой-Цайдам көлү; Дагестандагы Манаскент шаары, Манас айылы; Непалдын Кайлас тоосундагы Манас чокусу; Бутандагы Манас дарыясы; Амазонкадагы Манаус шаары; Турциядагы Маниса шаары; Шынжандагы Манас шаары жана Манас көлү; Сардиния аралындагы Мандос шаары; Мичиган штаттындагы Манусти шаары; Цинхайдагы Манрас шаары; Колорододагы Маннаса шаары; Корея булуңундагы Манас бухтасы жана Манас менен байланышкан көптөгөн топонимдер; «Саади Искандарий» дастанындагы Дашт Кифчак

талаасынын Мамос (Манас) баатыры; Огузхандын небереси Ошар (Ошур, Ошпур Манасты багып чоңойткон адам) жөнүндөгү маалымат; Алтайдагы Ошур өрөөнү жана тоосу; «Тангуттардын жашыруун тарыхындагы» Алтын өрөөндөгү Ошургол (Акбуура) жана Монголиядагы Ошоргол дарыялары; Мексикадагы байыркы «Аман Турсун», «Теиткан» курулуштарынын урандылары; Чыгыш Кордилердеги Нанке Төбөй, Кан Терек Төбөй, Сатыкей ж.б. топонимдер; Ош шаарынын 3000 жылдык жашы жана анын Ошпирим (Ошпурум) деп аталышы Кыргыз элинин байыркылыгын айгинелейт. Байыркы жазмаларда берилген «Сейстан», «Сиджистан», «Сакстан»- сактардын-скифтердин мамлекети, Алп Эр-Төнкө (Афрасиаб-Төштүк) жөнүндөгү маалыматтар бул ойду толуктап турат. «Сейстан» мамлекетине чыгыш Иран, түндүк Афганистан, Туран ойдуңу карап, кийинчеерек ага бүткүл сак-скифтердин таркалган аймактары караган (Шахнамэ, 1 китеп). Ал эми Бичурин (III к, 64 б) скифтер Бактрияны жана Арменияны басып алып, аны Сакстан деп аташкан деп белгилейт. Ал эми Птоломейдин «Географиясынын» 13-бөлүмүндө «Сактардын өлкөсү Яксарт (Сырдарыя) дарыясынын чыгышында 125° узундукта жана 43° кеңдикте жайгашкан, анын батышында 125° узундукта, $38^{\circ}30'$ кеңдикте Индия-Кавказ тоосу (Гиндикуш), чыгышта Имай (Гималай) тоосу орун алган деп берилет.

Китеп байыркы тарыхтардын маалыматын камтыгандыктан топонимдер ошол эмгектерде кандай берилсе, ошол абалында берилди (Тянь-Шань Азиретитоо, Теңиртоо). Китепте Манас эпосунда кездешкен уруулардын байыркы жана азыркы мезгилде жашаган аймактарын тактоого аракет жасалды.

Кыргыздардын этнос катары калыптанышы жөнүндө көптөгөн божомолдоолор бар. Алардын ичинен маанилүүлөрү болуп, төмөнкүлөр саналат (К.Мусаевтин жыйынтыгы жана автордун кошумчалоосу боюнча).

1. Кыргыздар Орто Азиядагы эң байыркы эл. Алардын этнос катары калыптанышы негизинен Алтайда, Энесайда Кангайда Азиретитоодо, Монголияда б.з.ч. 3-4 миң жылдар башта жүргөн, б.з.ч. X-V к.к. Улуу Кыргыз Империясын түзгөн. Сактарды Гундарды, Хундарды кыргыз-кыпчак аскердик бирикмеси башкарып турган (К.Мусаев).
2. Кыргыз элинин калыптанышы Азиретитоодо үч этникалык компоненттин негизинде жүргөн (К.И.Петров).

3. Кыргыздар Азиретитоого монголдордун жортуулунун учурунда XIII к. келген (В.В.Бартольд Г.Е.Грумм-Грижимайло);
4. Кыргыз эли IX-X к.к. Азиретитоого көчүп келген Энесайлык кыргыздардын базасында калыптанган (В.В.Радлов, О.К.Караев);
5. Кыргыздардын айрым бөлүктөрү б.з.ч. I к. Энесайдан Азиретитоого гундардын составында көчүп келген (А.Н.Бернштам);
6. Кыргыздар Азиретитоодо жаңы эрага чейин усундар (үйшүндөр) деген ат менен жашашкан (Н.А.Аристов);
7. Кыргыздар Азиретитоодо байыркы мезгилден бери эле жашап келген, алардын бир бөлүгү Энесайга көчүп барышкан (А.Х.Маргулан, Ч.Валиханов, К.Матикеев).
8. Түрк тилдүү элдердин башаты болуп кыргыздар саналат (К.Матикеев, К.Мусаев).

Бөлүм 1. Байыркы кыргыз-бурут хандыктарынын географиясы

«Улуу Кытай сепилинен» (чыг.) Ханаанга (бат.), Тибеттен (түш.) Алтайга (түн.) чейинки Евразия аймагын ээлеп жаткан Улуу Империянын негизги өзөктүк топтолуу борборлору болуп Алтай, Кангай, Шаатоо, Шаасай, Кыпчак талаалары, Днепрдин төмөнкү бөлүгү, Дунай, Волга-Дон, Чүй, Иле, Анжиян өрөөндөрү болуп, ошол аймакта негизги ордолор оорун алган.

Манас доорунда Кыргыз каганатынын чек арасы түндүктө Энесайдын Ангир (Ангара) куймасы, түштүктө Каракорум, Алтын-тоо, Каспан-тоо; чыгышта Хинган тоолору, "Улуу кытай сепили"; батышта Оролтоо, Каспий деңизине чейинки аралыкта өткөн, б.а. каганат «Улуу кыргыз талаасын» (Казакстан) «Улуу кыпчак талаасын» (Дашт-Кыпчак) ээлеп, ошол аймактарда кырк уруу кыргыз эли жайгашып, ар бир уруу өз хандыгына баш ийген. Кыргыз мамлекетинин башчысы негизги ордодо, ал эми калган хандыктар кичине ордолордо жайгашкан. Ошондой эле түзүлүш кытайга да мүнөздүү болуп, Какан негизги ордоо калаа Чоң Бээжинде, ал эми ага баш ийген майда хандар Чет Бээжин, Орто Бээжин, Түп Бээжинде жашашкан (Бээжин-борбор дегенди билгизет).

Азия чөлкөмүндө кыргыз каганатында үч негизги ордо болуп: Айдыңкөлдө (чыгыш Ордо), Таластын Төрткүлүндө (чоң

ордо), Кадамжай районунун Кан чөлкөмүндө (түштүктөгү ордо) жайгашкан. Чоң ордолорго майда хандыктар караган, ордолор каганаттын негизги ордосуна-баш ийген.

1.1. Түштүк кыпчак ордосу.

Кан чөлкөмүндө жайгашып кыпчактардын (ичкилик кыргыздарынын) майда хандыктарын бириктирип турган. Алооке кыргыздарды чапканга чейин Орозду хандын ордосу ушул чөлкөмдө болуп, көбүнчө "Анжыян" деп аталган. "Анжыян" деген сөз жалпы Алтын-Өрөөнгө тиешелүү болгон. Манас эпосунда Алоокенин "Ажайып канаасындагы" ажыдаарды кое бергенде ал Сох тоосуна кеткендиги "...сойлогон жери коо болду, барганы Сохтун тоо болду" деп айтылат. Бул реалдуу чындык. Себеби, Кан менен Сохтун ортосу 20-25 км, ал эми азыркы Анжыян менен Сохтун ортосу кеминде 300-350 км.

Түштүк кыпчак ордосуна бир нече майда хандыктар караган.

Бадахшан-балык хандыгы. Азыркы Ооганстандын Түркестан деп аталган аймагында, Бадахшан-Балык (Балх-Вазирабад) чөлкөмдөрүндө жашаган кыпчак тайпасы караган. Байыркы тарых маалыматтарына таянсак ("Худуд ал-аалам", "Маджуму-атут-товарих", "Шейбани намэ" XV к. ж.б.) бул аймакта алчын, килечи, ага жамаатташ карлук уруулары жашаган. Абулгозинин "Шажарайи түрк" деген эмгегинде Огузхан Бадахшан-Балх аймактарын басып алгандан кийин, бийик тоо арасына кар калың түшүп, көп аскер калып калат. Жаз келгенде ал өрөөндө калгандарды "Карда калгандар" же "карлук" деп ат берет. Ал чөлкөм байыркы доорлордо Көмөк деп аталган.

Көмөк хандыгы. Ооганстандын түндүгүндө-Банди-Түркестан тоолорунда жашаган жедигер уруусунан куралган. "Огуз-Намэде" бул кыргыз уругу Огуз каган Кашмирге жортуул жасаганда негизги таяныч болгону жазылат. Эпосто Көмөк хандыгы төмөнкүчө айтылат:

Балыктын (Балх) башы Көмөктөн,

Бактысы ашык бөлөктөн.

Кыргыз уулу бу дагы,

Улугу Багыш жедигер (С.О.,3. к.)

Анжыян хандыгы. Кыпчак ордосунун негизги өзөгүн түзүп ага Алтын-Өрөөн (Фергана өрөөнү), Оротөбө, Самаркан, Ысар (Тисар), Көлөб (Куляб) аймактарындагы элдер кирген. Алардын түпкү ордосу Кан чөлкөмүндө оорун алган, четки ордолордо (Кокон, Маргалаң, Самаркан, Оротөбө, Ысар, Көлөп

ж.б.) майда хандыктар турган. Бул хандыктын өзөгүн конурат, кыпчак, карлук, катаган, килечи, мангыт, меркит, канглы, кары, илачы, чымбай, тейит, мундус ж.б. уруулар түзгөн ("Маджуму атут-товарих", "Зийа ал-кулуб", "Акбар-Наме", "Шейбани-Наме", "Шаджара-йи түрк" ж.б.). Эпосто Анжыян хандыгы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Орчун Кокон, Маргалаң,
Аягы Арсы, Жөлөктөн.
Туурасы Ысар, Көлөптөн,
Саалай датка, Санжибек, (С.О., 3 к.)

Катаган хандыгы түштүк кыпчак ордосунун эң батышында жайгашкан, Кошой хандын эли - катаган уруусу жашаган аймакты камтыган. Катаган элинин уюткусу Манас доорунда Балык хандыгынын чыгышында Кундуз, Талкан (Таликан) сууларынын алабында жашаган. Азыр бул аймак Ооганстандын Катаган аймагы деп аталып, анда Айбак, Баглан шаарлары орун алган. Эпос боюнча алганда Кошой хандын ордосу азыркы Ташкоргон шаарынын чөлкөмүндө, Бадахшан-Балык хандыгына жамаатташ жайгашкан. Кыргыздар Алтайга көчкөндө ээн калган аймакка Шоорук хан ээлик кылып, кайра өз жерине келгенде аларды киргизбей согуш кылган. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат: "Ташкотонун талкалап, качып тоого хан Шоорук, кара башын калкалап".

Ташкен хандыгы. Кыргыздын негизги ордосунун бири болуп, бул хандыкка Айкымдын Сары талаасы (Бетпак талаа), Кураматoo кыргыздары кирген. Ордо калаа Ташкен болуп анда кыргыздын курама, кыпчак, мундус уруулары жайгашкан ("Жахан-наме", "Шейбани-наме", "Фатк-наме"). «Шахнамеде» б.з.ч. IV-III к.к. Орто Азия кыргыз-кыпчак хандыгынын алдында болуп, анда Көкөтай бийлик кылганы, анын түпкү теги Египетке чейин жеткендиги маалымдалат. Эпосто бул хандыктын чөлкөмү төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ташкендин үстү зоо экен,
Там салынбай тоо экен.
Наманган, Ташкен арасы,
Айкымдын Сары талаасы (С.О., 3 к.)

Алай хандыгы. Алай хандыгыны Каратегин, Алай кыргыздары караган. Анда калча, окчу, нойгут уруулары үстөмдүк кылган. Эпосто бул аймак төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Каратегин башында,
Атактуу жайлоо Алай бар.

Сарыкол хандыгы кыпчак ордосуна карап элинин өзөгүн нойгут уруусу түзүп, алардын негизги тобу Каракорум тоосундагы Сарыкол өрөөнүндө, аз бөлүгү Мыргаптан (Мургаб) баштап Жазира (Жаз-Ира) ашуусуна чейинки чөлкөмдө жайгашкан. Алардын ханы Акбалта эпосто өз жери жөнүндө төмөнкүчө айтат:

Сагынам Сарыкол жеримди,
Сагынам нойгут элимди.
Көп тилейм зор Манас,
Мурадыма барайын (С.К., 3 к.).

Лоп хандыгы кыпчак ордосунун четки чыгышында жайгашкан, эпосто Сайкалдын жери катары сүрөттөлөт. Сарыкол менен бул чөлкөмдүн ортолугу түз алганда 1200 чакырымдан алыс болгондуктан нойгуттардын эки өзүнчө хандыгы түзүлөт. Лоп хандыгынын аймагы чыгышта "Улу Кытай сепилине", түндүктө Губий, Шаму чөлдөрүнө, батышта Хотан жергесине чейин, түштүктө Каспан тоого чейинки чөлкөмдү ээлеген. Байыркы эмгектерде (Щуцзи) "Какандын Каратоодо турагы бар" деп жазылат. Лоп хандыгынын чөлкөмүндө өлүк шаарлар-Хара-Хото, Актан-Хото жайгашкан. Мүмкүн ошол шаарлар Лоп хандыгынын борбору болгондур.

1.2. Түндүк кыргыз-кыпчак ордосу.

Бул ордого бүтүндөй кыпчак талаасы, Сол-тоо элдери, Сары-Аркадан Оролго (Уралга) чейинки чөлкөмдөгү элдер караган. Кыргыз каганатынын негизги ордо шаары болуп Төрткүл саналган. Ал эми Талаш (Талас, "Шажарайи түрктү" караңыз) кыргыз, кыпчак урууларынын ортосундагы талашка түшкөн аймак болгондуктан, Манас уруулар арасындагы килишпөөчүлүктү чечүү үчүн өзүнө тиешелүү жер катары тандап алган. Ордо эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт: "Төрткүлүн төрт кат уруптур, төрөң Манас туруптур". Бул ордого бүтүндөй кыргыз федерациясы (каганаты) баш ийген жана ага түздөн-түз бир нече хандыктар караган.

Орто Чаткал хандыгы. Эпосто Орто Чаткал деп Чыйырчык өрөөнү айтылып бул хандыктын батышында Бухара-Шарып жери, түштүгүндө Ташкен хандыгы, түндүгүндө Бузулган-Чамбыл тоосу орун алган. Ал Манас эпосунда төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Бухарай-Шарып ар жагы,
Бузулган-Чамбыл бери жагы.
Орто Чаткал жердеген,
Будайык уулу Музбурчак (С.О., 3 к.).

Бузулган Чамбыл азыркы Каратоо, Актоо жана Нура тоолору. Каралжын-агыш түстүү тектерден турган бул тоолор тектоникалык талкалануунун натыйжасында структурасы бузулуп, салаа сымал өрөөндөрдү пайда кылган. Ошол тоолуу аймактын элинин өзөгүн аргындар менен үйшүндөр түзгөн.

Чаткал хандыгы. Манас эпосу боюнча бул хандыка Чаткал өрөөнү карап, анын негизин түптөгөн Миңжашар болуп, үч суунун кошулган жерине калаа куруп (чатка), ошол калаа Чаткал деп аталып калган. «Кан Кошой» дастанында анын иниси Чаты деп берилип, Чаткал деген топоним анын аты менен байланыштуу экендиги айтылат. Хандыкка азыркы Алабука, Аксы, Авлетин, Чанач-сай жерлери караган. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Алтайдан көчүп жол басып,

Анаву Чанач товну ашып.

Абакеси Миңжашар,

Айлына келип конуптур (Кыдыралынын варианты).

Кожокент хандыгы. Кайрылыштоо (Курама тоосу) жана Кайраккумдун айланасында жашаган алчын, үйшүн, найман урууларынан турган бул чөлкөмдү Аргындын Каракожосу башкарып, Кожокент (Хожент) калаасын салдырат. Манас ал калааны Кожонун шаары (кент-шаар) деп атап, негизги стратегиялык калаа катары баалайт. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Кайрак кумдун кысыкта,

Кайрылыш тоонун урчукта.

Кожокент калаа куруптур,

Касаба кылып-бекемдеп (Кыдыралынын варианты).

Кемен же тору кыпчак хандыгы. Түндүк кыргыз кыпчак ордосунун эң чоң хандыгы, батыш аймагынын борбору Кемен өрөөнү, чыгыш аймагынын борбору Үрүмчү шаары болгон. Бул хандыктын өзөгүн Чоң-Алатоонун жана Кичи-Алатоонун кыргыздары түзгөн. Эпос боюнча алганда Үрбү Кеменде, анын атасы Тазбаймат Үрүмчүдө турган. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат.

Кара кыргыз уругу,

Тору кыпчак уругу,

Атасынын аты Таз,

Шаары Үрүмчү, дөөлөт мас (С.О., 4 к.).

«Шахнаменин» малыматына таянсак, анда Кан Таз (Эйбит) Турандагы белгилүү хандардан болуп, анын түпкү теги б.э.ч. XX к.к. Египетке чейин бийлик кылган.

Бехустун жазмасындагы «даха», грек жазмаларындагы «дая», кытай жазмаларындагы «дай» (ак дайлар түндүктөгүсү, кызыл дайлар батыштагысы-Азиретитоо) сактары кыпчак элинин башатын түзөт. «Шахнамедеги» Ажо-дахой (Ажо-Зохак) Таздын (Тазбайматтын) небереси болуп Авестадагы Урпу, Манастагы Урбу менен айкалышып турат.

Казак хандыгы. Эпосто казак эли кыргыздын бир чоң уруусу катары айтылып, бардык согуштук аракеттерде, той-тамашаларда бирге болуп, эки эгиздей сүрөттөлөт. Казак хандыгы байыркы доорлордо азыркы аймагынан алда канча зор чөлкөмдү ээлеп турган. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Сарыарканы жайлаган,
Сан казагын айдаган.
Оролдон чыккан жол менен,
Отуз миң орчун кол менен.
Көкчө келип калганы (С.О., 3 к.).

1.3. Чыгыш кыргыз-уйгур ордосу.

Бул ордого Борбордук Азиядагы, Алтайдагы хандыктар баш ийип, негизги ордо болуп саналган. Ордо Дыңша (Жонгор) чөлүнүн түштүгүндө, Кичи Алатоонун түндүгүндөгү Айдыңкөлдүн жанында (азыркы Манас шаарына жакынкы чөлкөмдө) жайгашып, Манас биринчи жолу ошол ордодо хан көтөрүлөт. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Аңыртын белин ашышып,
Алтайдын түзүн басышып.
Кайта келди элине.
Мамырдын Сары чөлүнө.
Айдыңкөлдүн жээгине (С.О., 1 к.).

Эпостогу фактыларга таянсак бул хандыкка Алтайдан токсон алты миң адам караган. Алардын ичинде кыргыз, уйгур, калмак, казак ж.б. элдер болгон. Хан көтөрүү аземинде Көкчө "төрө" деген наам алат, б.а. хан кыргыздан, төрө казактан болот. Бул ордого ошондой эле Алты шаар уйгуру (Турфан, Аксу, Куча, Кашгар, Жаркент, Хотан) да, баш ийген. Аларды Манас эпосунда эштектердин Жамгырчысы башкарган. Ал төмөнкүчө айтылат:

Алты шаар уйгуру,
Азыркы сен улугу,
Жамгырчынын аскерин,
Абаң Бакай алганы (С.О., 4 к.).

Чыгыш Ордо бир нече (кыргыз, казак, алтай, уйгур, манжу жана калмак) хандыктардан турган.

Кыргыз хандыгынын Кичи Алатоодогу ханы Кутибий болуп, ал өз ордосун Айдыңкөлдөн күнчүлүк жерге салдырат. Анын ордосу турган жер азыр да, Кутибий деп аталат. Ал эми кыргыз хандыгынын Алтайдагы ханы Жайсаң болуп ал өз ордосун Акталаага (Жайсаң көлүнүн жээгине) курдурат. Бул аймак азыр да, Жайсаң (Зайсаң) деп аталат. Казак хандыгын Айдаркан башкарып өз ордосун Сарыарка чөлкөмүнө; Манжурия хандыгын Мажик башкарып, өз ордосун Монголиядагы Кыргыз тоосунун этегине жайгаштырат.

XIII-XIV кылымдарда Алтайдагы кыргыз элинин жашаган аймагы Хонгррой деп аталып, төмөнкү улустарга бөлүнгөн:

Алтысар улусу (алгынзархы-түндүк) орус жазмаларында «төмөнкү кыргыздар» же «чоң кыргыздар» деп аталып алардын жашаган аймактары азыркы; Кызыл, Камлар, Шуй, Ачин, Ыгын, Чулум, Кия, Томь өрөөндөрү, Кузнец Алатоосунун (Темир тумшук) түндүгү болгондугу жөнүндө маалымат берилет.

Исар (Езер, Жесар, Елисар) улусуна Энесайдан Абакан дарыясынын чатына, андан Огур дарыясына чейинки аймак кирип Алтайдагы кыргыз мамлекетинин өзөгү (борборун) болуп, элинин негизин керейитер түзгөн. Бул улуска; Тыва өрөөнү, Камасин, Качин, Арин, Ястин, Хайтон, Сыда, Мана, Убей, Кача өрөөндөрү караган.

Алтыр (Олтыр) улусуна Энесайдын жогорку агымындагы аймактарда жашаган «жогорку» кыргыздар же Саган, Четабур, Сарыглар, Ичеги, Белтир, Табан, Саян, Чыстыр, Иргай (Ыргай), Ханкыны аймактары, ошондой эле кыштым уруусу жашаган Томь, Мрассу, Кандом өрөөндөрү, Темир тумшук тоосунун түндүгүндө Төлөс көлүнө чейинки жерлер караган.

Туба улусуна Энесайдын бүткүл оң өйүзү, Саян тоолорунан Сыда дарыясына чейинки аймактар; Абакан өрөөнүнүн оң өйүзүндөгү талаалар карап, борбору Упса өрөөнүндө жайгашкан. Негизги өзөгү азыркы Байкой, Кол (Көл), Уштар, Койбал, Дрин, Бохтин, Альт, Бугус, Алахам, Карнасан, Бугачев чөлкөмдөрүндө караган.

Бөлүм 2. Байыркы кыргыз урууларынын географиясы.

Байыркы эмгектерде Азия менен Европада төмөнкү элдердин жашагандыгы жөнүндө толук маалыматтар бар; Чин (кытай), Мачин (индокытай), Тебит (тибет), Оном калктары (манжурия, шибе элдери), Жапан (япония), Кугирио (корей), Фин уруулары, Түрк калкы, Мунгулдар (монголдор), Тунгустар, Буряттар, Камчадали (камчаткалыктар), Чукоттор, Искумустар, Толенгуттар (төлөстөр) ж.б. Ал эми Манас эпосунда көбүнчө түрк насилиндеги элдер жөнүндө маалыматтар берилет, алар бардык согуштук аракеттерде эскертилет.

Байыркы доорлордо Азия чөлкөмүндө эки чон федерациялык түзүлүш (кыргыз жана кытай) болуп, согуштук аракеттер көбүн эсе аларга кирген уруулардын-элдердин ортосунда жүргөн. Кытай менен кыргыздар "Чоң казатта" беттешип, кыргыздар жеңилип, Борбордук Азияны таштап кетүүгө аргасыз болгон. Натыйжада, эпостогу кыргыз уруулары чачыранды абалга келип, азыркы түрк дүйнөсүнүн (түрк элдеринин) өзөгүн түзгөн.

2.1. Кыргыз - бурут урууларынын географиясы.

Алчындар. Манас эпосунда кыргыздын бир уруусу катары айтылып, алардын Каракесек деген жетекчиси болгондугу маалымдалат. Байыркы хандар шежересинде Алаша хандын тушунда өзүнөн ала (пес) бала туулуп, аны кырк кыз менен талаага таштайт. Ошол баладан алчын уруусу куралып, акырындык менен "алакчын" деп аталып калат. Ал эми кытайдын тарыхында бул эл "бома" деп айтылып, алардын жашаган аймагы Алтайдын Кангай чөлкөмү болгон. Кытай тарыхтарында «бомалар»-«элочжи» (Ала атчандар-Алакчындар) кыргыздар менен согушуп тургандыгы жонундо маалымат келтирилет. Алтайдан кыргыздар көчкөндө бул эл азыркы Кан чөлкөмүнө көчүп келип, кийинчереск "ичкилик" деп аталып кеткен. Алчындардын Кангайда жана Алтайда калгандары азыркы күндө «орок» жана «оочу» деп аталып, Амур суусунун бойлорунда жайгашкан. Казакстандык алчындар (алшындар) Орол тоо аймагында жашайт. Кыргызстанда помалар Лейлек районун Кулунду айылында жашап, түпкү тегибиз абаттар деп айтышат.

Аргындар. Эпосто өзүнчө уруу катары "... Аргындын Каракожосу, ал дагы бизге уруктур" деп айтылат. Ал эми "Хан

шежересинде", "Тарихи Зертеулерде" алар мунгулдардын түштүк-батышында, Баяген урууларына жамаатташ жашаган эл болгондугу айтылат.

Аргын деп аталышынын себебин орус изилдөөчүлөрү түрдүүчө чечмелөөдө. Орхон-Энесай жазууларында Чоң Ерген деген уруу, мунгулдар жашаган аймактын чыгышында болгондугу жөнүндө маалымат берилет. Кытай тарыхы бул элди "баягу" деп жазат. Кийинки тарыхтарда бул эки сөз кошулуп Байергун (чоң аргын) деп айтылып, алар кытайча "гауу-гуй", түркчө "каңлы" деп аталган элдин насили экендиги жөнүндө маалыматтар берилет.

А. Аристовдун ою боюнча бул эл Байергун (чоң аргын) жана кичи аргын деген эки бөлүктөн турат. Чыңгыз-хан доорунда Жуучухандын ээлигинде болуп, негизинен Чыңгызтоо менен Тарбагатайдын ортосунда жашаган. Араб жыл намэси боюнча алганда 440 жылдары (1262 ж.) аргындар Хорасанга чейин таркалып Хорасан аргыны, ал эми Алтайдагылары ойрот аргыны деп аталган. Азыркы мезгилде аргындардын басымдуу бөлүгү Казакстандын Көкчө тоо облусунда жашап 46 майда уруудан (Кулансу, Акиек, Хаксары, Катай, Актеке, Сары аргын, Багыш аргын, Уак аргын, Коңырат аргын, Ногой аргын, Кабык аяк аргын, Тобук, Дадаң ж.б. аргындар) турат. Ал эми Сиянбиндин (Сибирдин) Аргун өрөөнүндө Ойрот аргындары жашайт. Ошондой эле аргындар Крымда, Саян, Тануола тоолорунда, Түркменстандын Хорасан тоолорунда жашашып, ошол чөлкөмдүн элдери менен аралашып кетишкен. Хакасиянын Хан-Сулуу, Хоргос тоолорунда кара монгол аргындары жашайт.

Арбындар. Байыркы кытай тарыхтарында, "Хан шежересинде", "Туркий кавмалар тарыхында" уйгур элинин бир бутагы болуп, каңлы (арабалулар) деген эл экендиги жөнүндө маалыматтар берилет. Осмон түрктөрүнүн негизин түзгөн бул эл азыркы күндө Туркияда, Иранда (карагозлулар, теймурташтар ж.б.), Түркменстанда, Казакстандын орто жүз аймагында, Ооганстандын түндүгүндө, Өзбекстанда, Кытайдын Шынжан аймагында чачыранды абалда жайгашкан. Азыркы мезгилде канды уруусу Лейлек районунун Кулунду айылында жашап; каралай канды, сарык канды, түрмен канды деп бөлүнүшөт.

Дөөлөстөр. "Туркий хавмалар тарыхында" Дөөлөстөр "телингут, "телеут", "Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинде" "төлөнгүт" деп айтылып, алар Алтайдагы Төлөс (Телец) көлүнүн айланасында жашайт деп жазылат. Орус жазма

маалыматтарында бул эл Алтайдагы тоо калмагынан келип чыккан. Казак шежересинде дөөлөстөр аргындардын түпкү теги, кыргыздар калмактарды чапканда колго түшүп, кийинчереек түрк элине айланып калган эл. Ошондон улам кыргыз-казак элдеринде туруксуз оорду жок адамдар "теленгит" деп аталат.

Абулгазийдин "Шажараи түрк" деген эмгегинде "Туркий хавмалар тарыхында" телеуттар, эскимостор бир тектен-монгол түрктөрүнөн келип чыккан деп жазылат. Бирдиктүү бир аймакта жашабагандыктан тарыхта бул элдин эн тамгасы жөнүндө маалыматтар жок. Айрым тарыхтарда бул эл түрктөрдүн "теле" деген табынан чыгып "тилу", "дулу" деп аталып, "тиле" деген "от" деген сөз деп берилет. Алар төрө, ушу, меркит, актумай, каратумай, кыпчак, найман, сарт, шорсы, торгул, мундус, кочкор, тотуш, ж.б. 16 майда уруулардан турат. Аларга аралашкан ашкешим уруусунда; аюту, төрт ас, шынгыс, ан, карга ж.б. майда уруулар бар. Жогорудагы уруулар биригип "кара калмак" деп аталган. Азыркы күндө бул элдин өзөгү Алтай, Саян, Тануола тоолорунда жайгашкан.

Кытайдын "Вий жылнамесинде" Дөөлөстөрдүн туруктуу жайыты жок, алар суу менен от, чөп кубалашып көчүп жүрүшөт, алардын жетекчиси Гэлен-Мокей кан (606 ж) деп берилет.

Л.Н. Гумилевтин маалыматы боюнча Дөөлөстөр (төөлөс, телецсы) он беш түрк урууларынан (юаны-уйгур, киби, дубо-тива, гулиган-куркан якуттардын теги, долоньгэ-теленгит, бугу, баегу-байырку, тунло, тонгра, хунь, сыгие, хусин, хигиң, адин, байен) турган. Байыркы тарыхтарда аталган уруулар жөнүндө маалыматтар жок жана алардын жашаган жерлери да белгисиз. Азыркы күндө дөөлөстөр Кыргызстанда Ноокат районунда жашап төлөстөр, аутайлар жана кашкарлар деген майда уруулардан турат.

В.Я.Бутанаев, И.К.Бутанаевалардын (2004 ж) маалыматтары боюнча Энесайда кашкалар-бектер жашап алар белтир, коен, сагай, кызыл, хыргыз, хорой деген элдерден турган. Байыркы тархтарда бул эл «Хашхалар» (адам жегичтер) деп берилип аларды Чулум татарлары кыргыздар, Алтайлыктар кырсагалдар, тувалыктар бөрүстөр деп аташкан. Кытай "Вий жылнамасынын" канкылар шежересинде төмөнкүдөй төөлөс ырлары жазылган:

Йыңшаң түбүндө,	Төбөдө асман,	Кулпурат чөптөр
Төөлөс жылгасы.	Гүлдөдү турмуш.	Малдуу жайыттан,
Жер-жерге асылган,	Ар кайсы жактан,	Уялат чөлдөр.
Төөлөс тулгасы.	Эркелеп желге,	(А.Байтур)

Бул ыр саптарынан Дөөлөстөр Азия аймагында эң кенири таркалган эл экендиги талашсыз. Кытай "Вий жылнамасынын" "Канкылар шежереси", "Жожандар" деген бөлүмүнө жана "Сүй жылнамасынын" "Төлөстөр шежересине" таянуу менен А.Байтур биздин эранын 4-кылымдарында төлөс уруу бирикмеси Сибирде, Хангайда, Алтайда жана Азретитоолорунда жашаган. Аларда каган (мамлекет башчысы), черик башы (башкы аскер жетекчи), татан (улуу аксакал), эл (эл башы), элтебр, эркин бага деген бийлик титуулдары болуп, бул наамдарды башка түрк элдери да, колдонушкан деп белгилейт. Жаңы эранын 410 жылдары аларды Көлөй каган башкарып, анын 60 миң аттуу аскери болгон. Кытай тарыхтарында дөөлөстөрдүн жашаган аймагы болуп Кыргыз империясынын чыгыш аймагы-Алтайдан-Хангайга, Гоби чөлүнөн Байкалга чейинки чөлкөм саналган. Б.з. 646 ж.ж. аларды Илбирс Дөөлөс шаа, 742 ж.ж. Тарду-дөөлөс башкарып турган (К.Мусаев). Тарыхый маалыматтар боюнча Билги какандын тушунда (б.з.. 646-630 ж.ж.) дөөлөстөрдүн аскерлеринин саны 20.000, ал эми Шибир шаанын мезгилинде 100.000 ге жеткен (Гумилев, 1983, 60-61-б.б.). Алар Төбөйлөр менен союздаш болуп меркиттер, керейттер, дөрбөндөр, нуркуттар деген уруулардан турган. Дөлөстөр (төлөстөр) Азиядагы эң байыркы элдер экендиги талашсыз.

Думаралар. Манас эпосунда "окчу менен думара, оорун бербей буларга" деп эскертилген. Бул кыргыз уруусунун, жери кайда экени белгисиз. Азыркы күндө бул элдин өзөгү Алтайда, Тоолуу Шорияда, Тывада, Хакасияда, Амур боюнда, Саха республикасында чачыранды абалда жашайт. Көбүн эсе, будда динин тутушкан эл. Ал эми Орто Азияда думаралар, окчулар Фергана өрөөнүнүн түштүк-чыгышында-Кадамжай районунда, Чоң Алайдын батышында, Каратегинде, Кичи Памирде жашашат.

Дууламтар. Байыркы тарыхтарда бул уруу казак элине таандык экендиги айтылып, түпкү теги кыргыздан чыгып, Ыйса Христостон 150 жылдар башта Азирети тоого келген деп берилет. Азыркы күндө бул уруулар казактын улуу жүзүнө таандык болуп, негизинен Каратал, Балхаш, Теңиз, Сырдарыя жана Чыйырчык чөлкөмдөрүндө жашайт. Ошондой эле Ташкендин, Самаркандын айланасында отурукташып көптөгөн майда уруулардан турат.

Казактар. Казактар Эртиштен Дунайга чейин созулуп, байыркы доорлордон XIX к. чейин «Улу кыргыз талаасы» деп аталган аймакты ээлеп жаткан эл. Алардын басымдуу бөлүгүн кыргыз-кыпчактар түзгөн.

БИБЛИОТЕКА
Ошкого государственного

УНИВЕРСИТЕТА

ИНВ. №

862496

Кытай тарыхтарында бул элдин түпкү тегинде керейит, найман, дулгас (дуулат) деген элдер болуп, алар түрк уруусуна (ту-кйулар) таандык болгон "угуз" (огуз) тайпасына кирип Түркөстан, Сырдарыя, Амударыя, Орол тоолорунун, Хазар денизинин, Хорасандын, Ирандын чыгыш бөлүгүндө, Волга жана Жайык дарыяларынын чөлкөмдөрүндө жашаган.

К.Мусаевтин маалыматы боюнча б.з.ч. IV-III к.к. Орто Азия чөлкөмүндө, ошондой эле Сары Аркада, Тарбагатай, Жайсан (Зайсан) аймактарында Камбаркан жана анын баласы Айдаркандын башчылыгынын астында казак эли жашаган. Казак өлөндөрүндө алардын түпкү теги төмөнкүчө айтылат:

Улуу жүздүн аркы түбү, Орто жүздү кураган,
Алтай кыргыз насиле. Аргын, Найман, Коңурат,
Кангылы, Ысты, Сиргели, Кыпчак, Керкей, Уак дейт.
Жалайыры, Сары үйсүн

Кичи жүздү кураган,
Алшындардын, үч уруу,
Түп бабасы байыркы
Энесайлык кыргыз деп.

Кытай тарыхында казактар «кун-усун» (кун-кыргыз) деп аталып, алардын армиясы 400 миңге жеткен. Кытай тарыхындагы бул маалыматтар "Түркий кавмалар тарыхында", "Төлөстөр жыл намесинде" да берилет. «Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинин» маалыматы боюнча түрк насилдиндеги элдер өзүнчө федерация болушуп уйгур (кошулган) деп аталышкан. Уйгурда кыргыз, канлы, кыпчак, аргын, найман, керейт, дуулат, үйшүн деген уруулар болуп, казак элинин насилдин кара-кыргыздар түзгөн.

Казак тарыхын изилдөөчүлөр С.Г. Кляшторный жана Т.И. Султановдун "Казакстан, летопись трех тысячелетий", (1992) деген эмгегинде казактар кыргыздардын бир тайпасы болгон. Өз алдынча хандыкты XIV-XVII кылымдарда жалаир уруусунан чыккан Кадырали-бектин тушунда (525 жыл башта) түзгөн. Азыркы күндө улуу жүзгө караган жалаир (жал айыр) уруусу андас, ак ийик кыргызы, балпаң кыргыз деп аталышып Талдыкоргон облусунда турушат.

"Зафар намэде", Нажиб Гасимбектин маалыматтары боюнча керейт "кара" деген сөздү билгизет, бул эл чөлдүү аймактарда жашап эн тамгасы «- +» болгон. "Шажараи түрктө" Огузхандын неберелеринин биринин аты Керайли болуп, андан таркагандар керейиттер деп аталган деп айтылат. Казакстандын

орто жүзүнө таандык болгон аз гана кыргыздар керейлер менен аралашып "кара- кыргыз" деп аталышып калган.

Чынгыз хан тарыхында кара-кыргыз хандары Арсы, Айнал жөнүндө маалымат берилип, алардын жери азыркы Арсы чөлкөмүндө болгондугу айтылат. Ал эми Б.Березин менен А.Аристовдун маалыматтарында керейлердин түпкү теги Саян тоосунун Темир тумшугу (Кузнецкий хребет) менен Уде өрөөнүнүн ортосунда жашаган деп божомолдонот. "Маджму атут-таварихте" Ефастын Азархан деген уулунан Казакхан төрөлөт, казактар анын насили деген маалымат келтирилет. Байыркы тарыхтарда белгилүү болгон Аттиланын (Адил, Эдил, Үлкөн-Адил 453 ж. өлгөн) армиясынын негизин казактар түзгөн.

Каракалпактар. Байыркы тарыхтарда бул эл кыргыздын бир уруусу катары эскертилет. "Хан шежересинде" аргындардын насили кара-кыпчак деген уруу болуп, ал эл Кабыланды баатырдын эли болгон. 1723 жылы калмактар Цеван Рабдан деген баатырдын жетекчилигинде казактарды чаап туш келди кууган мезгилде кара кыпчактар Есил (Урал), Нура, Сарысу дарыяларынын бойлоруна, Арал деңизинин айланасына, Хазар деңизинин чыгышына байыр алышат. Бул көч казак тарыхында "Актабан (Акдөбө) үркүнү" деп аталат. Казактардын орус элине кошулушунун негизги себеби болуп "Актабан үркүнү" саналат. Алгач казактардын улуу жүзү Абумухамметтин жетекчилигинде 1731 жылы Орусияга кошулат. "Актабан үркүнү" казактын өлөңдөрүндө төмөнкүчө айтылат:

Каратаудың басында көш келеди,
Көшкөн сайын бир тайлак бос келеди.
Карындастан айрылган кыйын экен,
Кара көздөн молдиреп жас келеди.

Кийинки тарыхтарда каракалпактар өз алдынча эл катары 16 кылымдан баштап калыптанган, тили түрк тилинин кыпчак тайпасына кирет деп айтылат. Каракалпактар жөнүндөгү маалыматтар эпосто жок, бул эл жөнүндөгү азын-оолак эскертүүлөр эпоско кийинки мезгилде кошулуп кеткендей болуп сезилет.

"Туркий кавмалар тарыхында" каракалпактар Алтай түрктөрүнүн насили. Ал эми "Игордун полку жөнүндө сөз" ж.б. байыркы орус тарыхында "Чурний калубук" (кара-калпак) деп аталып орус княздары Юрий Долгорукий, Владимир, Изослав (Ярослав) ж.б. менен достукта болушкан.

Катагандар. "Иуан падышалыгынын тарыхы" (1976 ж.), "Тарихи зерттеулер" (1994 ж.) деген эмгектерде Иенбакайдын

баласы Катаган жөнүндө маалыматтар кездешет. Катагандар жөнүндөгү азын-оолак маалыматтарды "Маджму атут-товариктан", "Тухват ат-таварик-и-ханиден" кездештиребиз. Азыркы мезгилде Ооганстандын түндүгүндө Катаган аймагы орун алып, анда өзбектер, хорасандыктар ж.б. түрк тайпасындагы элдер жашашат. "Чин падышасы Гаозинин ордо эстелигинде" (508 ж, 23-25 беттер) катагандардын Кара тоонун (Каракорум) түндүгүндө жашагандыгы жөнүндө маалыматтар келтирилет. Катагандар жөнүндөгү азын-оолак тарыхый маалыматтар кыргыздар Алтайдан кайра көчкөндө алар Кичи Азияга багыт алып Ооганстанда, Иранда, Иракта жашаган түрк тукумундагы элдердин (карагозлулар, афшарлар, кызылбаштар ж.б.) негизин түзгөндүгүнөн кабар берет.

Катагандар жөнүндө маалыматтар "Маджму-атут-таварихте", "Тухфат ат-ат варих-и ханиде", "Шараф-наме-йи шахиде" (XVI к.), "Мусаххир ал-биладда" (Покоритель стран, XVI-XVII к.к.), "Тарих-и-арба улуста" (История улусов, XIV-XV к.к.), "Дастур алмулукта" (XVII к.), "Тарих-и мукими ханиде" (История Мухим-хана, 1702-1704 ж.ж.), "Убайдаллах-намеде" (XVIII к.) ж.б. кийинки тарыхтарда (XV-XVIII к.к.) эң көп кездешет. Тарыхтардын басымдуу бөлүгүндө алардын жашаган аймактары Ооганстандын түндүгүндө Бадахшан, Балык (Балх), Кундуз, Талкан (Таликан) аймактары б.а. Катаган провинциясы экендиги айтылат. Ал эми "Тарих-и Кипчак-ханиде" (История кыпчак ханов, 1721-1722 ж.ж.) катагандардын Ходмамкули-беги Балык аймагын башкарып тургандыгы жана «Кыпчак хан» деп аталганы жөнүндө маалымат берилет.

Коңураттар. Абулгазийдин "Шажараи түрк" деген китебинде Кайен тукумундагы бир адамдын үч баласы (Чорлук, Кубайшир, Тусбудай) болуп, Чорлуктан Коңурат төрөлүп андан коңурат эли таралат. Алардын жашаган жери белгисиз. Коңураттар жөнүндөгү маалыматтар "Тарих-и абу-л-хайр-ханиде", «Бахр ал-алсаф фи манакиб ал ахтар» (Море тайн относительно доблестей благородных" (1325 ж.), "Тарих Мухим ханиде" (1009-1114 ж.ж.) ж.б. XI кылымдан берки тарыхый булактарда кездешет. Коңураттар азыркы күндө негизинен түштүк кыргызстанда, казакстанда жашашат.

Кыпчактар. К.Мусаевтин маалыматы боюнча кыпчактардын байыркы жашаган аймагы болуп Түштүк Сибирь, Хакасия, Тува саналат. "Түркий кавмалар тарыхында" кыпчактар Дунай жана Жайык (Урал) дарыяларынын ортосунда жашаган

байыркы скифтердин (искиттер) насилли. Ал эми "Шажараи түрк" деген эмгекте (1663-1664 ж.ж.) кыпчактар түрк насиллиндеги эл. "Түрк, кыргыз-казак хандар шежересине" (1911 ж.) таянасак алар канлыдан бөлүнүп, элсиз ээн жаткан жерге кеткендиктен "кыпчак" (бош, чөл, элсиз), ал эми алардын жери Дашт-Кыпчак (Кыпчак талаасы) деп аталган. Араб жазуучусу Амир Руханиддин маалыматы боюнча кыпчактар байыркы эл, төмөнкүдөй майда уруулардан турат: токсоба, сита, боржо уулу, анжо уулу, төрткара, жузнан, баргы уулу, котан, борлы, кан уулу. Алардын дээрлик көпчүлүк бөлүгү ногой менен өзбек болуп кеткен.

Кытай тарыхынын маалыматтары боюнча Огузхандын тушунда, Итбарах деген хандык менен болгон согуш учурунда кыргыздардын баатырынын аялы кытайлар басып келгенде теректин көңдөйүнө кирип уул төрөйт да, анын атын «кыпчак» (кыпчуур, тар деген мааниде) деп атайт. Ал эми "Татары древние и современные" деген эмгекте (1993 ж.). 6-7 кылымдарда Түштүк Уралдын, Батыш Сибирдин талааларында огуз-кыпчак уруулары көчүп жүрүшкөн деген маалымат берилсе, Перси тилинде жазылган "Кыпчак хандыгынын тарыхы" (17-18 к.к.) деген эмгекте 15 кылымда Дашт-Кыпчак талаасынын батышында, Абул-хайр хандын бийлигинин астында өзбек мамлекети калыптанып анын өзөгүн кыпчактар түзгөн деп берилет. Музафар Үсөндүн "Улуу талаанын урпактары" (1993 ж.) деген китебинде кыпчактардын байрагында кайраштырылган эки пычак тартылып, кыпчак деген сөз ошол эки пычактан (эки пычак - кыпчак) келип чыккандыгын, Баткен чөлкөмүндөгү Бужун (Буж-гун) кыпчактардын беш уруусу жашаган кыштак деген маанини берери жазылат.

Байыркы тарыхтарда скифтер дага, асин, тахас, сахараул (светлые саки) деген уруулардан турары (Помпей Трага) жазылса, Геродоттун тарыхында (б.з.ч. 400 ж.ж.) бул фактылар тастыкталат жана "сактардын Төстүк деген баатыры бар", ал эми "скиф" деген ат "талаа элдери" деген маанини билгизет деп берилет, кыпчактар алардын урпактары катары каралат. Хакасиядагы скиф көрүстөндөрү Тагар деп айтылат.

Кийинки тарыхтарда кыпчактар исседондор, половецтер, комондор, кумандар, мөмлүктөр деп доордун өзгөрүшүнө карай аттарын өзгөртүп келген. Л.Гумилевтин маалыматы боюнча б.з.ч. V к.к. Энесайда кыргыздар, Алтайда кыпчактар жашап алар «цигу» жана «кюеше» деп аталышкан.

А.Навоинин "Сади Исхандарий тарыхында" (Македонскинин тарыхында, 1484 ж.), Н. Ганживинин "Искандарномасында"

(1211ж.), Жаминин "Хиродномайи Искандарий" (1484 ж.) деген эмгектеринде төмөнкүдөй ыр саптары кездешет:

Чекиб раьити мехри ишрахни,
Ерук айлобан Дешти-Кифчакни.
Алар енида Мавранахр эли,
Таг остинда Уш шахр эли.

Демек, кыпчак эли, Дешти-Кифчак талаасы Македонскиге чейин (б.з.ч. 5-2 к.,) болуп, азыркы күнгө чейин өз атын сактап калган.

К.Мусаев Ватикан китепканасында V-VI к.к. Римге Тандан (Дон) алып келинген кыпчак тилинде жазылган «Псальтырь»-«Алтай таажысы»-«Кутбилим»-«Теңирим» деген китеп жөнүндө маалымат келтирет. Ал эми М.Каганкатваны байыркы гун тилинде жазылган «Псальтырь» жана христиандардын ыйык китептери жөнүндөгү маалыматты бекемдейт.

Кыпчак элинин пайда болушун С.Г. Кляшторный менен Т.У. Султановтор "Казакстан, летописы трех тысячелетий" (1992 ж.) деген эмгектеринде Рашид ад-Диндин жана Абу-л-Газинин тарыхый жазмаларына таянып "Огуз кагандын бектеринин бирөө Кывчак деп аталган, дарактын көңдөйү, тар түтүкчө деген маанини билгизет" деп аныктап, алардын өз алдынча эл болуп калыптанышын б.з. 8 кылымына таандык кылат.

Сант-Петербургдук изилдөөчү Л.Юсуфжанова-Тугушева өзү жыйнаган тарыхый маалыматтарга (байыркы кол жазмаларга) таянып Аттиланын-Адилхандын доорунда кыпчактардын адабий тили болгондугун, анын падышасы эне тили болгон кыпчак-кыргыз тилинде жаза билгендигин далилдеген. Кыпчак тилинде жазылган байыркы документтер түштүк Германияда (XV-XVI к.к.) сакталган. Ал жазмалар менен таанышып чыккан Дания тарыхчысы Вилгельм Томсон «Какие гунны?» «Причем эти варвары?» «Когда они имели письменности» деп жазат. Аттила Европа элдеринде «Божье бич»- «Кудай токмок» деген ат менен белгилүү болуп, анын армиясынын өзөгүн кыргыз-кыпчак уруулук союзу түзгөн. 1777 жылы Бабарянын архивинен «Поход Аттила в Галию» деген латын тилинде жазылган поэма табылган. М.Фишер тарабынан ал поэма бүтүндөй Европага таркалган.

Азыркы мезгилде Дания Королевствасынын Копенгагендеги китепканасында сакталып калган «Поэма об Эдде-Аттиле», француз китепканасындагы «Аттила», «Северный Аттила», «Аттила Теңири Кут», «Свадьба Аттилы», «Аттила»

ж.б. драмалык чыгармалар кыргыз-кыпчактардын бул аймакта болгондугун кабарлайт.

Чин доорундагы жазмаларда кыпчактар «хый пи чиа кы», «гай бу чиа кы», «ши бу чаи кы», «иш пи чаи кы» деген аталышта Көөнө шаардын батышында, Ополарт кароолунун (чебинин) тушунда жашашат. Түндүктө Маркан тоосу, түштүктө Улугарт тоосу, чыгышта Жулукбаш кароолу (чеби), батышта Кызыларт белине чейинки жерлерде таркалган. Алардын негизги жашаган жерлери болуп Бостонтерек, Аячы, Ачабел, Тогузбулак, Манеке өрөөнү, Муку, Улугарт, Сарыарт, Сугурлук аймактары; Кароолу (чеби) Жулукбаш («Мусулман жергеси жөнүндө жалпы жазмалар», 82 бөлүм), Кашкардын түштүк-батышында 60 км алыста жайгашкан жерлер саналат.

"Кыпчак тарыхында" алар төмөнкү уруулардан; кытай-кыпчак, кыпчак, казак-кыпчак, кыргыз-кыпчак, кан-кыпчак, тору-кыпчак, кара-кыпчак, сако кыпчак, таз кыпчак, чуулдак, кызыл-кыпчак, огуз-кыпчак деп аталышып Азия чөлкөмүндө уруулук түзүлүшүнө карай бир ыктай жайгашып, өздөрү жашаган аймактын элине сиңип кеткен. Бул сиңүү алардын согушчан эл болгондугу менен байланышкан. Азыркы доордо сарт-кыпчактар Өзбекстанда; казак-кыпчактар Казакстан менен Каракалпакстанда; кыргыз-кыпчактар негизинен Фергана өрөөнүндө; кан-кыпчактар-түштүк Фергана чөлкөмүндө, Шынжандын түштүк жана түндүк батыш аймактарында; кара-кыпчактар, кытай-кыпчактар Шынжандын Сарыкол өрөөнүндө, Лоб көлүнүн айланасында; ал эми огуз-кыпчактары уйгур автоном облусунда (тогуз огуз), Тажикстанда (үч огуз-карлуктар), Түркменстанда, Ооганстанда, Азербайжанда (кыпчак айылы) жашашат. Кыпчактардын бул чачыранды абалы Отрар амири Кайыркандын "Бул ааламда кыпчак жүрбөгөн жер жетим" деген сөзү менен ырасталып турат. Тейиттер менен кыпчактардын союзунан куралган ичкиликтер байыркы заманда тюргештер деп аталган.

"Кыпчак тарыхында" кыпчактардын сегиз уруусунун бири катары тору кыпчактар берилип, азыркы күндө алардын урпактары түштүк Фергана чөлкөмүндө жашашат. 641 ж. кыпчактарды Сымо хан башкарып турганда алардын калкы 100.000, аскери 40 000 түзгөн (Рамстедт, 1914).

Ибн Хордадбектин (IX к.) маалыматы боюнча кыргыздар менен кыпчактар эки башка эл болуп Азия чөлкөмүндө жамаатташ жашаган. "Худуд ал-аламда" (982-83 ж.ж.) кыпчактардын Артуш шаарынын айланасында жашагандыгы жөнүндө маалымат

берилсе, "Сират ас-султан Жалал ад-динде" мусулман эмес кыпчактар жөнүндө маалымат келтирилет. Жашоо аймактарына карап Орто Азия чөлкөмүндө кыпчактар; каркыра кыпчактары (Ибн Хордадбек), мусулман эмес кыпчактар (Сирот ас-султан), Фергана кыпчактары, Шахрик кыпчактары (Тарих и Шакруки муллы Нияз - Мухаммада Хоканди, XVIII к.), деп бөлүнүшөт.

Баткен облусунун, Өзбекстандын аймактарында тору (товру) кыпчактардын түркүмү болгон манаш тукум, кырсадак (кырк садак, кырк жаачы, кырк чоро), кызыл аяк, уруулары жашайт.

Набаттар. Манас эпосунда кыргыз уруусу катары төмөнкүчө эскерилет:

Набаттардын Калдары,
Мажилиске жыйылган,
Атпай кыргыз балдары (С.О., 2 к.).

Бул эл жөнүндө маалыматтар, бизге белгилүү болгон тарыхтардын биринде да, кездешпейт. Биздин оюбузча набаттар Манас доорундагы кыргыздардын майда урууларынын бири болуп, кийинки доорлордо жок болуп кеткен болуш керек. Алар Алтайдын түштүгүндө жашайшы толук ыктымалдуулук.

Наймандар. «Авестада» (яшт. 136 б) «Нарьяман-Наирман»-Найман Сама Сакастандын падышасы болуп, элдин аты анын аты менен байланышкан. Сактар «турлар» деп аталып кыргыз уруусу болгондугу Пехлевейлик тарыхтарда берилген (К.Мусаев, 2002 ж.).

Байыркы "Тарихи Хамиди" деген эмгекте (Анвар Байтурдун маалыматы) "бардык түрк тайпалары; могул (мунгул), татар, кыргыз, кыпчак, уйгур, манжу, найман, чиркес (черкас), дачин, дагастан, тыргоот, ногой, парлас (барлас), жорос, жалайыр, дилим, журжут, яжуж-мажуж сыяктуу көптөгөн уруулардын түпкү теги Жапас уулу Түрккө барып жетет" деп жазат. Бул пикир Насириддин Рабгузийдин "Кисаси Рабгузий" (Пайгамбарлар тарыхы, 710 ж.), Нишапурыйдин "Кисаи ул-анбие" (Пайгамбарлар баяны) деген китептеринде "...бардык түрктөр Нухтун үчүнчү баласы Жапастын уругу" болот деп бекемделет. Ошол эле китептерде Адам атадан Нухка чейин 2200 жыл өткөн, "топон суу" 300 жылга созулган деген маалымат берилет. Ал эми азыркы маалыматтар боюнча "топон суу" каптаган б.а. Атлантида материгинин сууга чөккөн мезгилинен бери 11500 жылга жакын убакыт өткөн.

"Шажарай түрк" деген эмгекте наймандар мугул жеринде жашаган байыркы эл, алардын Наркиш, Айнат, Таянкан (Чыңгыз хандын мезгилинде) жана Кучлук деген падышалары болгон деп

берилет. Ал эми "Туркий хавмалар тарыхында" наймандар Алтай жергесинде жашаган байыркы эл катары сүрөттөлөт. "Зубдатул башарда" алар кыргыз, казак, кыпчак ж.б. 92 боо элетия уруулары менен бирдей деңгээлдеги эл катары берилет.

"Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинде" байыркы доорлордо наймандар көп эл болуп негизги өзөгү Алтайдын Катын (Катунь) өрөөнүндө жашаган. Тарыхчылар Березин "найман" деген сөз мунгул тилинде "сегиз" деген маанини берип алардын сегиз уруудан куралганын кабарлайт десе, А. Аристов Катын өрөөнүнүн бир аймагы «найман» деп аталат жана элдин аты өздөрү жашаган өрөөнгө карап калыптанган деген пикирди айтат.

"Чыңгызхан" тарыхында наймандар Таң жана Буйрук деген эки хандыкка баш ийип турган, түрк тайпасындагы эл болгон. Чыңгызхан аларды өлтүрүп, элин чапканда бир бөлүгү күн батышка качып барып моголдордун арасында жашап калат. Наймандар түрк насилиндеги өлкөлөрдүн бардыгында кездешет.

Манас эпосунун Кыдыралы манасчынын вариантында наймандар жөнүндө Миңжашар Зулкарнайнга төмөнкүчө айтат:

Алооке бизди чапканда,	Мен да качып баратып,
Алактап кыргыз качканда.	Түшүп калдым ошондо,
Атам Көбөй маң болуп,	Көпөстөр койгон капканга,
Аркы-терки басканда.	Көпөстөр койду алып барып
	Крымга жибек сатканга.

Наамэ тешип, най жасап,
Наалыш кылдым асманга,
Анда биз Найман атанып,
Жарадым жанды бакканга.

Наймандар чиндер доорунда батыш кыргыздар деп айтылып, Көнөшаардын түштүгүндө 47 ли (95 км) аралыкта

Юрукулук кароолунун тушунда жашайт. Алар түндүгүндө Улугарт тоосу аркылуу кыпчактар менен, түштүгүндө Ямаяр дарыясы аркылуу Сарыкол менен, чыгышында Ойнокооздо, батышында Кыякбашы аркылуу Рангкөл менен туташат. Алардын жери чыгыштан батышка 112 ли, түндүктөн түштүкө 20 ли аралыкты камтыйт. Негизги кенттери; Ойтоо (Ойтаг), Чакарагыл (Булуңкөлдө), Күнтийбес. Кароолу (чеби) Иоруклук деп берилет.

К. Мукаметкан уулунун "Тарихи Зерттеулер" (1994 ж.) деген эмгегинде наймандар төмөнкүдөй уруулардан турат; кара найман, мырза найман, бөө найман, көк найман, кожо найман, семиз

найман, кыржы найман, териш найман, тогуз танабек найман, каптагай найман, бак турмуш найман, ташжар найман, багынбет найман, буура найман, ергенекти найман, ители найман, баганали найман, кароол-кеесек найман, коңырат найман, сар жоомарт найман, беш кош найман, турмел найман, мурун найман, сыбан найман, көк чыгыш найман, жаштоо найман, молкы найман, жетик найман, таш коен найман, кыргыз найман, чубар аркар найман, байжигит найман, уак найман жана ак найман. Наймандардын ар бир уруусу азыркы күндө казакстандын белгилүү аймактарында (отагдарда) топтолушкан абалда жашашат. Ошондой эле наймандар Өзбекстанда (кыпчак наймандар), Памирде, Шынжанда, Кыргызстанда жана Алтайда (кара найман, көк найман, кочкор мундуз, чулум мундуз) жашап, өздөрү жашаган аймактын элине сиңип кеткен. XII к. аягында, XIII к. башында монголдор наймандарды талкалаганга чейин аларга Батыш монголия, жонгория аймактары караган.

Ногойлоп. Манас эпосу боюнча алганда кыргыздардын чоң урууларынын бири, Көкөтай хандын эли, жол башчысы Чагоо. О.Айтымбетовтун маалыматы боюнча ногой хандын бою 8 чи 4 цун (2м 69 см) болгондугу жөнүндө маалымат кытай тарыхы "Цзиншуда" келтирилет.

Кытай тарыхчысы Анвар Байтур "Кыргыз тарыхынын лекциялары" (1992 ж.) деген эмгегинде "Жамийуквариг", "Тарыхы Рашиди", "Тарыхы Хамиди" деген байыркы эмгектерге таянуу менен ногойлоорду байыркы түрк урууларынын бири катары карайт. Ал эми "Шажараи түрктө" жана "Туркий кавмалар тарыхында" ногойлоор гун түрктөрү катары берилет.

Марий элдери татарларды азыркы мезгилде колдонулбай калган термин менен "суас" деп атаса, удмурттар "бигер", казактар жана өзбектер ногой, мангыт деп аташат. "Мажму атуттаворихте" ногойлоор түрк элдери катары каралса, «Зубдатул башарда» ногойлоор 92 боо элетия элдерине өз алдынча уруу катары кирбей, татар деп кирип калган.

Шакарим Кудайберди уулунун "Табир", "Тарих гумими", «Тарих антшар аласлам» жана "Шежере түрк" деген байыркы китептерге таянып жазган "Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежереси" деген эмгегинде "Дашт-кыпчактын батышында кыпчактардын-половецтердин арасында ногой деген элдер жашаган" деп жазат. Азыркы күндө бул элдин өзөгү Түндүк Кавказдын тоо этегинде-Ногой талаасында жашап, тили түрк тилинин кыпчак группасына кирип аргын, коңурат, алчын,

каңлы, алаш, тама, кереит, төбөт, найман, маңгыт, ергенекли урууларынан турат.

Нойгуттар. Тарыхтарда алардын жери Кытайдын азыркы Шынжан аймагындагы Сарыкол өрөөнү болгондугу эскертилет. Азыркы күндө да, бул эл Сарыкол өрөөнүндө жашайт. Нойгуттар "Зубдатул башардагы", "Маджму атут-таворихтеги", "Тухфат-ат варих-и ханидеги", Өзбекстандын архивиндеги кол жазмадагы (4330.3) жана С.М. Абрамзондун 3. Чормошовтон жазып алган 92 боо элетия урууларынын арасында кездешпейт. Бирок, "Тарих и Кашгарда" (XV-XVIII к.к.) Мырза Шах-Алем-бектин Жаркентке жасаган кыргыздардын чабуулун токтоткон эпизоддо бул элдин өкүлү жөнүндө маалымат келтирилет. Кыргызстанда нойгут уруусу Ноокат өрөөнүндө жашайт.

Өзүбектер. «Шахнемени» анализдесек анда б.з. 998-1030 ж.ж. Газневид султаны Махмуд Ашиндер династиясынын колдосу астында Улуу Кыргыз Империясынын бир бөлүгүндө Газневиддердин мамлекетин түзүлөт. Анын эмири өзбек Алп-Тегин болуп, ал кулдан эмирге чейин көтөрүлөт. 976-978 ж.ж. Алп-Тегин, Кабул менен Пешаврды өзүнө кошуп алат. 999 ж. Караханиддердин соккусу астында Мевранахр хандыгы кулап, бийликке Султан Масуд келет (1030-1041 ж.ж.), 1184 ж. газневид мамлекети урап, бытыранды абалга өтөт.

Байыркы тарыхтарда өзбек хандыгы жөнүндө кеңири маалыматтар 14 кылымдан баштап кездеше баштайт (Древний Отрар, 1972). "Туркий кавмалар тарыхында" өзүбектер, түркмөндөр, кыпчактар, кумыктар, азерилер, осмон түрктөрү огуз түрктөрүнүн урпактары катары берилет. Ал эми "Шажарайи түрктө" Огузхандын алты баласынан (Күнхан, Айхан, Жылдызхан, Көкхан, Тогхан, Теңизхан) тараган 24 небересинин арасында Өзбек аттуу адамдын болгондугу жөнүндө маалыматтар кездешпейт.

"Огуз намеде" Огуз түрктөрү беш уруудан (уйгур, кыпчак, калач, карлук, киникли) тураары айтылат. «Чыңгыз хан тарыхында» Жуучу хандын урпактарынын Дешт-кыпчак чөлкөмүндө хандык кылгандыгы жөнүндөгү маалыматта Жуучухан өлгөндөн кийин анын ордуна Батухан бин Жуучухан, андан кийин Беркахан бин Жуучухан, андан кийин Мангу Темурхан бин Тукай бин Ботухан, андан кийин Мангу бин Токой бин Ботухан, андан кийин Токтогухан бин Мангу Темирхан, андан кийин Өзбекхан бин Тогролхан Мангу Темирхандын падышалык кылганы айтылат. Өзбекхандын тушунда Жуучунун эли "өзбек" деп аталып калат (108 б.), б.а. өзбек элинин

калыптанышы 1224 жылдарга туура келет. Себеби, ошол жылдары Орто Азия чөлкөмүндө Жуучу улусу түзүлөт (СЭС, 1981). Бул факты "Йуан тарыхында" (Кублайхан шежересинде) 1251 ж. Чагатай улусунун ээлеген жерлери Амударыя жана Бешбалык өлкөсү деген эки аймакка бөлүнгөн деген аныктамасы менен бекемделет. Ал эми "Жами ут таварих" (Орто Азия тайпалары) деген эмгекте (1090-1100 ж.ж.) бул эл жөнүндө маалыматтар келтирилбейт. Ошондой эле, өзбектер жөнүндөгү маалыматтар кытай тарыхтарында (Вий жылнамасы, Сүй жылнамасы, Тарых наме-Даван шежереси ж.б.), Бартольдун байыркы тарых боюнча эмгектеринде да, кездешпейт. Ал эми жергиликтүү кыпчак-кыргыздардын азыркы Өзбекстандын аймагында жашап, ал элдин негизин түзгөндүгү жөнүндө маалыматтар "Самария тарыхында" (XII к.), "Бухара тарыхында" (943-944 ж.ж.), "Шажарои Хорезмишохийде" (1911-1913 ж.ж.), "Фаргона тарыхында" (1916 ж.), "Китаб масалик ал-мамалик алистахриде" (920 ж.), "Худуд ал-аламда" (982-83 ж.ж.), "Жахан-намеде" (1208 ж.), "Китаб ал-камил фи-т-тарихта" (1233-34 ж.ж.), "Сират ал-Султан Жалал ад-дин Манкубиртиде" (1223 ж.), "Зафар намеде" (1401-02 ж.ж.), "Аноним Искандарида" (1413-14 ж.ж.), "Матла ас-са дайнда" (1470-71 ж.ж.), "Аджаиб ал булданда" (XVI к.), "Зинат ал-маджалис маджидиде" (XVI к.) ж.б. байыркы китептерде келтирилет.

Б.Х. Кармышеванын "Происхождение кыргызов" (1995 ж.) деген макаласында Өзбекстандагы кыргыз уруусу жөнүндө төмөнкү маалыматтар келтирилет: Зерафшан өрөөнүнүн ортонку бөлүгүндө 1917 ж. 151 адам, Каттакоргон уездинде 22 адам катталса, 1920 ж. эл каттоодо Самаркан областында 3 чоң кыштак, 1924 ж. Зерафшан өрөөнүнүн Кермин, Бухара аймактарында 5600, Шахрсябизда 475 адам кыргыз деп катталган. Ошондой эле Карши талаасында "Кыргыз сарай" деген урандынын бар экендигин жана өзбек тайпасындагы элдер арабтар менен мангыттарга жакын экендигин жазат. Ошол эле эмгекте кыргыз, найман, кыпчак, сарай уруулары "кыргыз" деген ат менен XX к. башында Бухара хандыгында мангыттардын атаандашы болуп, алардын аскер башчысы Жаныбек Чухрабашы Бухар аскеринин оң канатын башкаргандыгы айтылат.

Белгилүү түрколог Херман Вамбери "Бухара или история Мавароунахра" (1924 ж.), "Народы турки" (1855 ж.) деген эмгектеринде "Эгерде өзбек ханын эске алсак анда Алтын Ордо түрктөрү 1340 жылдардын айланасында "өзбек" деп аталган, XIV

кылымда Орто Азия чөлкөмүндө жашаган чагатайлардан ногойлордон, селжуктардан жана осман түрктөрүнөн куралган эл" - деп баса көрсөтөт. Башкача айтканда, XIV-XV к.к. "өзбек" дегенде мусулман динине өткөн Хива, Бухара, Оксус дарыяларынын сол жэгинде жашаган элдерди түшүнүшкөн (Узбегим, 1992, Т. 115-116 б.б.). Ошол эмгектерде Кокон, Сырдарыя вилояттарында, Зарафшан, Амударыя худудтарында 201.972, Зарафшан вилоятында 140.154, Бухара аймагында 1 000 000, Хива чөлкөмүндө 700 000, Ооганстанда 200 000 ашык өзбек жашагандыгы жөнүндө маалымат берилет.

Өзбекстан окумуштуусу Б. Ахмедов "Өзбек улусу" деген макаласында (Узбегим, 1992, 130 б.) 1388-89 ж.ж. айланасында болуп өткөн окуяларда өзбек кошундарынын болгондугун жазат. "Тарихи араб улус" (Төрт улус тарыхы, Улугбек, 1409-1449 ж.ж.) деген эмгекке таянып "Өзбекхан өзбек улусуна падыша болду", XV кылымдан башында, Шейбани хандын айланасында өзбек этникалык группасы түзүлдү, өзбек мамлекети түптөлө баштады деп көрсөтөт. Ал эми ошол доордун тарыхын чагылдырган "Зубдат ал-асарда" (Сливки летописей, 1525 ж.) көчмөндү өзбектердин Фергана өрөөнүн басып алгандыгы жөнүндө маалымат берилсе, бул фактылар "Хабиб ас-сиярда" (Друг жизнеописаний, 1497-98 ж.ж.), "Маджалис ан-Нафаисте" (1490-91 ж.ж.), "Тарих-и Абу-л-Хайр-Ханиде" (История Абу-л Хайр хана, 1431-32 ж.ж.) ж.б. бекемделет

Сарт (сартах, сартагул) уруусу. «Тангуттардын жашыруун тарыхында» мусулман соодагерлер «сарттар» деп аталганы маалымдалат. Хакасия тарыхында алар бир куржун курутка сатып алган татар кыздан таралган эл (В.Я.Бутанаев, И.К.Бутанаева 2004 ж). Херман Вамбери «Бухара, или история Мавераунакра» (1924 ж.), «Народы турки» (1855 ж.) деген эмгектеринде «сарт» деген наам 800 жылдан бери белгилүү болуп, алардын өзбектерден «улгайган адам менен жаш жигит сыяктуу айырмасы» бар. Эгерде сарттар өзбек кызына үйлөнсө алардын кийинки муундары «өзбек» деп аталып калат. Сарттар тажиктер сыяктуу өзбектердин коңшусу. Негизги жашаган аймактары болуп Фаргано өрөөнү, Яксарттын ортоңку бөлүгү саналат. Алардын саны 50 000 жетет (Узбегим, 1992 ж. 126-27 б.б.), деп жазат.

Сарт уруусу (эли) жөнүндөгү маалыматтар «Маджуму атуттаворихте», «Тухват ат-таварих и ханиде», Өзбекстандын Чыгыш таануу институтунун кол жазма фондусунда (4330•3), С.М. Абрамзондун Закир Чормош уулунан жазып алган (1186-87 ж.ж.)

түрк санжырасында, «Тарихи араб улуста» (Төрт улус тарыхында), «Хондомир жазмасында» (15-16 к.к.), «Тарих-и Абул-Хайр- ханиде», Тарих-и Муким-Хани» (История Муким-Хана, 1697-1704 ж.ж.), «Сия-Силай ас-Салатин» (Генеология государств, 1730-1731 ж.ж.) ж.б. эмгектердин биринде да, монгол-түрк насиллиндеги элдердин арасында кездешбейт.

Шагыл сарттар. Шагыл сарттар жөнүндө маалымат байыркы тарыхтарда кездешбейт, ал эми Фергана чөлкөмүндө алгач кыпчак урууларынын жашагандыгы жөнүндө маалыматтар арбын. Ошондуктан аларды кыпчактын бир уруусу, Анжиян өрөөнүндө (Фергана өрөөнү) жашаган сарт-кыпчактар катары кароо зарыл.

Манас эпосунда шагыл сарттардын теги жана жашаган жерлери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Сарттардан жайын сурады,

Уйгурдан болот учубуз,

Түрктөрдөн болот түбүбүз.

Кумулдун ары жагында.

Шаа-шунга деген шаарда

Оокат кылып жүрүбүз (С.О., 1 к., 163. б.).

Тейиттер. Манас эпосунда «кара тейит» деп айтылып, алардын жашаган жери жөнүндө маалымат берилбейт. Ал эми К.Мусаев «Авестадагы» Грита-(Тейит) бул элдин башатында тургандыгын божомолдойт. Анын Сайрима-(Салым) деген баласы болгондугун айтат. Эпосто Саламат алардын кол башчысы катары берилет. Б.з.ч. 680 ж.ж. көчмөндөр Ассириянын бир бөлүгүн басып алганда анын жетекчиси Теушпа-(Тейит шаа) болгондугу тарыхта маалым. Дарий Кадомон тарыхында ал сактар-тиграхауддар Тейит сактары менен согушканы айтылат. Алардын кол башчылары Тейит, Бөкөй, Кутум, Катакана, Көкөтай, Алп Эр Төнкө-(Эр Төштүк) болгондугун Арриана жана Юсти маалымдашат.

«Маджуму-атут-таворихте» бул эл «тейит», «Тухват ат-таварих-и ханиде» - «арнамар», Өзбекстандын Чыгыш таануу институтунун кол жазма фондусунда «ябу» деп берилет. Тейиттер жөнүндө маалыматтар Птоломейдин «Географиясында» «тейитосак» деп берилип, алардын жашаган жери катары Гималайдын батышы-Памир-Алай көрсөтүлөт. Азыркы күндө тейиттер Алтайда, Памирдин Эчки, Тесери айылдарында (Ооганстанда), Шынжанда, түштүк Кыргызстанда жашашат. Байыркы эл экендиги талашсыз.

Тотулар. Манас эпосунда аз эскерилип кайсыл жерде жашагандыгы жөнүндө маалымат берилбейт. Бул эл жөнүндө маалыматтар байыркы тарыхтарда да, кийинки тарыхтырда да, кездешпейт. Азыркы күндө тотулар Индиянын Ория штатынын түштүгүндө жашап; тода, бадага, кота жана кырымба деген уруулардан турат, байыркы түрк насилиндеги эл.

Тарактар. Бул эл жөнүндө маалыматтар Манас эпосунда да өтө сейрек кездешет. Алардын жетекчиси катары Танабий найман, дуулат ж.б. элдердин бийлери менен бирге эскерилет. Бирок, алардын жери жөнүндө маалыматтар берилбейт. Ошондой эле, бул элдин таркаган аймагы жөнүндө маалыматтар байыркы тарыхтардын биринде да, кездешпейт. Демек, тарактар кыргыздардын майда урууларынын бири болушу ыктымал.

Окчулар. «Түрк шежересинде» Огуз хандын неберелеринин арасында Окду деген баласы болуп андан окчулар таралган деген маалымат келтирилет. Ал эми айрым этнонимдик маалыматтар «окчу» терминин Алтайда VI-VII к.к. жашаган «аз» урууларынын аттары менен байланыштуу болсо керек деген пикир жаратат. «Аз» термини «Азия» термининин өзөгүн түзүп, Азия «аздардын» өлкөсү (жери) деген маанини берсе, «огуз» сөзү огаз (аз сандагы) эл дегенди билдирет. Мындай маңыздык өзгөрүүлөргө «тее бет» (Тибет), комончи (индеецтер), каманчы кирип «каман жегичтер» дегенди билгизет. Манас эпосунда кыргыздын бир уруусу катары «... орчун кыргыз уругу, окчу, каракесек бар» деп айтылат.

Айрым санжыра маалыматтары боюнча окчулар, думаралар, кызыл аяктар бир тайпа эл болушуп, б.з. I кылымдарында Кичи Алатоонун (Шынжандын – Жаңы Чек) Кызылсуу аймагындагы Туюк өрөөнүндө алардын ордосу жайгашкан. Азыркы мезгилде кызыл аяктар Араванда, Асакеде (Исаке), Сузакта, Баткенде, Жергеталда, Ноокатта жашап: таш куюн кызыл аяк, жийде кызыл аяк (Араванда); окчу кызыл аяк, кушчу кызыл аяк, кебек кызыл аяк (Асакеде, Ноокатта, Баткенде); арал кызыл аяк (Өзбекстанда) деп аталышат.

Тарых маалыматтары боюнча окчулар думаралар менен бир мезгилде калыптанган эл, ал эми кызыл аяктар окчулардын бир тайпасы болуп, этнонимдик маани алардын бут кийимдери менен байланышканы талашсыз. Алтайлыктардын «Жангир» эпосунда «Кызылдан нөөкөр кийишкен, кыйкырып жоого киришкен» деген ыр саптары бул пикирди бекемдеп турат.

Уйгурлар. Тарыхтарда кыргыз федерациясындагы эл катары каралып эки бөлүктөн турат: уйгурлар же таранчылар жана юйгулар же сары уйгурлар.

Уйгурлар жөнүндө маалыматтар байыркы тарыхтарда жеткиликтүү санда кездешет. Л.Н. Гумилевтин маалыматы боюнча алар гундардан келип чыккан, тарыхынын башаты б.з. 545 жылынан башталат. Б.з. V кылымында байыркы монгол тилинде сүйлөшкөн, VI кылымда Чоң Хинган тоосунда, Алтай-Саянда, Каракорумда негизги өзөктөрү жашаган тогуз огуздар. Ал эми А. Менандранын пикири боюнча уйгурлар төлөс уруусунан куралган Европоиддер. В.А.Ильинскаянын маалыматы боюнча байыркы доорлордо азыркы Шынжан чөлкөмүндө жашаган элдерди «малчылар-бадачылар», б.а. «уй куурлар»-уйгурлар деп аташкан.

Кытай тарыхчысы Фин Жяшиндин "Уннулар жана анын маданияты" (1937 ж.) деген эмгегинде огуз-уйгурлар жаңы эрадан илгери 209 жылдары болгондугун маалымдайт да, Огузхан өзүн ээрчип согушкандарга "уйгур" (уюшкак) деген наам берген деп чечмелейт. Бул кабар Рашиддендин "Жамиуттаварих" деген эмгегинде да, кездешет. Ал эми кытай тарыхчысы Тургунбай Кылычбек уулу "Тарыхый Камсыядан": Огузхан өзүнө келип кошулган ар түрдүү жамаатка "уйгур" деп ат берди, кийин элин экиге бөлдү, балык (шаар) салып уюшуп отурганы "уйгур" атанды, жер кезип көчүп жүргөндөрү "мунгул" атанды деген маалымат келтирет.

"Шажарайи түрктө" уйгурлардын тогуз-огуздан таралганы «...монгол журтунун батышында Кут деген чоң тоо оорун алып, анда тогуз суу-сай (огус) жайгашкан. Ошол тогуз сай бойлой жайгашкан элдер тогуз-огуз же уйгур деп аталып калган. "Уйгур" деген сөз "уютку" деген маанини берет» деп чечмеленет. Моголхандын тушунда алар киниктер, кыпчактар, калачтар жана карлуктар менен бирге түрк элин түзүп турган.

"Туркий кавмалар тарыхында" уйгурлар, он уйгурлар, саянчылар батыш гундардын тайпалары катары сүрөттөлсө, аварлар уйгур түрктөрүнүн насили экени жазылат. Ошол эле эмгекте "уйгур" деген сөздүн маанисин "уюшкак", "үймөк" деп чечмеленет.

Уйгурлар жөнүндө маалыматтар "Зубдатул башарда", "Маджму атут-таворихте", "Шейбани намеде", "Тарих-и абу-л-Хайр-ханиде", "Шараф-наме-йи-шахи" (Шахтардын данкы, 1584-1590 ж.ж.), "Бахр ал-асрар фи манакиб ал-ахтар"

(Акылмандардын жашыруун сыры, XVII к.), "Фирдавс ал-икбалда" (Жашоонун бейиш багы, XVI-XVII к.к.), "Асами-йи наваду ду фирка-йи узбек" (Токсон тогуз өзбек уруусунун аталышы) ж.б. тарыхый эмгектерде келтирилип, котормочулар тарабынан өзбек урууларына кирип калган. Ал эми оригиналдарда, Уфадан жана Казандан революцияга чейинки чыккан басылмаларда уйгурлар башка элдер менен бирге "монгол-түрк" тайпалары деп берилет.

Кытай тарыхчысы Анвар Байтур кытайдын "Вий жылнамасынын" «Канкылар шежереси» бөлүмүнө таянып, уйгурлардын түпкү теги төлөс уруулары болуп, алар кийинчереек "канкылар" жана "арабалуулар" деп аталгандыгын жазат. Себеби, арабалар жол жүргөндө "канк" этип үн чыгарган. Андыктан бул эл "каңлы" деп аталып, кийинчереек "канкылар" деген атка өтүшкөн. Азыркы учурда канкылардын түздөн-түз урпактары болгон канкы уруусу Аксы районунда, ал эми каңкылар Өзбекстанда, Түркменстанда жашашат. Казакстанда каңкылар улуу жүздүн ичиндеги майда уруу катары белгилүү.

Уйгурлардан негизги өзөгү Кытайдын Шынжан аймагында отурукташкан. Ошондой эле уйгурлар Орто Азия республикаларында жашашат. Эгерде "Туркий кавмалар тарыхына" таянсак, анда башкырттар-баш уйгур деген маанини берип угор-болгар тайпасына таандык жана "он уйгур" уруусунан куралган. Уйгурлар менен болгарлардын аралашып кетишинен угурлар-унгирлер, хунгирлер-венгерлер, мишарлар өз алдынча эл катары калыптанган.

Байыркы тарыхты өзүнө камтыган "Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинде" "Селенгада тогуз огуз бар эле (тогуз уйгур), булардын «теле» деген тобу Селенгеде жашап Иса пайгамбардан 201-49 жылдар башта кыргыздын бир бутагы болуп турган» деп берилет. Демек, уйгурлар байыркы элдердин бири, кыргыз - бурут каганатынын бир хандыгы экендиги талашсыз. Алгачкы жашаган аймагы Селенга дарыясынын алабы болгон. Уйгурларды Пэйло (744-745 ж.ж.) Моянчур (745-759 ж.ж.) жана Идиган (759-780 ж.ж.) башкарган.

Үйшүндөр (Усундар). Бичуриндин маалыматы боюнча Усундар (үйшүндөр) алгач Се (сак) элине, андан кийин хундарга караган. Манас эпосунда үйшүндөр "сары үйшүндөр" жана "үйшүндөр" деп берилип, жашаган аймактары айтылбайт. Бирок, жер бетинин сүрөттөлүшүнө караганда үйшүндөр Чыгыш

Казакстандын Алакол- Жайсаң аймактарында жашаган алтымыш уруу кыргыздын бири экендиги талашсыз.

Үйшүндөр тарыхтарда "уйсундар" деген ат менен белгилүү болгон, түрк тайпасына кирген эл. Кытай тарыхында бул элдин өзөгү өзүнүн алгачкы доорунда азыркы Гансу өлкөсү менен Чиланшань тоосунун (Циляншань) ортосунда жашаган. Жаңы эрадан илгерки 162-161 ж.ж. уннулар менен бирдикте йавчилерди Иле өрөөнүнөн, Ысыккөл жээктеринен сүрүп чыгарган. Ал эми Хан империясынын тушунда калкынын саны 630 миңге, аскерлери 188 миңге жетип Борбордук Азияда чоң саясий ролду ойногон. "Хан жылнамасынын" «Курыгер шежересинде» кытай падышасы Жанду Кенезинин Ши Жүн деген кызын үйшүндөрдүн Гун Мосуна узаткандагы, анын төмөнкү ыр саптарында келтирилет:

Узатты койбой эркиме,	Жыгач кереге, кийизден.
Алыс бир жерге тууганым,	Үй тигип турган эл экен.
Келини болдум үйшүндүн,	Жегени семиз эт экен,
Күйө кылдым мен ханын.	Ичкени айран, сүт экен.

(А. Байтур, 1992 ж.).

"Шажарайи түрктө" үйшүндөрдүн түпкү теги мугулдар (монголдор) болуп, алардын уруу катары калыптанышы Мугулхандын дооруна таандык. Ал эми "Туркий кавмалар тарыхында" үйшүндөр Алтай түрктөрүнүн бир бутагы катары берилет. "Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежереси" деген эмгекте Иса пайгамбардан 175 жыл башта хундардын Юши деген кол башчысы Борбордук Азияны каратып турганда, анын батыш тарабында-Мавранахрда эң күчтүү уруулук түзүлүштөн турган үйшүндөр- усундар үстөмдүк кылган. Ошол эле эмгекте үйшүндөр Енисейдеги кыргыздардын тукуму, казактар кыргыздардын урпагы деп берилет.

Жедигерлер. Байыркы тарыхтарды анализ жасасак, анда жедигерлер менен ногойлордун ортосунда туугандык байланыш бар экендиги талашсыз.

«Түрк, казак-кыргыз жана хандар шежереси» деген эмгекте «Дашт Кыпчактын (алчын кыпчактары) аймагында ар түрдүү түрк урууларынан куралган ногой деп атанган элдер жашаган» деп берилет. Алар казактын кичи жүзүнө кирип, 1801 ж. Урал суусунун ары жагына өтүп кеткен. Ногойлор башта тыргоотко карап, алар Орто Азиядан кеткенден кийин өз ордуларында калган.

Жедигерлер жөнүндө маалыматтар XVI-XVIII кылымдарга таандык болгон тарыхтардын ичинен «Маджму атут-таворихте» гана кыргыздын бир уруусу катары берилип, алар Тагайдын

Кулан деген баласынан таркалган деп жазылат. Аль-Хорезминин маалыматы боюнча акыркы Ирандын Сасаниддеринин ханы Йездигер (Жедигер) болгон (632-651 ж.ж.).

Эштектер. Тарыхтарда кыргыздын бир уруусу катары айтылып, алардын жетекчиси катары Жамгырчы эскертилет. Согуштук аракеттерде эштектердин колу жөнүндө эскерилбейт. Ал эми Жамгырчы алты шаар уйгур элинин улугу катары көп жолу «Алты шаар уйгуру, азыркы сен улугу» деп айтылат. Демек, эштектер Борбордук Азияда уйгурлар менен жамаатташ жашаган кыргыз уруусу. Азыркы мезгилде түштүк Кыргызстанда-Фергана өрөөнүндө жашашат.

Буруттар (дини буруу, жалкоо деген маанинде). Эпосто калмак-кытайлардын кыргыз кошунун аташы. Алар «Чоң Казатта» көп эскертилип, «бурут» деген сөз калмак-кытайлар тарабынан төмөнкүчө айтылат:

Катаалдык кылган биздерге,

Бурут деген журут деп.

Катылганды соо койбой.

Казып түбүн курут деп (С.О., 4 к.).

Байыркы Кытай жазмаларында кыргыздар алгач «жянкүн» (Кыргыз хан доорунда), кийинчереек «жийегү», «чийигү», «хегес», «шагас», «жылыс», «булути», «буйрут» деп аталган. «Буйрут» деген сөз «бурутка» алмашышы толук закондуулук. Ошол эле тарыхтарда жана эпосто «бурут» деген сөз алтымыш уруудан турган кыргыз федерациясын түшүндүрөт. Ал уруулар төмөнкүлөр: айгым, арбын, абай, алчын, араб, алач, алтай, аргын, аят, багыш, баран, дангыт (мангыт), дөлөс (төлөс), дулкара, дуулат, дөгөн кыпчак, дарбан, жедигер, жабай, жети мурун, кыргыз, казак, канкы (канглы), катаган, коңурат, кыпчак, калча, кызай, кара калпак, кара токо, кара ногой, көнөк, кутурук, күбөй, кызыл баш, лөкүш, найман, нойгут, ногой, татар, тоту, тору кыпчак, тарса, татала, тейит, тарак, набат, окчу, шагыл сарт (сарт кыпчактар), үч тамга, эсей, уйгур, үйшүн, эштек, сарайман (сары найман), күбөй, мөнгү (маңгыт) жана кара түлө. Демек, «бурут» деген сөз кыргыз федерациясына кирген уруулардын жалпы аты. Мисалы, АКШ, РСФСР, СССР ж.б. «Чоң Казатта» кыргыз федерациясынын аскерлери «чантуу» деп аталган. «Чантуу» деген сөз союз деген маанини билгизет. Тарыхтарда айрым мезгилде «кырк уруу кыргыз» деген маалыматтар кездешет. Аларга анализ жасасак, анда «кырк уруу кыргызга»-«буруттарга» кирген алтымыш уруунун ичинен төмөнкү уруулар

карайт; абактар, алчындар, алачтар, алтайлар, аргындар, багыштар, барандар, дангыттар (мангыттар), дөлөстөр, дуулаттар, дөгөн кыпчактар, жедигерлер, жети мурундар, казактар, канкылар, катагандар, конураттар, кыпчактар, калчалар, кызайлар, кара калпактар, кара токолор, кара ногойлор, көнөктөр, күбөйлөр, кызыл баштар, лөкүштөр, наймандар, нойгуттар, ногойлор, тотулар, тору кыпчактар, тарсалар, татала эли, тейиттер, шагыл сарттар, сараймандар (сары наймандар), кара түлөлөр, набаттар, окчулар.

Кыргыздар. Кыргыздар жөнүндө байыркы тарыхтарда көптөгөн маалыматтар кездешип, алардын айрымдарында «кыргыз дүйнөгө Мухамедден 3400 жыл илгери, жаңы стил боюнча 4700 жылдар башта келген» деп берилет (Кыргыз, Шабдан тарыхы, 1914 ж., Түрк санжырасы).

О.Айтымбетовдун маалыматы боюнча, кыргыз хандыгы 7000 жыл мурда калыптанган (2003 ж, Заман Кыргызстан, № 8). Орто Азиядагы бир тайпасы Алдыңкы Азияны каратып Шумер өлкөсүн негиздеп Масейилге (Месопотамия) ээлик кылган. Үчүнчү тобу Эдилден Чоң Танага (Дунай) чейинки аймакта Чоң ордо түзгөн. Бул эл, грек жазмаларында «кентавр» (ат киши) андан кийин «амозонка», анан скиф деп аталган. Ошол доорлордо Онкары империясы Дунайдан Сары деңизге чейинки аралыкты ээлеп турган жана б.з.ч. 4000-3000 жылдар башта күчтүү мамлекетке айланган. Азиретитоодон (Алатоодон) батышта жашаган кыргыздар Онкары, анын чыгышындагылары (Алтайда, Байкалда, Борбордук Азияда жашагандары) Солкары деп айтылып, турган жерине карап «Гэгун», «Гяньгун», «Бэгунь» (түндүгүндөгү гундар), «кангун» (түштүк гундар, козкамандар) деп аталышкан.

К.Мусаев «История великой кыргыз-кыпчакский империи» (Бишкек, 2002) деген эмгегинде б.з.ч. 4500-жылдан биздин эранын 1500 ж. чейинки тарыхтарды анализдеп Улуу империянын башатында Төбөй каганаты туруп (б.з.ч 3330-2300 ж.ж.) алар Египет, Сирия, Иорданияга чейинки чөлкөмдү башкарып тургандыгын далилдейт. Алардын таркалуусу үч этапта (б.з.ч. 6000-2500, 2500-1500, 1500-400 ж.ж.) өтүп Евроазия аймагында толук үстөмдүк кылышкан.

Манас эпосуна таандык болгон окуялар б.з.ч. 209 ж. б.з. 650 жылдарды камтыйт б.а. Улуу Төбөй империясынын уландысы. Бул эмгекте б.з.ч. 517-519 ж.ж. Дарий-1 сактардын башчысы Оросей (Орозду) менен болгон согушу айтылып, бул доор Моде

шаньюйдун (Манас) дооруна шайкеш келип, кыргыз империясынын башаты б.з.ч. 3500 ж. илгери болгондугу тастыкталат. Ошол эле эмгекте Улуу кыргыз империясынын урпактары 700 жыл бою Түндүк жана Түштүк Американын башкарып тургандыгы, Мая жана Атцетектер (башка жактан келген), Умай жана Ата-Теке деген кыргыз элдерин түшүндүргөндүгү аныкталат. Дүйнөдөгү жети керемет (Египет пирамидасы, Вавилион багы, Масала музейи, Баалбек верендасы, Тажи-Макал жана Кан-Балык мовзелейлери) кыргыз-кыпчак императорлоруна арналып жасалгандыгы жана алардын кыргыз-кыпчак элине тийешелүү экендиги илимий негизде далилдейт.

«Шахнаменин» маалыматы боюнча Аршахиддер доорунда кыргыздар Персия, Месопотомия, Шам Кутузда (Ханан) жана Египетке чейин таркалган. Алардын өлкөсү Туран ойдуңун, Чоң жана Кичине Алатоону, Алтайды, Шынжанды, Ооганстандын Катаган провинциясын камтыган. Улуу кыргыз империясынын башаты б.э.ч. XXIII-1 кылымдарда башталып, ошол эле доорлордо Орто Азияда кыргыздар жашап, алар; хундар, гундар, сактар, турандыктар деп айтылган. Негизги өзөгү Шаатоодо (Алатоодо), Жылдыз, Кунес, Текес, Кунекей, Кангай аймактарында жашаган. Ал эми Алтай, Монголия, Наньшань аймактарында көчмөндүү бөлүгү жашап кытайга коркунуч туудуруп турган. Алардан коргонуу үчүн кытайлар «Улуу сепилди» курушкан (б.з.ч. XIV-III к.к.). Хундардын тарыхында кытайды көп жылдар бою кыргыз императору башкарганы «Төбөй санжырасында» айтылат. «Шахнаменин» Туран деген бөлүмүндө төмөнкү ыр саптары келтирилет:

О крас Хайталском, Туранских вождях,
Властитель Чина, несчетных войцах,
Пришедших суда из воинственных стран,
Чин, Чач их прислали, Хайтал и Туран.

Бул ыр саптарында кыргыздар байыркы мезгилден бери Орто Азияда жашагандыгы айтылат.

Геродоттун «Тарыхында» (б.з.ч. 5 к.) «... сактардын Төстүк деген баатыры бар» деп жазылса, Герилдин «Тарыхында» (б.з.ч. 6 к.) «...Яксарт дарыясынын ары жагында сактар жашайт» деп берилет. Птолемейдин картасында азыркы Орто Азия чөлкөмүндө сактар менен скифтердин жашаган аймактары көрсөтүлөт.

Кытайдын «Улуу хандар тарыхында» (б.з. 92 ж.) Азия чөлкөмүндө батышта Ши-хо (Жейхун) суусуна, чыгышта Эби-нур

көлүнө чейинки аймакта «Киеп коек» (кыргыз) мамлекети орун алган, борбору Баркөлдө жайгашкан деген маалыматты келтирет. Ал эми «Вий жылнаамэсинде» (б. з. 220-264 ж.ж.) кыргыздар Энесайда жашагандыгын маалымдаса, «Кийинки хандар тарыхында» (б.з. 20-220 ж.ж.) ган-гундар (кыргыздар) Турфандан 5000 ли (2500 км) алыстыкта жашашат деген маалыматты келтирет (Бичуринди караңыз).

Кытай тарыхынын башаты «Щу-цзиде» кытайлар «кыргыз-буруттардын жолун тосуп «Улуу дубалды» кургандыгы маалымдалат. Туркиянын «Iresuelu» (март, 1995 ж.) журналынын маалыматы боюнча кыргыздын улуттук тамагы болгон бозо 9 миң жылдар башта пайда болгон. Ал эми бозо кыргыздарда байыркы мезгилден бери кеңири таркалган суусундук болгондугу талашсыз.

Кытай тарыхчысы Ли Дейу «Фуйчан жылдарындагы эстеликтер» (Кыргыз хаканынын жазган каты) деген эмгегинде (б.з. 41-21 ж.ж.) «... падышам сиз Тескей тоонун (Ички монголиядагы Оргу тоосу) баатыры, түндүк талаанын арстаны» деген жазма жөнүндө кабарлайт. Бул маалымат Ли Вийгундун «840-841 жылдардагы эстеликтер» деген эмгегинде «... түрктөр хуннулардын түндүгүндө, угуздар Дандун тоонун (Памирдин) түндүгүндө, үйшүндөр анын батышында, кыргыздар алардын ортолугунда» жашайт деп тастыктайт. Бул маалымат Бучириндин, Чжан-Цяньдын (б.з. 126 ж) хундардын ордосу Кангайда жайгашып Шаатоо (Улуу тоо), мамлекети Кангай деп аталып, Кангайдан Кара деңизге чейинки аралыкты ээлеген деген маалыматтары бекемдеп турат.

Кыдыраалы Манасчынын вариантында Зулкарнайнга Миңжашар карыя Манас жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берет:

Эрендин жылы сак эле,
Элүв эки жашта эле.
Андыктан бизди сактар деп,
Айтым сөз калды бул элде.

Тарыхтарда сактар төмөнкүчө берилет: «темир», «алгачкы көчмөндүүлөр» «скифтер» доорлорунда «сактар, савроматтар; б.з.ч. VIII-VII к.к. Кара деңиз боюндагылары гиммирилер, Орто Азиядагылары массагеттер; Бехистун жазуусунда «Шуншуйган чокулуу калпакчан сактар»-тиграхауддар-кыргыздар; «Нахши Рустам» жазмасында Орто Азиядагылары сактар, Кара деңиз боюндагылары парадрай сактары (заморские); Ксерокстин доорунда (486-464 ж.ж.) хаумоварга (сары көздүү сактар); Геродот тарыхында исседондор, масагеттер, сарматтар деп аталышкан.

Аль-хорезминин маалыматы боюнча сактар «топон суу эрасы» менен Зулкарнайн эрасынын ортоңку бөлүгүндө Евразия чөлкөмдөрүндө жашаган. Ал эми «топон суу доорунун» болуп өткөнүнө 11,5 миң жылдан ашык убакыт өткөн.

«Инжил» китебиндеги Ыйса Христостун санжырасындагы Дөөт (Давид) пайгамбардын доору тарыхтагы «темир дооруна» дал келет жана Дөөт «темирдин пири» катары эсептелинет. «Кисаси ал-анбиенин» маалыматы боюнча Адам атадан «топон сууга» чейин 2200 жыл өтсө, андан Дөөт пайгамбарга чейин миң жылдан ашык убакыт өткөн. Дөөттүн темир иштетүү доорунда жашагандыгы жөнүндө кыргыз элинде төмөнкүдөй «байт» сакталып калган.

Азирети Дөөт уста,	Тешенин пулу тез тийбей,
Балта кылган эмеспи.	Тулга кылган эмеспи,
Балтанын пулу бат тийбей,	Бул дүнүйө устасы,
Теше кылган эмеспи.	Пулга кылган эмеспи.

Эгерде, Дөөттөн Ыйсага чейин 59 муун, Ыйсадан Мухаммадга чейин 12 муун пайгамбарлар өтсө, анда «темир доору» 10 миң жылдар башта болуп өткөнү чындыкка жакын. Демек, сактар эң байыркы эл, кыргыздар алардын түздөн түз урпактары жана кийинчереек күчтүү өнүгүп сактарды өздөрүнө «сиңирип» алууга жетишкен, уруулук түзүлүш калыптанган.

«Шажарайи түрктө» Нухтун Ефас (Жапас) деген уулунун 8 баласы болуп, анын бири Түрк деп аталган. Түрктүн 4 уулу болуп, анын Түтөк деген баласынан төрөлгөн Аблачхан чоң атасынан 240 жылдан кийин падыша болот. Аблачхандан таркаган Моголхандын төрт уулунун бири болгон Огузхандан азыркы күнгө чейин жок болуп кеткен көптөгөн уруулар менен бирге «кыргыз» эли калыптанып Камкамчутта, Селенге жана Айкумурэн дарыяларынын аймактарында жашап, аларды Айнал (Инал) хандык деп аташкан. Алар Энесай кыргыздарынын башатын түзгөн.

«Туркий кавмалар тарыхында» кыргыз-казактар байыркы эл болуп Алтай тоолорунда, Байкал көлүнүн чыгышында, Энесайдын жогорку бөлүктөрүндө жашап, кытайлар аларды «киен-куйн» жана «хакас» деп аташкан деп берилет. «Кыргыз» деген этноним «кырда кезүүчү» (көчүп жүрүүчү), «кыр-сахро-огуз» (кырда жашоочу огуздар), «кыр-огуз» деп чечмеленет. Ал эми Огуз хан биздин эрадан 4600 жыл илгери (Сиберийа тарыхы, 6 б.), азыркы күндөн 6600 жыл башта жашаган.

Кыргыз мамлекетинин калыптанышына негиз кылып алынган Сыма Цзяндын китеби «Ди Цзян» (Книга гор и морей) деп аталып 4 чоң бөлүмдөн жана көптөгөн бөлүмчөлөрдөн туруп, б.з.ч. 3000 жылдан башта болуп өткөн окуялар жөнүндө, маалымат берет (Юань Кэ, Мифи древнего Китая, 1956 г. Чэнду 1959 Пекин, 1960 М).

Китептин биринчи бөлүмү, Хайвай бэй цзин (б.з.ч. V-III к.к.), экинчиси -Хайвайдун Цзин (б.з.ч. III-II к.к.), үчүнчүсү-Хайнэй сы Цзин (б.з.ч. III к.), төртүнчүсү- Хайвай дун (Моде китеби) деп аталып көрсөтүлгөн доорлорго таандык болгон окуяларды легенда катары жазат.

“Ди Цзян” физикалык-географиялык-философиялык жазма, аларда негизинен Аалам, тоолор, океандар, тиричиликтин башаты жөнүндөгү мифологиялык көз караштар берилген. Анын “Хайвай сы Цзин” деген бөлүмүндө кытайдын түндүк батышында жашаган каардуу эл Гун-гундар (кыргыздар), алардын падышасы Мана, анын энеси Гуйму, баласы Сю (Семетей) жөнүндө: “Ман сделал сети, позднее он стал императором, он похож на дракона, он обладал умом, был тираном, а не достойным правителем, волосы красные, мог войти в огонь и не сгореть”; “У Гуймы–мать бесов голова как у тигра, брови-как у Мана; сын Му-гуна (Мана) Сю отличался светлой добродетелью” деген маалыматтар берилет. Кытай тарыхтарында алардын Сары император менен болгон согушу жазылат.

Кытай тарыхчыларынын пикири боюнча Гун-гундар (кыргыздар) жөнүндө маалымат берилген байыркы “Щуцзин”, “Яо дян”, “Ди Цзян” жазмаларынын жаралган мезгилдери болуп б.з.ч. XIVк.-II к. чейинки аралык саналат. Демек, кыргыз элинин мамлекеттик (хандык) түзүлүшүнүн калыптанышы б.з.ч. XIVк. таандык, б.а. “Улу Кытай сепилинин” курула баштаган мезгилинен баштагы доорлорго дал келет.

Кытай тарыхчысы А.Байтурдун маалыматы боюнча кыргыз элинин аты алгачкы жолу «Тарыхнаамэде» кыргыздар «гекун», «Хан жылнамасында» (б.з. 32-92 ж.ж.) «жянкүн», кийинки кытай тарыхтарында «жйегү», «чийигү», «хегес», «шагас», «жылыс», «булуту» (бурут) деп берилип «кыр адамдары» деген маанини билгизген. «Юан тарыхында» (б.з. 1381-1310 ж.ж. жашаган Сун Йан деген адам жазган) «кыргыз деген сөз «кырк-ууз» б.а. «кырк-огуз» деген сөздөн чыккан деп маалымдайт. Каракулжа районундагы «Карагуз» топоними «кара-огуз» деген сөздөн оошкондой болуп турат. Себеби,

«Сиберийа тарыхында» «...огуздардын сары огуз, ак огуз, кара огуз, көк огуз деген тайпалары болгон» деп жазылат.

Нажип Асимдин маалыматы боюнча байыркы түрктөр өзөндөрдү «огуз» деп аташкан. Тарыхчылар жазып жүргөн «огуздар» «аздар» менен байланыштуу жана «ог аз» (өтө аз) деген маанини берген.

«Диван лугатит түрктө», С.М. Абрамзондун эмгектеринде «кыргыз» этноними «кырк кыз» менен байланышкан. Бул божомолду А.Тенишев колдоого алган. Ал эми кытай тарыхчысы Дунвини «кыргыз» деген сөз «кырк-аз» деген маанини берип, «аз» сөзү «баатыр», «кайраткер», «акылдуу» дегенди түшүндүрөт (кырк чоро, кырк баатыр, кырк акылман) деп чечмелейт.

«Түрк, кыргыз казак жана хандар шежересинде» кыргыздар Огузхандын кыргыз деген небересинин урпактары, казактар болсо кыргыздын насили, Ыйса Христоско чейин Тану-Ола тоосу менен Алатоонун ортосунда жашаган эл. «кыргыз» деген сөз «тоо аралап жүрүүчүлөр», «тоо кезип жүрүүчүлөр» деген маанини берет, орто жүздөгү аз гана кыргыздар туткунга келген байыркы эл деп берилет.

«Маджмү атут-таворихте» кыргыздар төрт түрдүү жазылат; кыргыздар, гыздар, чилгыздар (кырк гыз), кыркгыздар (кыргыз). Тарыхый эмгекте «гыздар», кыркгыздар, чилгыздар жана кыргыздар бир эл болуп, Орто Азиянын түрдүү аймактарында жашагандыктан аттары бир аз өзгөрүп калган. «Чилгыз» деген сөз тажикче «кырк кыз» дегенди билгизет. М. Үсөн болсо сактардын кол башчыларын башка элдер «кыргез» дешкендигин маалымдайт.

Хакасияда «Хыргыс сөөктөрү» «Хыргыс сывераттары» деген 20 ашуун көрүстөндөр кездешип, орто кылым «Хыргыс тузы»-Хыргыс доору деп аталып, кыргыз этноними «Хыр-Хыс» (Буурул чачтуу кыз) деген мааниде берилет. Андан Хыргыс-Хан туулуп анын биринчи ордосу Энесай өрөөнүнүн Ерба дарыясынын боюнда Оглакты (Акулак) тоосунун этегинде, экинчи ордосу Абакан өрөөнүнүн Уйтаг тоосунун этегинде жайгашкан. Бул аймактарда азыркы күндө «Хыргыс узанган чир» (кыргыз узанган жер), «Хыргыс Чолы» (кыргыз жолу) деген жерлер кездешип, «Хыргыз акчасы» (кыргыз акчасы) Хакас музейинде сакталып калган. Сибирь элдеринин соту болуп каарду Хырргызхан саналган. Алтын көлгө куйган Сос дарыясынын алабындагы кыргыздардын согушкан жери азыркы күндө «Хыргызы» (кыргын) деп аталат.

Орус жана Сибирь тарых маалыматтары боюнча Хакасияны Орусия басып алгандан соң андагы качан, сагай, кызылдар уруулары кыргыздар менен аралашып; ак хыргыс, хара кыргыс, көк хыргыс-(көк теңир кыргызы), хашка хыргыс (тектүү), ак сөөк хыргыс деген кыргыз урууларын түзүшкөн. Аталган тарых маалыматтарында Уруп дарыясынын оң куймасы «Хыргыс Чул» (кыргыз суулары), Тегиркөлгө ашкан ашуу «Хыргыс пили» (кыргыз бели), Хоорой тоосундагы эл Хоорой кыргыздары, Остыг-Хыр тоосунда «Хыргыс сөөктөрү» (кыргыз бейиттери), Саян-Алтай тоолорунун ашууларында «Хыргыс санак таштары» (тас тастын пил), Миң суу өрөөнүндө «Кыргыз жери», Абакан өрөөнүндө Кыргыз-Суг (кыргыз) дарыясы, Том өрөөнүндө «хырхыз чулук» (кыргыз су) деген топонимдердин бар экендиги маалымдалат.

Бизге белгилүү тарых маалыматтары боюнча кыргыздар эң байыркы эл. Түрдүү доордо Азиянын түрдүү чөлкөмдөрүндө жашап, түрк дүйнөсүнүн азыркы таркалуу географиясын негиздеген жана алардын калыптанышында башкы ролду ойногон. Араб саякатчысы Абу Дулефтин маалыматы боюнча (10 к.) кыргыздардын «өз жазмасы, сыйынуучу үйү болуп, асабасы жашыл болгон». «Зинат ал маджилис мадждинин» маалыматына таянсак, кыргыздардын эки канаттуу «Уран» деген кайыгы болуп, аны менен Жейкун жана Сейхун дарыяларынан өтүп турушкан.

Кыргыздардын таркалуу географиясы негизинен Азия чөлкөмү болуп, алардын чек аралары тарыхый эмгектерде түрдүүчө берилет. «Хан жылнамасында», «Тарыхнамада» кыргыздар унулар (чыг.) менен Теңир-Кут ордолорунун ортосунда б.а. азыркы Сары-Аркадан баштап Монгол, Гоби Алтайна чейинки чөлкөмдөрдө жашашкан.

Л.Н. Гумилев б.з.ч. V-VI к.к. кыргыз-кыпчактар Энесайдын Ангара куймасынан төмөн бүтүндөй Алтайды, Жонгор чөлдөрүн ээлеп турган десе, түрк окумуштуусу Шамсидин Сами бий «байыркы кыргыздар Азиянын түндүк батыш тарабындагы Түркөстан менен Сибирья аралыгында жашаган» деген маалымат берет. Нажиб Асимдын маалыматы боюнча байыркы кыргыздар «Тану Ола тоолору менен Саян тоолорунун ортосунда жашаган (Жамусул аалам, 378 б.). Ал эми К.Мусаевтин маалыматы боюнча б.з.ч. III-II к.к. Орто Азияда, Туранда оорун алган Сакстан (Сиджистан) мамлекетин кыргыз падышасы-иператору башкарып турган. Б.з.ч. VIII-VII к.к. кыргыз-кыпчактар Кавказда отурукташа баштаган. Азыркы күндө

Грузиядагы Чоро Чеби, Топураккала, Саркин-Саксен чептери бул ойду толуктап турат.

Мухаммет Абулгазынын пикири боюнча кыргыздар Селенге жана Айкумурэн дарыяларынын ортосунда жашашкан. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча «байыркы кыргыздар Байкал көлүнөн (чыг.) Алтай тоолоруна (бат.), Ангарадан (түн.) Саян, Хангай тоолоруна (түш.) чейинки аралыкта жашашкан.

«Туркий кавмалар тарыхында» байыркы кыргыздар, алардын урпактары болгон хакасия кыргыздары, кайсактар, казактар «кара кыргыз» деп аталып кытайдын Ички Монголия аймагында, Орхон Энесай сууларынын бойлорунда, Байкал көлүнүн айланасында, Орол тоолорунун жана Хазар (Каспий) деңизинин, Астрахандын, Волга суусунун айланасында жашашат» деген маалымат келтирилет.

В.В. Бартольд кытай тарыхтарынын негизинде "...кыргыздар эң байыркы элдерге кирет. Орто Азия чөлкөмүндө кыргыздар сыяктуу бир да, байыркы эл жок" деген тыянакка келет. "Кыргыз" деген сөз "кырк" жана "огуз" деген сөздөрдөн куралып "кырк огуз" деген маанини билдирерин божомолдойт. Байыркы кыргыздар "Селенгадан (түн) Каратоого (Каракорум, түш.) чейинки аралыкта, Кенгю-Тарманда (Көгмөн, Алтай, Саян) Байкал арты тоолорунда б.а. Гянь (Кем, Энесай) дарыяларынын алабтарында жашаган". Ал эми Бартольд, "кыргыздардын жери дайыма кар менен капталып жатат жана түндүгүндө деңизге чейин жетет" деп жазат (Бартольд, 183. б.). Бул маалыматты "Зинат алмаджалис маджидиде" (16 к.) келтирген. "... бир «хырхыз» кичинекей кайык жасап, өз аймагы аркылуу агып өткөн дарыянын акыркы агымы кайдан бүтөөрүн билиш үчүн, бир нече күн жана түн жүрүп отуруп, күгүүмдөп (мрачный) турган аймакка келет. Ал аймакта үч суткага жакын күндү жана айды көрбөйт. Качан гана жарыкка жеткенде кеңири талааны көрөт" деген маалыматы бекемдеп турат. Бул тексти анализдесек анда "хырхыз" тайга алкагынан өтүп токойлуу тундура алкагына баргандыгы маалым.

Манас эпосунда кыргыз каганатынын жери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Алтайдагы калмактын,
Арбынын айдап жибердик.
Айыл келди Кангайдан,
Ангир бою Шиберлик.

Барскан (Барскон) менен Сарканды
Башкарган болуп туралы.
Эсил (Ишим) менен Нураны,
Эсебин алып туралы.

Бабыл менен Жаркенди,	Талашып Иле чөлүнү,
Аяк жагы Ая-Куз (Аягуз),	Бузук калсак ашаарбыз
Ары чети Орол (Урал) - тоо.	Муз дабандан (Музлутаг) белини
Эске алып дениз - көлүнү,	(С.О., 1 к.).

Бул ыр саптарынан кыргыздар Алтайга кийинчереек барып, Кангай, Алтай тоолорунун, Энесай жана Обь дарыяларынын түштүк бөлүктөрүн, Батыш Сибирь түздүгүнөн Орол тоого чейинки аймактарды, бүтүндөй Орто Азия чөлкөмүн, Борбордук Азиянын Шынжан аймагын, Каракорум, Алтынтаг, Каспантоо, Ичкиликтин Каратоого (Луньшошань) чейинки аймакты башкарып турган. Азыркы мезгилде алардын урпактары чачыранды абалда, түрдүү уруулар иретинде бул чөлкөмдө жашап келүүдө. Негизги өзөгү Азиретитоодо жайгашкан. Азыркы күндө Стамбулдан алыс эмес жерде оорун алган Кырктар Эли шаарында кыргыз-кыпчактар жашашат.

Кытай тарыхынын котормочусу Жаныш Даба уулу «Шинжян карта эстеликтери» деген Чин дооруна таандык болгон байыркы жазманын 16 бөлүмүндө Су лы ту (солто), Ча ха ар (чакал), са я ты (саяк), ба сы чи сы (басыз), са ыр ба га шы (сарыбагыш), ху шы чи (кутчу), чуң ба га шы (чоңбагыш), чау да шы (жоош), ши бу ча кы (кыпчак), най ман (найман), чи ли кы (черик) уруулары жөнүндө кабар берет. Чин доорунда кутчулар Үч Турфандын чыгыш жагында, Башакма кароолунда Какшал деген жерде, Бачан кароолунан 400 ли (200 км) алыстыкта жашагандыгы жазылган. Ошол мезгилде Кутчулар Кашгар менен Үч Турфандын ортосундагы аймакта, Кашгардын эски шаарынын чыгышында 280 ли (140 км) аралыктагы Итарка кароолунун тушунда жашашат. Алардын жашоо аймагынын түндүк чеги Корумдук, Ботомолок бели аркылуу, түштүк чеги Гүлсай, Пайзабад ооданынын Келтайлак (Гы ды мян), чыгыш чек арасы Пычан тоосу аркылуу өтүп, таркалуу аймагы батыштан-чыгышка 40-45 ли (80-90 км), түндүктөн түштүкө 52-55 ли (105-110 км) түзөт. Негизги топтору Каражүл, Ботомолок, Жайдөбө, Кырбулак, Уктул айылдарында жашашат. «Шинжян эстеликтери» деген жазуунун 82 бөлүмүндө кутчулардын төмөнкү кароолдору (чептери) жөнүндө маалымат келтирет: Бешкирем (Көөнөшардан 7 ли) Астан артын (Көөнөшардан 17 ли түн.) Бачан (2 ли бат.) жана Сугум (25 ли түн.).

Чин доорунда Чоң багыштар Кашкардын Көөнө шаарынын түндүгүндө, 30-35 ли алыстыкта Тосуктун кароол тушунда жашагандыгы жазманын 4 - бөлүмүндө берилет.

Алардын жашаган аймагынын түндүк чек арасы Бозайгыр, Көкарт белдери, Жетисуунун Аксай жана Аладубана жерлери; түштүгү Пычан ооданы, Ыыланбаш (Жылаңбаш), Ысылык, Каратал жерлери; чыгышы Сугум тоосу, Карабел тоосу; батышы Күлүтегин жана Жасы кечүү аркылуу өтөрү, жашаган аймактары чыгыштан батышка карай 160 ли, түндүктөн түштүкө карай 63 лини түзөөрү айтылат. Чоң багышка 17 кент (айыл) таандык: Тегирликти, Акташ, Тенгеатар, Чымкоргон, Көкжар, Каратеректоо, Чакмак, Паскоргон, Чоңтерек, Кызылкоргон, Тоюндөбө, Барген, Сөөк, Канжууган, Кеңсу, Уксалыр (Оксалыр), Жакачат.

Чин булактарында жоош уруусу Кашгардын Көөнө шаарынан түндүк батышында, 200 км алыстыкта оорун алып, малчылык менен жашашат. Алардын жери түндүгүндө Түзашу, Сабоярды белдери, түштүгү Маркан, Караарт тоолору, батышы Эркечтам өрөөнү аркылуу өтүп, батыштан чыгышка 63 ли (125 км), түндүктөн түштүкө 58 ли (116 км) аймакты ээлеп жатат, кароолу (чеби) Жасыкечү деп берилген. Азыркы күндө Жооштор Жазыкечүү, Жыгын, Эркештам, Сакал, Каратерек, Үчташ, Сарыбулуң чөлкөмдөрүндө жашашат.

Кыргыздар оң жана сол кыргыздары, ичкилик жана аркалык деп бөлүнүшөт. Анвар Байтурдун маалыматы боюнча: кыпчак, найман, тейит, кесек урууларынан куралган кол жоонун ортосунда согушкандыктан аларды "ичкилик"; адигине, тагай урууларынан куралган кол жоонун "оң канатына" каршы урушкандыктан "оңдор"; басыз, мундус, саруу, кушчу, кытай, мунгуш урууларынан турган кол жоонун "сол канатына" каршы урушкандыктан "солдор" деп аталыптыр.

Геродоттун тарыхы боюнча скиф (искулят) деген ат «ичкилик» деген аттын б.з.ч. IV-VI к.к. грекче транскрипциясы, "көчмөндөр" деген маанини билгизет. Ал эми Геродот исседондорду "ичкилик" деп атаган деген ойду Музафар Үсөн айтат.

"Оң", "сол", "ичкилик", "аркалык" деген аныктамалардын пайда болушу кыргыздардын көчү менен байланыштуу.

Эпос боюнча алганда Алооке тарабынан кыргыздар чабылып, Анжыян өрөөнүнөн (Фергана) эл түндүк-чыгышты карай Үркөр жылдызына багыт алып көчкөн. Көч кендик багытындагы Нарын бою Узун тоо (Фергана) менен Кашгардын үстү Кызыл тоону (Какшаал) бойлой түндүк-чыгышка карай багыт алганда Үркөр жылдызы багыттын сол жагында калган. Эки тоонун түндүгүндөгү тоолор Сол тоо, ал эми

түштүгүндөгүлөрү Оң тоо деп аталган. Ал тоолордун аймагындагы элдер "солдор" жана "оңдор" деп аталып калышкан.

Кыргыздардын көчү Алтайдан Азиретитоого багыт алганда Энесайдан жөнөгөндөрү көчтүн артында келгендиктен "аркалык" (артта калган эл) деп, Алтайдын өзүнөн көчкөндөрү көчтүн алдында келип, ичкери аймактарга (Ооганстанга чейин) кирип кеткендиктен "ичкиликтер" б.а. эң түштүктөгү кыргыздар деп аталган. Ичкиликтердин жашаган аймактары алардын аттарын азыркы күнгө чейин сактап келүүдө.

Борбордук Азиядагы кыпчактардын жашаган аймагынын түштүк чек арасы Ичкиликтин Каратоо (Луншошань, 1954 ж. бери), батыш чек арасы Ооганстандын Катаган аймагындагы Ичкиликтин тоосу. Бул чоң аймакта кыргыздардын "ичкилик" деп аталган тайпасы чачыранды абалда, түрдүү уруулардын аты менен (жашык, таз, кызыл муш, тейит, бостон, кылыч тамга, дөөлөс, кесек, дуулат ж.б.) азыркы күнгө чейин жашап келүүдө.

Баткен облусунун, Өзбекстандын аймактарында чапкылдыктар (чап кол чапкылга сингормония болуп кеткен) жашап, алар түздөн-түз Солтовлуктардын (Чап товлуктардын) урпактары болуп эсептелинет. Алгач чапкылдыктар (чап колдуктар) Оштун Кыргызчек аймагында жашап, жер талашта жеңилип, батыш чөлкөмдөргө ооп кетишкен. Себеби, ичкиликтер согушчан эл болуп, жеңсе отурукташып, жеңилсе ал аймактан биротоло кетип калышкан. Ошондуктан алар Евроазия чөлкөмдөрүндө чачыранды абалда жайгашып калган. Чапкылдардын бир бөлүгү Иран жерине ооп барып кашкулдар деп аталып калган.

Байыркы "аз" уруусунун аты менен Азия материги (Аз-Азия-аздар, аздардын жери) гана байланыштуу болбостон, байыркы огуздар (ог аздар), гуздар, азыркы таздар (те аздар) уруулары да байланыштуу. Ошондой эле байланыш Түндүк Америкадагы "комончилер" (индеецтер), Каракулжа районундагы "каманчылар", Жакутиядагы (Сахастандагы) "комондордун" ортосунда да, байкалат. Бардык жерде "каман жегичтер" деген маанини билгизет. Азыркы мезгилде Алтайдагы кыргыз насилини аймактын эли «гурондор», айрымдары «турлар» деп аташат. Гурондор тоо кийиги дегенди түшүндүрөт. Америкадагы Гурон көлүнүн аталышы, комончулардын Сибирь жеринен Берингов кысыгы аркылуу Ала-Аскага (Аляска) өткөн түпкү теги менен байланыштуу болушу ыктымал. Ала-Аскадагы «Аіасага-Ноуиг-«Сфинская ворота дагы»» чегилген чуркап бара жаткан тулпардын сүрөтү б.з.ч. 2000-жылга таандык болуп, Манас

эпосундагы күнүнө 1000 ли (500 км) чуркаган «асман аттарынын»- кыргыз будандарынын элеси болуп саналат. Ал эми сактардын түпкү теги байыркы мезгилде «турлар» деп аталганы «Авестадан» белгилүү. «Авестанын» маалыматы боюнча зороастризмдин негизги каарманы Заратуштра (зар-пир, тиштра-төө, төөнүн пири-ойсул ата, б.з.ч. VIII к. аягы-VI к. башы) картайган кезде турлар б.а. сактар менен болгон согушта каза болгон.

Кыргыздар XIV к. чейин Улуу империянын чыгышында үстөмдүк кылган. Анын бөлүнүп калган бөлүктөрүнөн; уйгурлар, казактар, өзбектер, түркмөндөр, калмактар, азербайжандар, татарлар, чуваштар, башкурттар, тывалар, хакастар, түрктөр калыптанган (Мусаев, 2002 ж. 351 б.).

Кыргыздар эң байыркы эл, түрк дүйнөсүнүн башаты. Кыргыз этноними үч түрдүү чечмеленет: кырк чоро, кырк баатыр, кырк акылман, кырк чилтен, кырк кол башчы (кырк огуз, кырк ууз, кырк аз); кырда жашоочу, көчүп жүрүүчү (кыр-сахра-огуз, гянкун, жянкүн, жийегү, чийигү, хегес, шагас, жылыс, булути, кыр огуз-өрөөн); кырк кыз (чилгиз). Булардын ичинен так маанини берип, чындыкка жакыны "кырк чоро же кырк баатыр" деп чечмелениши. "Кыр адамдары", "кырда көчүп жүрүүчү" деген чечмелениш "кырк чоронун - баатырдын" жашаган аймагы (жери) дегенди билгизет. Ал эми "кырк кыз" деген чечмелениш чындыктан алыс.

Түрктөр. Байыркы тарых боюнча алганда түрктөр кыргыздардын бир тайпасы, азыркы кездеги көз-караш боюнча кыргыздар түрктөрдүн урпагы. «Кисаси ал-анбиеде», "Кисаси Рабгузийде", "Шажарайи түрктө", "Касасул анбиеде" (Пайгамбарлар баяны) ж.б. тарыхтарда Нухтун Ефас (Жапас) деген уулунун балдарынын биринин аты Түрк болуп, андан тарагандар «түрктөр» деп аталган. Бул маалыматты толук кабыл алыш мүмкүн эмес. Себеби, Нухтун доорунан бери 11,5 миң жылдан ашык убакыт өтүп, Түрк аттуу миңдеген адамдардын жашагандыгы талашсыз.

Кытай "Вий жылнамасында" канкылар (каңлылар) байыркы кызыл түрк тукумунан таралган" деген маалымат келтирилет. Биздин замандын 3 кылымына таандык болгон бул тарыхта, кыргыздар Борбордук Азиядагы негизги элдердин бири катары айтылат. Бул пикир Л.Н. Гумилевтин "Байыркы түрктөр" деген эмгегинде (420-546 ж.ж.) Улуу түрк каганаты түзүлүп, "түрк" сөзү 1500 жылдын ичинде бир нече жолу өзгөргөн жана (ту-кю-тюрок-ют) күчтүү, бекем, карышкыр деген маанини берери айтылат.

В.В. Бартольд кытай тарыхынын маалыматтарына таянып түрктөрдү 6 к. Орто Азияда пайда болгон жаңы уруу катары маалымдаса, "Татары древние и современные" деген эмгекте (VI-VII к.к.) түрк каганатынын гүлдөө доорун Орто Азияда өз түрктөрүнүн пайда болуу доору катары карайт.

"Туркий кавмалар тарыхында" түрк урууларына жакуттар (якуттар), искит түрктөрү, сармат түрктөрү, масагет түрктөрү, гун түрктөрү, караим түрктөрү (болгар-хазарлар), овар (уйгур) түрктөрү, алтай түрктөрү (ту-кю-лар), уйгур түрктөрү, печенек түрктөрү, огуз түрктөрү, саксен жана саксин түрктөрү, селжук түрктөрү, осмон түрктөрү, кыргыз-казак түрктөрү кирип, алардын бөлүнүшү VI-VII к.к. таандык.

"Улуу көч баяны" (Заман Кыргызстан, 30 май 1997 ж.) деген эмгекте Карл Менгес "түрктөрдүн наамы кытай жазма булактарында «ту-гуя» же «түркүт» деп берилип, V-VI к.к. эки топтон туруп, чыгыштагысы дун-ту-гуя, батыштагысы си-ту-гуя деп аталган. Борбордук Азиянын түндүгүндө, Сары деңизден Иртышке чейинки аймактарда жашашкан, VI к. Тохорстанга, Амудайра (Оксос) аймактарына келишип, Алдынкы Азияга чейин жыла башташкан деп жазат.

"Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинде"... байыркы заманда түрктөрдүн "се", "сака" деген уруулары Ыйса пайгамбардан 200 жыл башта батышка жылжый баштаган. Алардын каңлы (канкы) атанган тобун Ыйсадан 130 ж. башта Орто Азияга келген кытай элчиси Чжан-Цян "... 120 миң үйлүү эл, аларга беш хандык таандык (Ташкент, Самарканд, Керман, Бухара, Хива), каңлыларды еврей жазуучулары "скиф" же "сака" деп атайт деген маалымат берет. Алардын Перстердин ичинде калган Афшар тайпасынан чыккан Надиршах Персияны каратып алган. Анын баласы Музафар шахтын, андан кийинки Мухамед Гали шахтын доорлорунан баштап Осман түрктөрү батышты карай оой баштаган. Алардын көчүүсүн Азияны быт-чыт кылган Чынгызсхандын (1219 ж.ж.) жортуулу ылдамдаткан. Азыркы күндө Осман түрктөрү өз башатын 1272 ж. бийликке келген Эртогрулдун баласы Осмондун мезгилинен баштап, Алатоону ата-мекен, Туркияны ана-ватан (эне-мекен) деп айтышат. Байыркы тарыхтарды анализдесек түрк тайпасы V-VII кылымдарда калыптанган, кыргыздар түрк элдеринин негизин түзгөн. Түрк дүйнөсүнүн башатында Ефастын (Жапастын) баласы Түрк ата эмес, түрк-карышкыр уруусу туруп, алар байыркы кыргыздардын башаты-сактар болгондугу чындыкка жакын.

2.2. Кытай - каканчын урууларынын географиясы.

Буталачтар. Буталачтар жөнүндө маалымат Манас эпосунда Алмамбеттин жери, эли катары төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Булундап жаткан тунарык,
Мурунку Бээжин жер эле,
Бул олтурган кулундун.
Белине таңуу эл эле,
Буталач журту дээр эле (С.О., 4 к.).

Географиялык абалы боюнча Буталачтар Бучала жана Таншу (Тяньшунь) тоолорунун ортосунда, Түп Бээжин (Ченду) шаарынын аймагында жашаган сары уйгурлардын (юйгу) бир бөлүгү болуп саналат. Алардын жери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Жеринин аты Жыянча,
Калаасы Туңша, Будача,
Караган калкы бир канча,
.....

Каспан, Бээжин, Туңшаны,
Сураган атам дагы ошо (С.О., 4 к.).

Кытай тарыхтарында, кытай урууларынын ичинде буталачтар жөнүндө маалыматтар кездешпейт. Азыркы мезгилде байыркы буталачтар жашаган аймактарда кытайлар, саларлар, монголдор жана юйгулар жашашат.

Сундар. Кытай элинин бир уруусу болуп "Кисаси ал анбиеде" "сун" деген сөз "найза" дегенди билдирип, "сундар" - найзачандар деп которулат. "Туркий кавмалар тарыхында" кытайдын Индокытай бөлүгү "мачин" деп аталып, бул эл мачиндердин бир уруусу катары каралат да, азыркы күндө негизги бөлүгү Индонезиянын Ява аралында, ал эми чачыранды абалда Кытайдын Сино-Тибет аймагында жашашат.

Жажуж-мажуждар тарыхтарда Суя деп берилип алардын жашаган аймактары:

Күн чыгыш Күбө жери бар,
Күлдүү дугул эли бар.
Адам, дөө аралаш,
Суянын журту пери бар.
Жанында жажуж-мажуж бар-деп сүрөттөлөт.

Дугул эли, азыркы күндө "дулун" деген ат менен Сино-Тибет тоосунун Кам аймагында, Меконг дарыясынын башында, бийик тоонун арасында жашайт. Тарыхтарда, Манас эпосунда алардын жашаган аймактары:

Токсон тоонун урунуш,
Тогуз суунун куюлуш,
Адам өткүс тоосу бар.
Ач кайкалаң коосу бар,

Тоо бурулуп кап болгон,
Адам уулу каттабай,
Башкалардан жат болгон-
деп сүрөттөлөт.

Жажуж-мажуждар жөнүндө маалымат байыркы тарыхтарда кеңири кездешип бул элде ганибализмдик тамактануу бар экендиги айтылат.

"Киссаси ал-анбиеде" жажуж-мажуждар Ефастын уругу, бийик тоо арасында жашашат, акыр заман болгондо тоо арасынан чыгып жер жүзүндөгү тиричиликти, ошону менен бирге адамдарды жеп жок кыла турган маклук-адамдар деп берилет. "Туркий кавмалар тарыхында" кытайлар Азия скифтерин "йуйжи" жана «йуйти» деп аташканы маалымдалат.

Кытай тарыхтарында жажуж-мажуждар жөнүндө так маалыматтар кездешпейт, бирок Жантак дарыянын (Янцзы) башында "көзгө көрүнгөндүн бардыгын жей бере турган" кытай уругунун бар экендиги жөнүндө үстүртөн маалымат келтирилет (Бичуринди караңыз). Ал эми Нажиб Гасымбек Топанын жана А. Аристовтун маалыматтары боюнча Каракорумдун ары жагындагы жужандар "жажуж-мажуж" деп аталган. Алардын хандыгын 552-554 ж.ж. түрктөрдүн Наган, Лу, Чин деген кол башчылары талкалаган.

Сазаңшан. Сазаншандын элинин географиясы Манас эпосунда:

Мангубаны жердеген,
Сазаңшан деген эл деген.
Тунша деген тоо деген,
Тоонун чоңу шоо деген.
Ушул жерден ар жакка,
Төрт айчалык жол деген (С.О., 4к.)-деп

сүрөттөлөт.

Сазаңшандар азыркы Сино-Тибет тоолорунун арасында, Тяньшун шаарынын аймагында жашаган эл.

Кытай тарыхтарында бул эл жөнүндө маалыматтар И. Бичуриндин «Хань тарыхтарында» ж.б. жарык көргөн эмгектерде кездешпейт. Ал эми, алардын жашаган аймактарында азыркы күндө кытайлардын; ханы, лис, наси, лах, ачан, бай, туңзи уруулары жашашат (Атлас народов мира, 1964). Сазаңшан эли кийинки доорлордо жогоруда аталган урууларга бөлүнүп кытай деп аталып кеткендиги толук ыктымалдуулук.

Солондор. Тарыхтарда "солоо", "соолон" деп берилип кытай федерациясына кирген, Көкөнор көлүнүн айланасында жашаган эл. Азыркы мезгилде солондор сары уйгурлар же юйгулар деп аталып Ички Монголияда, Көкөнор көлүнүн айланасында, Алтынтаг тоосунун түштүк этектеринде жашап, 1979 жылы саны 6200 кишини түзгөн.

Л.Н. Гумилевтин ою боюнча «Бей-Чжоу доорунда» (б.з. 557-587 ж.ж.) Көкөнор, Синин аймактары менен бир катарда Сазаншан деген ат менен белгилүү болуп турган. Түпкү теги Ордос аймагында жашаган түрктөр, алардан көк түрктөр келип чыккан. Ал эми Алашан чөлүндөгүлөрү 641 жылдары отурукташа баштаган түрктөрдүн урпактары.

Калмактар. Манас эпосунда кыргыздар менен дайыма согушуп келген эл катары айтылат. Тарыхый маалыматтар боюнча алганда бул эл казак-кыргыз түрктөрүнүн бир тайпасы. Байыркы доорлордон бери Монголиянын аймагында, Үркүн (Орхон) дарыясынын боюнда, Алашань чөлүндө, Хазар (Каспий) деңизинин боюнда, чачыранды абалда жайгашкан. Бул элдин негизги өзөгү Алтайдагы Төлөс (Телец) көлүнүн айланасында жашаган. Чачыранды абалда жашагандыктан алар "төлөнгүттөр" (тентип жүргөндөр) деп аталышат. Ал эми "Шажараи түрктө" ойрот түрктөрүнүн бир тайпасы, кыргыз элине жамаатташ жашаган эл болгондугун маалымдайт.

Азыркы күндө чыныгы калмактар Алтай, Саян, Тану-Ола тоолорунда жашайт. Бул түрк насилиндеги эл, азыр да, калмак деп айтылып аргын, найман, кыпчак, кан, мундус, кыргыз, төлөс, сарт, монгол ж.б. 25 уруудан турат. Калмактардын төлөнгүт тайпасына кирген төрө, үшү, меркит, актумат, каратумат, кыпчак, найман, сарт, шорс, торгул, мундус, кочкор, тотуш, порут, шалман, ашкештим (аюти, төрт ас, чынгыс, ан, мурындык, харык, карга, ку ара) уруулары *"кара-калмак"*, ал эми калгандары *манжу* деп аталат. Эпостогу "Кара калмак - манжу журт" деген сөз алардын союзун түшүндүрөт.

"Түрк шежересинде", "Туркий кавмалар тарыхында", калмактын тыргоот тайпасынын Мерген Тайчи жана Окчуртэба деген хандарынын кол алдындагы элдер Чынгызхандын доорунда Каспий боюна көчүп келишкен. Ошол элден азыркы Калмак республикасынын эли калыптанган. Тарыхтарда бул эл "байыркы мунгулдар" деген ат менен белгилүү болуп, алеуттар менен бирге мунгулдардын башкача аталып калган топтору. Калмактардын жашаган аймактары Манас эпосунда:

Үркүн (Орхон), Эртиш эки суу,
Калмактын жайы мына бу.
Эрименин чөлү (Алашань) бар,
Ит өлбөстүн көлү бар.

Баарында калмак эли бар деп сүрөттөлөт.

Мунгулдар. Мунгулдар Кытайдын "Бангу" (Байыркы хандар тарыхы, б.з. 92 ж.) жана "Тяншуй" (Кичи хандар тарыхы) деген тарыхтарында Чин элинин бир бөлүгү катары каралат. Ал эми "Түркий кавмалар тарыхында" алар байыркы керейит, найман, дулгос урууларынан куралган түрк насилиндеги эл.

"Тангуттардын жашыруун тарыхында" аларды будда динин кабыл алган байыркы түрк насилиндеги, ал эми дунгандар мусулман динин кабыл алган чин насилиндеги эл деп берет. "Огуз намэде" түрк насилиндеги элдердин бир тайпасы жер кезип көчүп жүргөндүктөн мунгул деп, экинчи тайпасы «балык» (там) салып чогуу жашагандыктан уйгур (үйкур) деп аталып калган деп жазат. Ал эми "Шажараи түрктө" Аланча хандын эки уулу болуп, улуусунун аты Татар кичүүсүнүн аты Мугул болгон. Ошол Мугулдан тарагандар мунгулдар, кийинки доорлордо алар халкамонголдор деп аталып, азыркы мезгилде бүтүндөй монголия аймагында чачыранды абалда жайгашып Монгол республикасынын өзөгүн түзөт.

Мөнгүлөр. Манас эпосунан башка байыркы тарыхтарда мөнгүлөр жөнүндө эч бир маалыматтар кездешбейт. Монгол тарыхында бул эл "монголор" же "мингаттар" деп аталып, азыркы мезгилде республиканын түндүк-батышында Серун-Дөбө тоосунун айланасында жашап, жалпы саны 1990 ж. 510 миң адам болгон (Народы монгольской республики). Ал эми, Орто Азиядагысы мангыттар деп аталып, кыргыздын бир уруусу (кыпчактын) катары белгилүү.

Манжулар. Эпосто көп эпизоддордо кездешкен эл болуп, бирде кыргыздар, бирде калмак-кытайлар менен бирге согуштук аракеттерге катышат. Ал эпизоддор төмөнкүчө берилет:

Мангулда жүрдүм мал сактап,

Манжулардын журтунда.

Манжуулуктан кошулган,

Бала Мажик эри бар (С.О., 2 к.).

Байыркы тарыхтарда манжулар жөнүндө маалыматтар келтирилип, алардын жашаган аймактары да, сүрөттөлөт. "Түркий кавмалар тарыхында" бул элдин теги журжаний татарлары болуп, алгач "манжу" кийин "манжур" деп аталып,

Амур дарыясынын деңизге куйган жеринде, Алакчын деген шаардын айланасында жашашкан түрк насилиндеги эл. Алар 1022-1644 ж.ж. өз алдынча мамлекет болуп кытайга коркунуч туудуруп турган. Ал эми "Шажараи түрктө" бул пикир кытай тарыхына таянуу менен бекемделет. Азыркы мезгилде кытайдын түндүк-чыгыш провинциясы, өзүнүн атын 17 кылымдын биринчи жарымында ошол аймакта жашаган манжу мамлекетинин атынан алган (СЭС, 1981 ж.). "Тарих хамидиде" манжулар уйгур, кыпчак ж.б. элдер менен бирге түрк тайпасынын эли катары берилет.

Тыргооттор. Кытай федерациясына кирген өз алдынча улут катары "... тыргоотун тыйпыл чогултуп", "калмактан тыргоот, шибээн бар, жегени бака, жылан-мар", "тыргооттон бар Алтайда" - деп көп жолу эскерилет.

Тыргооттор "Туркий кавмалар тарыхында" калмак эли катары каралат да, алеуттер менен тутумдаш экендиги жөнүндө маалыматтар берилет. Ал эми "Шажарайи түрктө" Сегизмурен дарыяларынан куралган Айкумурен дарыясынын алабында тыргооттор, керейиттер жана төлөстөр жашап, аларды байыркы доордо **ойроттор** деп аташкандыгын жазат. "Тыргоот" деген сөз "аркы жакта жашагандар" деген маанини берип, Селенга дарыясынын чыгышында жашаган ойротторго таандык болгон. Хакас тарыхтары боюнча алганда ойроттор хааш, аара жана жунгар качкындарынан куралган эл.

"Тарыхнамедэ" (б.з.ч. 145-186 ж.ж.), "Хан жыл намэсинде", "Сиберийа тарыхында" (1911 ж.), "Жунго улуттар тарыхында", "Уйгур тарыхы боюнча кыскача маалыматта", "Сүй жылнамэсинде", "Сиберий маалыматтарында", "Вий жылнамэсинин" "Бийлердин шежереси" деген бөлүмүндө", "Шавдай лыжыда" (Падышалар түзүмү) ж.б. тарыхтарда тыргооттор жөнүндө толук маалыматтар берилип, алар кытай (ханзу) элдери катары каралат. Ал эми Орто Азия боюнча тарыхтарда (XVI-XVIII к.к.), В.В. Бартольддун эмгектеринде да, бул эл жөнүндө маалыматтар кездешпейт.

Азыркы мезгилде дүйнө элдеринин Алтай үй-бүлөсүнүн монгол группасына кирген тыргооттор Монгол Алтайынын Ковдо аймагында захчин жана дурбет уруулары менен жамаатташ жашашат. Негизги кесипчилиги мал чарбасы, Кыргызстандагы Торугарт ашуусунун аты тыргооттор менен байланышкан. Байыркы кытай тарыхтарында Торугарт ашуусу Иградж-Арт деп жазылып (Бичуринди караңыз), бул факты "Худуд ал аламда" кайталанып, Играджа-Арт тоосу жөнүндө

маалымат берилет. "Тарихи хамидинин" маалыматы боюнча тыргооттор түрк тайпасындагы эл. Жашаган аймактарына карап кытай федерациясына карап калгандыгы анык.

Шибээндер. Манас эпосунда тыргооттор менен бирге калмактын уругу катары "Калмактан тыргоот, шибээн бар" деп сүрөттөлүп, шибээлдердин ханы катары Оронгу айтылат. Азыркы мезгилде бул эл Индокытайдын түндүгүндө, Чиндиун жана Салуан дарыяларынын жогорку бөлүктөрүндө, эки башка аймакта жашашат. Кытай тарыхтарында, Манас эпосунда шибээндердин жери катары Үркүн (Орхон) дарыясынын аймагы, Кангай чөлкөмү айтылып, жери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Очоктун боюн жердеген,
Ойроттон киши жеңбеген.
Оронгуга жетбесин
Кангайдан бар Оронгу,
Толгонуп түштү токсон миң

Эпостогу Ойук-Сунга (түн, түн. бат.), Кангайтоо (түш.бат.) жана Оргу (Оронгуга, түш.чыг.) тоолорунун ортосунда орун алган. Кангай (Хангай) эпосто көбүн эсе шибээндердин жери катары эскерилет. Азыркы мезгилде аталган аймактарда ойроттор, дурбеттер, баяттар, захчиндер, тыргооттор жашайт. Байыркы кытай тарыхтарында бул аймактын эли көбүнчө тыргооттор деп берилет.

Ойроттор. Эпосто эң көп кездеше турган этнонимдер. Алар буруттар менен бир мезгилде эскерилет жана кытай федерациясынын түндүк-батыш бөлүгүнүн элин түшүндүрөт. Кытай тарыхтарында ойроттор турган аймактарда жужандар жашаганын жазышса, Л.Н. Гумилев V-VI к.к. түрк державасы бүтүндөй Чоң Хинган тоосунун, түштүк Сибирдин, Алтай-Саяндын аймактарын ээлеп турган деп белгилейт. Ал эми "Шажарайи түрктө" монгол өлкөсүнүн күн чыгыш жагында орун алган Көкмүрэн (Көкөмерен), Онмурэн, Караусин (Кара өзөн), Саибикун, Акримурэн, Ормурэн, Жочамурэн сууларынын алабтарында жашаган эл "ойрот" деп аталып, алардан тыргооттор, төлөстөр жана караилер келип чыккан деген пикирди айтат. "Туркий кавмалар тарыхында" бул элди Алтай түрктөрү катары баяндайт.

Ойроттор жөнүндө маалыматтар жаңы эранын XIII к. берки тарыхтарда эң көп кездешет. Айрыкча ойроттордун Орто Азия чөлкөмүндөгү согуштук аракеттери Чыңгызхан доорунан баштап күч алат. "Сибера тарыхында", "Монгол тарыхында",

"Монгулдардын жашыруун тарыхында", "Ички монгул тарыхында" ойроттордун кыргыздарга каршы согуштук аракеттери көбүрөөк чагылдырылат.

Аталган тарыхтарда ойроттор монгол журтунун чыгышында, Сегизмурэн дарыяларынын алабында жашап, алардын Төрөлчү деген ханы, Чынгызхандын кызы Чечегендиге үйлөнгөн. Ойроттордон туматтар, калмактар келип чыккан. "Түрк, кыргыз-казак жана хандар шежересинде" 1455 ж. ойроттордун Эсен Аши деген ханы өлтүрүлгөндөн кийин, монголдордун талоонуна туш болгон ойроттордун калмак уруусу батышка карай түрк-татар элдеринин арасына качып, азыркы Калмак республикасынын аймагына жайгашып калат. Азыркы күндө ойроттор Алтайда-Тоолуу Алтай автоном облусунда, Монголияда жашашат, тили түрк тилинин кыргыз-кыпчак тайпасына (ойрот) кирет.

2.3. Жамаатташ жаткан элдердин географиясы.

Тажиктер. Байыркы тарыхтарда "кара тажик" жана тажик (кыйба тажик) деп берилет. Тажиктердин байыркы эл экендиги талашсыз. Алар жөнүндөгү маалыматтар б.з.ч. 250-224 ж.ж., Аршакиддер доорунда жазылган "Синдбаднамэде", "Чахор маколада", "Сиесат намэде" жана 1082-83 ж.ж. Унсуралмаали Кайкабус тарабынан жазылган "Кабуснамэде" ж.б. көптөгөн байыркы эмгектерде кездешет.

Китептин максаты эпосто кездешкен түрк урууларынын тарыхын жана географиясын тактоо болгондуктан, тажиктердин тарыхына көңүл бурулган жок. Бирок, кара тажиктер менен кыйба тажиктеринин ортосундагы айырмачылык эпосту кылдат талдаганда төмөндөгүдөй жыйынтыкты алып келет. Кара тажиктер эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Каратегин калчасы,
Каар көрүп барчасы.
Таш-Котондун талаадан,
Тагызманын калаадан (С.О., 2 к.).

Байыркы кара тажиктер-Шоорук хандын эли азыркы пуштундардын, таталалардын, ал эми кыйба тажиктери азыркы тажиктердин түпкү тектери экендиги чындыкка жакын.

Маймундар. Эпосто кыргыз көчү Алтайдан өз мекенине келгенде, алардын жеринде убактынча жашап, аны өзүнүн жери катары сезип калган эл катары эскерилип, төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Башы маймун элинен,
Жолун Дөбөт (Тебит) атаган,
Күн батышы жагында,
Күлдүү кыргыз катаган,

Кундуз, Талкан жери бар,
Кубайыс деген каласы,
Алардын жердеп турганы
Таш-Котондун талаасы.

Алайдын түштүк жагында
Башы Даң-Дуң тоосунда
Калча деген калкы бар (С.О., 2 к.).

Бул ыр сабындагы топонимдер азыркы күндө да, анчалык чоң эмес өзгөрүүлөр менен Ооганстандын түндүгүндөгү аймактарда колдонулуп келүүдө. Мисалы; Дөбөт-Тибет, Кундуз-Кундуз, Талкан-Таликан, Кубайыс-Кубайыс, Таш-Котон-Таш-Хотон, Дандунтоо-Памир.

"Туркий кавмалар тарыхында" бул аймакта жашаган элдерди өзүз-түрктөрү катары мүнөздөйт. "Бабур намэде" кыпчак эли деп айтылып, Гиндикуштагы жолдордун бири "Кыпчак хотону" (кыпчактардын жайы), Хирот (Герат) шаарынын бир дарбазасы "Кыпчак дарбазасы" деп аталганы жөнүндө маалымат берилет.

Маймундар жөнүндөгү маалыматтар Аршакиддер тарыхында (б.з.ч. 250-б.з. 224 ж.ж.), "Синдбаднамэде" жана анын таасиринин астында жазылган Пехлебийлик "Синдбаднамэде" (б.з. 8 к.) Ирам падышасы Абдурахман кызы Маймуннанын эли катары берилет. Маймундар жөнүндө маалымат "Синдбаднамэден" башка байыркы эмгектердин биринде да, айрыкча кийинки тарыхтарда (б.з. 8-9 к.к. берки) кездешпейт. Себеби, маймундар кыргыздар, кыпчактар сыяктуу байыркы эл болуп сактар жана скифтер (искиттер) менен бир мезгилде жашаган болуш керек. Маймундардын жашаган жеринде орун алган азыркы Ооганстандын аймагында биринчи жолу мамлекеттик түзүлүш б.з. 16 кылымында пайда болгон (СЭС, 1981 ж.). Искандер тарыхында бул аймактагы Пяндж дарыясы жана Хирот жөнүндө маалымат төмөнкүчө берилет:

Не панжа, эрур, "Хамса" и ганжсанж,
Ни дано куюбтур отин "Панж ганж".

.....
Не чукким Кухак, йукса руди Хирот,
Ва е Нил е Кавсаросо Фурот.

Маймундар Ооган элинин түпкү теги экендигин танууга мүмкүн эмес. Себеби, эпосто алардын жери азыркы абалында өтө так сүрөттөлөт:

Эл байы көп, калаасы аз, Жетигендин тарабы,
Жерине бүтпөйт эч бир саз. Жери Кенжут (Кан-и-гут) карады
Дөбүт чөлү атанып. Күн чыгышы Ималай,
Жакасы кум, тоосу таш. Шооруктун эли бир далай (С.О., 2 к).

Татала. Татала эли жөнүндө маалымат тарыхтарда кездешип Манас эпосунда төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ат ордуна мингени,
Кызыл куйрук кызыл нар.
Татала деген журту бар,
Таза сонун ушулар (С.О., 2 к.).

Шоорук хандын эли азыркы Ооганстандын түндүгүндө пуштундар жайгашкан аймакта орун алып маймун, татала элдеринен куралган. Алардын сырт келбеттери - перстерге таандык белгилери эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Кара сакал, тик мурут,
Кайдан чыккан бу журт!
Каңылжаары канкайган (С.О., 2 к.).

Азыркы күндө элдердин индоевропалык үй-бүлөсүнө кирген татылар Азербайжан республикасынын чыгышында, Ирандын түндүгүндө-Кызыл өзөн жана Шахруд дарыяларынын кошулган жерлеринде жашашат. Байыркы түрк тарыхтарында булар жөнүндө маалыматтар кездешпейт.

Тарсалар. "Кисаси ал анбиеде" тарсалар христиан дининдеги эл катары эскертилсе, "Маджму атут-таворихте" тарсаларды еврей (жөөт) деп берет. Тарсалар жөнүндөгү маалыматтар "Синдбаднамэде", байыркы кытай тарыхтарында да арбын кездешип, айрым эмгектерде "кызыл аяктар" деп эскертилет. Кызыл аяктар азыркы күндө Ооганстанда (Памирде) жашайт, кыргыздын бир уруусу болуп саналат. Оогандык кызыл аяктар жөнүндө маалымат "Мусахир ал биладда", Ирандык кызыл аяктар жөнүндөгү маалыматтар "Тарих-и аламара-йи Абасиде" (Дүйнөнү көркөмдөгөн Аббасовтор тарыхы, 1628-1629 ж.ж.) кездешет. Азыркы күндө Ирандагы кызыл аяктар афшарлар же кызыл баштар деп аталып, Ирандын түндүгүндө-Бендомер өрөөнүндө, Ирандын түштүгүндө-Жемал-Бераз тоосунун этегинде, Шураб өрөөнүндө жашап, 360 миңден ашык адамды түзөт.

Кыргызстанда кызыл-баштар Чоң Алайда, кызыл аяктар кыпчактардын арасында жашашат. "Маджму атут-таворихте" кызыл баштар Нух пайгамбардын кызынан төрөлгөн баланын урпактары деген маалымат келтирилет.

Эргежселдер. Эпосто Желпиништеги (Индостандагы) жетимиш уруу элдин бири катары төмөнкүчө эскертилет:

Желпиниш деген жери бар,	Андан ылдый өтөрсүн,
Жетимиш урук эли бар.	Эргежээл, италы,
Арыктын журту чөлдө бар,	Эл четинде жетерсиң (С.0.4К)
Аяттын журту көлдө бар.	

Бул ыр саптарында эргежээлдердин жашаган аймагы азыркы Индо-Кытай жарым аралы экендиги анык. Эпосто алардын тиричилиги балык менен байланыштуу экендиги даана байкалат. Ыр саптарында сөз эргежээл-пигмейлер жөнүндө эмес, ошол доордун адамдарына салыштырмалуу кичине болгон "эргежээл" адамдар - Лаос, Вьетнам, Кампучи элдери жөнүндө кетип жатканы талашсыз. Эпостогу "эргежээлдер" азыр деле Азия элдеринин эң кичинелери. Кыргыздар алар менен байланышта болгон эмес, бирок кабардар болушкан.

Бөлүм 3. Кыргыздардын көчтөрү.

3.1. Европага карай көчү.

К.Мусаев (2002 ж) көптөгөн тарыхый маалыматтардын негизинде көчмөндөрдүн жортуулун төрт этапка бөлөт: **биринчи жортуулу** (б.з.ч.6000-2500 ж.ж); **төбөй-кыргыздарынын экинчи жортуулу** (б.з.ч. 2500-1500 ж.ж), **төбөй кыргыздарынын үчүнчү жортуулу** (б.з.ч. 1500-400 ж.ж); хундар, сактар доорлорундагы **төртүнчү жортуулдар** (б.з.ч. 209 жылдан б.з. 650 ж), бул этап Манастын дооруна дал келет. Сыма-Цяньдын «Ди Цзянь» (Книга гор и морей) деген эмгегинин «Хайвай дун» (Моде китеби) деген бөлүмүндө Модэ хандын жашап өткөн доорун б .э. ч. III-II к.к. таандык кылат. Ал эми кыргыздар жөнүндөгү маалымат ошол эле китептин «Уцаньшань Цзинь» деген бөлүмүндө келтирилет. Кытай тарыхчыларынын пикири боюнча бул бөлүм б.з.ч. VIII-VII к.к. таандык болгон жазмадан турат.

Байыркы тарыхтарды анализдеп К.Мусаев б.з.ч. 4000-2600 ж.ж. кыргыз-кыпчактардын уруулук союзу Алтайдан, Монгол талааларынан Трансгималай жана Тибетке, түштүк-батышында Месопотамияга жана Хананга чейин, Европада Дунай аймагын толук контролдоп турган деп аныктайт.

Кыргыздардын Европага карай көчүүсү аларды Алооке хандын чапкан мезгилинен башталат. Тарыхый булактар боюнча

алганда алгачкы Европага барган кыргыз Манастын аталаш тууганы, Чаткал аймагында жашаган, Көгөйдүн тукумдары (Минжашар) болгон. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Алтайга кыргыз качканда,
Алактап кыргыз шашканда.
Мен да качып баратып,
Түшүп калдым ошондо,
Көпөстөр койгон капканга,
Көпөстөр койду алып барып,
Крымга жибек сатканга (Кыдыраалынын варианты).

Көгөйдүн тукумдары Крымда отурукташып калат да, биринчи жолу "наамэ" жасап, аны сатып, элге үйрөтүп, "найчы", "намечи" деген ат алышып, кийинчереек **найман** деп аталып кетишет. Натыйжада, тилдик өзгөчөлүгү бар эл калыптана баштайт. Ошол эл Крым татарларынын өзөгүн түзгөнсүп турат. Себеби, Крым татарлары диалектикалык өзгөчөлүктөрү боюнча түрк тилдеринин кыпчак жана огуз тайпаларына кирет. Ал эми, калган татарлар кыпчак тилдеринин кыпчак тайпаларына кирет (СЭС, 1981 ж.) жана бул элде найман татарлары (Халиков, 1989 ж.) бар. Ошондой эле найман уруулары Орто Азиядагы республикаларда, Казакстанда жашашат. Эпосто наймандар жөнүндө төмөнкүчө айтылат:

Наамэ тешип, най жасап,
Наалыш кылдым асманга.
Арбыттым найды сатканга.
Анда биз найман атыгып,
Жарадым жанды бакканга (Кыдыраалынын варианты).

Түрк урууларынын Европага карай көчүшү эки багытта - Хазар жана Кара деңиздердин түндүгү жана түштүгү аркылуу өткөн. Бул көчүүлөр согуштук аракеттин натыйжасында жүргөндүктөн Темир Кавка (Кавказ) тоолорунун ички аймактарында, Днестр суусунун алабында чачыранды абалда, азыркы түрк тобуна кирүүчү ногой, карачай, кумык, балкар, гагауз, караим, крымчак элдери жайгашкан.

А.Бушковтун маалыматы боюнча (1997 ж) гундар доорунда негизги бийлик кыргыз-кыпчактарга таандык болуп алар: мундуз, төөлөс, тору айгыр, катаган, каба, кара кесек, каңлы, аз, арык, найман, ак бура, багыш, черик ж.б. уруулардан турган. Алар түзгөн улуу династиядан калгандары азыркы күндө Венгрияда жашашат. Алардын «Улкон Эдил» поэмасы Манастын чагасы Аттилага арналган.

Европага карай көчүүнүн экинчи багытты Хазар жана Кара деңиздердин түштүгү аркылуу өтүп, алгач азыркы Ирандын аймагынан башталып, андан ары Улуу деңизге (Жер ортолук деңизи) жана Балкан жарым аралына чейин таркаган.

Байыркы тарых маалыматтарына таянсак, Иран аймагына алгачкы жолу Персияндар жана Мидиялыктар б.з.ч. I к. келе башташкан. Ал эми, Орто Азиядагы элдер бул чөлкөмгө б.з.ч. 250 жылдары Нисей (Атрек) өрөөнү аркылуу өткөн (Древние цивилизации, 1989 ж.).

Башка тарых маалыматтарында, уулу хун империясынын тушунда Кытайдан баштап Переней жарым аралына чейинки чөлкөмдө Атилла (Адилхан), Эцил (Немецтерде), Атили (Скандинавияда), Арталы (Данияда), Эдил (Казактарда) 395-453 ж.ж. бийлик кылып турган. Азыркы түрк элдеринин Алдыңкы Азиядагы жана Европанын түштүгүндөгү жайгашкан оорду Атилланын доору менен тыгыз байланыштуу. Ал жөнүндө эпосто «Ойон болсо Манасы, окумуш Адил чагасы» деп айтылат.

Алдыңкы Азияда түрк элдеринин жайгашышын көптөгөн тарыхчылар түрк каганы Кара Чорондун (б.з. 569-576 ж.) Сасаниндик Иранды, Византияны басып алып, Түштүк Чыгыш Европанын талааларында б.з. 629 жылына чейин бийлик кылып турган доору менен байланыштырат.

Ал эми Македонскинин тарыхында, анын Мазендаранда (Азербайжан) 12 ай бою кыпчактар менен согушуп, жеңишке жетише албагандыгы жазылса, «Шахнамеде» жана Перс тарыхтарында Персияда, Месопотамияда, Шам-Кутузда, Хананда, Египетте б.з.ч. 2330 ж.ж. баштап кыргыздардын бийлик кылгандыгы айтылат. Бул фактылар Алдыңкы Азиядагы Иран, Ирак, Ооганстан жерлеринде азыркы кезде жашаган түрк элдеринин башатында байыркы кыргыздар тургандыгын айгинелейт. Моисей Каган Катваци калтырган байыркы тарыхта (История Армении) б.з. II-III к.к. кыргыз-кыпчак-гундар союзу Арменияны камалап турган.

3.2. Оролдун (Уралдын) батышына карай көчү.

Кытай Федерациясы тарабынан– кыргыз ордолорунун басып алынышынын натыйжасында, кыргыздардын бир бөлүгү Оролдун батышына кетүүгө аргасыз болушкан. Бул көчүү анчалык чоң эмес аралыкта жүргөн. Себеби, байыркы доорлордо кыргыз каганатынын батыш чек арасы Оролтоо аркылуу өткөн, ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт: «... Ары чети Оролтоо,

арасында Сарыарка» (С.О. 1 к.). Кыргыз элинен Манастан башта бөлүнүп калгандыктан алар Манас жөнүндө билишкен эмес. Р.Г. Кузеев, В. Плоских жана В. Мокрунын, А.Х. Халиков (1964) ж.б. ойлору боюнча бул эл Башкортстан кыргыздарынын өзөгүн түзгөн.

Кийинки тарыхый маалыматтар боюнча түрк элдеринин Оролдун батышына карай көчүшү VI-VII к.к. түрк каганатынын, айрыкча Орто Азия түрктөрүнүн (VI к.) гүлдөө дооруна башталып, согуштук аракеттер менен коштолот. Натыйжада Башкортстандын, Татарстандын аймагында, Түштүк чыгыш Европанын талааларында (629 ж. чейин) түрк бийлиги орнотулат (Г.К. Габдрахманов, 1993; М. Артоманов, 1962; Л.Н. Гумилев, 1960; М. Худяков, 1923 ж.б.). Ошол түрк каганатынын аймагында жашап калган чачыранды түрк элдеринин өкүлдөрү болуп ногойлор, башкурттар, кумыктар, карачайлар, балкарлар, гагауздар, караимдер, крымчактар, Оренбург кыргыздары саналары шексиз.

Оролдун түндүк батышына карай көчүү көбүн эсе тынчтык жолу б.а. жер которуу жолу менен жүргөн. Ошондон улам Оролтоо капталдарында, Итил (Волга) бойлорунда гангал (печенегтердин түпкү теги), кыпчак, бургас уруулары аралаш жашашкан (VI-VIII к.к.). Ал эми VI кылымдын экинчи жарымында бул чөлкөмгө кыпчак тайпасынын жаңы уруулары көчүп келе башташат. Натыйжада кийинчерек «Улуу Венгрия» же, Волга жана Урал элдеринин союзу түзүлөт (Б.А. Серебряков, 1965; Г.Х. Габдрахманов, 1993; Р.Г. Мухамедова, 1977; П.Н. Старостин, 1966 ж.б.). Ошол союздун элдеринин урпактары болуп түрк тукумундагы татар элдери (мишар татары, кряшен татары, казан татары), башкурттар, ногойлор жана европалык расанын урал тилдер үй-бүлөсүнө кирүүчү марийлер, чуваштар, комилер ж.б. саналат.

3.3. Кыргыздардын Азиретитоодон Алтайга карай көчүшү.

Кыргыз элинин жашаган аймагы байыркы доорлордо Азиретитоо, Алатоо деп аталган. Ал эми Кытай саякатчысы Чжан Цзян Орто Азияга келген мезгилден (б.з.ч. 126 ж.) баштап Тянь-Шань (Көк мелжиген тоо) деп аталып калган. Физикалык-географиялык абалы боюнча Азиретитоо эки бөлүктөн туруп Орто Азияга караган аймагы Азиретитоо, Борбордук Азиядагысы (Шынжандагысы) Теңиртоо деп аталат. Алардын уландысы Монголияда Богдошань, Бугдатоо деп аталып «теңир» деген маанини билгизет. Айрым учурда Орто Азия чөлкөмүндөгү Азиретитоо Чоң Алатоо, Борбордук Азиядагысы Кичи Алатоо деп аталат.

В.В. Бартольд өзүнүн эмгектеринде кыргыз элинин көчмөндүү турмушу жөнүндө көбүрөөк токтолот. Ал эми К.Н. Петровдун XIII-XIV к.к. кыргыз элинин Азиретитоодо көчүп жүрүшү жана ойроттор менен болгон байланышы, А.Н. Бернштамдын кыргыз элинин келип чыгышы, Ху Чжень-Хуанын «Хейлунцзянь провинциясындагы кыргыздар» жөнүндөгү эмгектеринде, кыргыз эли Азия аймагында көчмөндүү турмуш өткөргөндүгү жазылат. Алардын бул аймактарда жашагандыгынын белгиси катары топонимдердин сакталып калышын алууга болот.

Алоокенин кыргыз элин чабышы, Алатоодон кыргыздардын сүрүлүшүнө алып келген. Алооке кыргыз элинин биримдигинен коркуп, аларды бири-биринен алыс кармоо максатын көздөгөн. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Бирөөндү айдайм Оролго,
Бирөөндү айдайм Эренге.
Бирөөндү түшүрөм акыр тереңге.
Бирөөндү айдайм Хангайга,
Бирөөндү айдайм Алтайга (С.К. варианты).

Эпосто Оролго, Эренге, Хангайга жана «тереңге» айдалган кыргыздардын басып өткөн жолу сүрөттөлбөйт. Окуя Алтайга кеткен кыргыздардын айланасында жүргөндүктөн алардын басып өткөн жолдору кеңири көрсөтүлөт.

Хингандагы (Хангайга айдалган) кыргыздар жөнүндө кытай тарыхчысы Ху-Чжень Хуа (КМ, 12, 1988 ж.) мындайча жазат: «Кытайдын тарыхый маалыматтарына караганда, Фууюй уездиндеги кыргыздар Цин династиясы (1755-1757 ж.ж.) жунгарларды өзүнө каратканда Алтай, Хинган тоолорунан зордук менен айдап, Орхон дарыясынан өткөрүп, чыгыш-түндүккө көчүрүлүп келген. Алар алты урууга бөлүнгөн, жан саны 614, бардыгы 116 түтүн. Эпос боюнча алганда, бул кыргыздар Алооке тарабынын Хангайга (Шаатоого) айдалып, кийинчерээк Манаска чыккынчылык кылган, Көкчөгөз менен Көзкамандын тукумдары болууга тийиш.

Алооке Орто Азия жергесин толук басып алган эмес. Ал алты шаар (Кашкар, Үч турпан ж.б.) жана жети шаар (Анжыян өрөөнү) аймагында жайгашкан кыргыз хандыгын талкалап, аларды туш келди таркаткан. Балта баш болгон кыргыздарды Борбордук Азиянын батышы тарабы аркылуу Алтайга айдаган. Бул жолду тандап алуу төмөнкү себептерге байланыштуу болгон. Биринчиден, Борбордук Азиянын батыш бөлүгү калмак-манжу элдери үчүн аз да, болсо тааныш болгондуктан, көчтүн

жеткирилиши ылдамдамак. Ошондой эле, көч өтө турган бөлүктө климаттык шарт ыңгайлуу келип, жаан-чачын, айрыкча кар аз түшөт. Ошондуктан жылдын бардык мезгилинде кыргыз көчү тынымсыз Алтайды карай жыла бермекчи. Экинчи себеби, кыргыз элине канатташ жаткан башка уруулардан бул жол алыстыкта, басып алынган жерлердин ортоңку бөлүгү аркылуу өткөндүктөн, көчтү күзөткөн калмак-манжу кошундары алардын кол салуу коркунучунан четте болгон. Эпосто кыргыздардын Алтайга көчүшү төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Тонкойгон эчен тоону өттү,
Толкуган канча суу кечти.
Адыр-Будур бел ашты,
Мунарык тарткан чөл басты.

Кыргыз көчүнүн Кашгар, Жунгар чөлдөрүнүн түндүк капталдары аркылуу, өрөөндөр менен тилмеленген орто бийиктиктеги Азаттын, Аналдын, Тарбагатайдын тоолору; Аксу, Текес, Чоң жана Кичине Жылдыз өрөөндөрү; мунарык баскан Текес, Жылдыз адырлары жана суусуз Жунгария чөлдөрү аркылуу өткөндүгү эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Иленин башы Үч арал,
Амалсыз кечип барды эми.
Өгүз ашуу, Тай ашуу,
Тегиз басып алды эми.
Ары жагы Акталаа,
Ошого жетип калды эми.

Бул ыр саптарында, кыргыз көчү Иле (Или) дарыясынын жогорку агымындагы үч салаа болуп аккан бөлүгү аркылуу өтүп, Жунгар тоосундагы Өгүз ашуу, Тай ашууларын ашып, Акталаага-Акчий түздүгүнө (Монгол түздүгүнүн уландысына) келгендиги айтылат.

Акталаа (Акчий) Алтай тоолорунун түштүгүндө жайгашкан, жеринин бети түз жана адырлуу келип, мал чарбасына ыңгайлуу, жайыты мол аймак. Эзелтен мал чарбасы экономикасынын негизин түзгөн кыргыз эли Акталааны тандап, ошол жерге жайгаша баштайт. Акталаанын жер өзгөчөлүгү эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Талынын башы ийилип, Кызгалдак чөбү кылкалдап,
Кумунун үстү чийилип. Кымыздык, чөп, ышкыны,
Бөөт, көлчүк сазы бар, Тегиз бышып былкылдап
Бөлүнгөн өрдөк, казы бар. (С.К. варианты)

3.4. Шибер жериндеги көчүүлөр.

Белгилүү илимпоздор Л. Кызласов, Л.М. Бернштем, К. Худяков, Ху Чжень Хуа, О. Караев ж.б. пикири боюнча Энесай кыргыздарынын негизги ордосу Миңсуу (Минусински) ойдуңунда орун алган. Шибер жериндеги, азыркы күндө жамаатташ жашаган түрк элдери ошол ордого баш ийген. Бул ордонун түзүлүшү жогоруда аталган окумуштуулардын ойлору боюнча 9-10 кылымдардагы кыргыздардын улуу державасынын гүлдөө доору менен байланыштуу.

В.В. Бартольдтун маалыматы боюнча, кыргыздар б.з. 840 ж. уйгурлар менен болгон согушта жеңишке жетишип, өзүнүн ордосун Думан тоолорунун түштүк жагына, уйгурлардын мурунку борборунан ат менен он беш күндүк жерге көчүрүп барган. Эгерде бул маалыматты кабыл алсак, анда Думан тоолору Тану-Ола тоосуна дал келип кыргыз ордосу Миңсуу өрөөнүндө эмес, Монголиядагы Кыргыз көлүнүн чөлкөмүнө туура келет.

Көптөгөн тарыхый фактыларга таянып Х.Г. Габдрахманов (1993 ж.) азыркы Монголия, Түндүк кытай аймактарында, Алтай тоо этектеринде 2-3 миң жыл башта «сунндар» б.а. «гунндар» (хундар) жашаган деп тыянак чыгарат. Ал эми эпоско таянсак, анда Манасты Мамырдын Сары чөлүнүн (Жонгор Гобиси) батышындагы Айдын көлдөгү Жакыптын конушунда хан көтөрүшкөн. Бул чөлкөм ортолук аймак болгон. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Аңырттын белин ашышып,
Алтайдын түзүн басышып.
Кайта келди элине,
Мамырдын Сары чөлүнө
Айдын көлдүн жээгине,
Бай Жакып конгон жерине (С.О., 1 к.).

Демек, Манасты хан шайлоо аземи Кичи Алатоодо-кыргыздын ата конушунда болгон. Хан көтөрүү салтанатына Алтай чөлкөмүндөгү чоң ордого баш ийген майда хандыктар да, катышкан. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Башка уруктан Мангул бар,	Бала Мажик деги бар.
Баатыр Жайсаң Дангыл бар.	Алтайлыктын баары бар,
Күлдүр, Калдар беги бар,	Алчын, үйшүн, найман бар,
Манжурия журтунан,	Аргын, Каракожо дагы бар
	(С.О., 1 к.).

Кыргыз ордосуна монголдор, манжурия эли, Жайсаң хандыгы, Аргундук кыргыздар, Төбөй жана Минсуу өрөөндөрүндөгү, Сарыколдо, Тотуда, Лөкүштө (Каратоонун түндүк капталдарындагы кыргыз, уйгур, тажик элдери) жашаган элдер караган.

Кыргыз каганатынын гүлдөө доорунда, анын түндүк чек арасы Энесайдын Ангара-Тесева куймалары аркылуу өткөндүгү маалым. Андан түштүктөгү Каратоого (Каракорум) чейинки аймакта кыргыз элинин негизги бөлүгү жашап, башка жамаатташ жашаган элдер менен кагылышуулар болуп келген. Ал эми, түндүк чек арада мындай кагылышуулар болгону жөнүндө маалыматтар кездешпейт. Ошондуктан, түндүктү жана түндүк-чыгышты карай көчүүлөр согуштук аракеттер менен коштолбой, көбүнчө жаңы конуш издөө максатында болгон. Натыйжада, түрк тобуна кирүүчү долгандар Таймыр жарым аралына, сахалар Түндүк Чыгыш Сибирге чейинки аралыкка таркаган.

Кыргыз каганатынын гүлдөө доорунда (IX-X к.к.) көчүүлөр Шиберде бир нече багытта жүргөн. Моде хандын тушунда кыргыздар Кыргызкөл аймагынан чыгышка, Чоң-Хинган тоосуна, батышка-Казак талааларына, Алтай тоонун түндүк-батышына чейинки аймактарда согуштук жылжууларды өткөргөн. Ал эми, Истемен кагандын тушунда согуштук жылжуу батышта Итил (Волга), түндүктө Абакан тоолоруна чейин жеткен. Юнун-Шадтын (621 ж.) жана Чынгызхан мезгилдеринде (1207-1228 ж.ж.) түндүктө Түндүк Муз океанына, батышта Оролтоого, чыгышта Ыраакы Чыгышка чейинки аралыкта жылжуулар болгон (И.П. Магидович, 1982 ж.). Ошол согуштук жана жаңы жерлерди өздөштүрүү максатында жүргөн жылжуулар түрк урууларынын Сибирдеги азыркы жайгашуу абалына негиз салган.

3.5. Алтайдан Азиретитоого, Тебитке, Дандунцтоого (Памир) карай көчүүлөр.

Көптөгөн согушту башынан өткөргөн кыргыздардын бир бөлүгү Энесайдан кайрадан Азиретитоого көчүшкөн. Бул доор Л. Кызласов, Л.Н. Бернштам, Н. Худяков, Б. Бартольд, Ху Чжень Хуа, Ө. Караев ж.б. пикирлери боюнча IX кылымга, ал эми эпос боюнча алганда Манас дооруна таандык (3 миң жылдан ашык). Борбордук Азиядагы касташкан уруулар кыргыз көчү өз аймактары аркылуу өткөндө аларга кол салуу коркунучун туудурган. Ошондуктан, көч согуштук абалды чагылдырып, алп кара куштун учушундай оң, сол канаттан жана негизги текөөр болгон көч ортосунан турган. Жортуулдан айырмасы болуп,

согуштук күчтөр эки канат аркылуу жүрүп, ортонку бөлүктө негизги көчтүн өзү болгон. Мындай жүрүш элди Азиретитоого эсен-аман жеткизүү максатын көздөгөн.

Оң канатта Айдаркан, Көкчө баш болгон казак кошуну, көч ортосунда Үрбү жетекчилик кылган негизги көч (тыл), ал эми сол канатта Манастын колу Азиретитоону карай багыт алган. Эки канаттын милдети көчтүн амандыгын сактоо, ал эми Үрбүнүн милдети канаттагы жоокерлерди тамак-аш менен жабдып туруу жана негизги элди, малды алып өтүү болгон.

Казак элдеринен турган Көкчөнүн көчү Казакстандын чыгышы, Жонгор чөлүнүн батышы аркылуу өткөн. Көч Алтай тоосунун түштүк-батышынан (Калбин тоолорун) ашып, Акчий өрөөнүнө (Жайсан) түшүп, андан ары Тарбагатайга жол тартат. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Тарбагатай кайда деп,
Күрмөлтпөй жылкы айда деп,
Күн жүрүш жак Жылдыз деп.

Көкчөнүн бул жолду тандап алуудагы максаты казак талааларын өз колунда кармап калуу жана тегиз талаа менен Каркыра, Иле, Шарын өрөөндөрүнө тез жетүү. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Ай жарымына жол жүрүп,
Хан Айдаркан жай алып.
Каптап келип жыгылды,
Каркырага таянып.

Айдаркандын көчүнүн алды Каркыра, Кеген өрөөндөрүнө 15-20 күндө жеткен жана күнүнө орточо алганда 60-70 чакырым жол жүрүп 480-500 чакырым аралыкты жарым айдан ашык убакытта басып өткөн. Көч негизинен түз талаа аркылуу өткөндүктөн анчалык кыйынчылыктар болгон эмес.

Кыпчак урууларынан турган Үрбү баштаган негизги көч Кыргыз нур көлүнүн айланасынан түштүктү карай багыт алган. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Сапырылып сан кыпчак,
Туура басып Тур көлдү,
Басып өтүп Бар көлдү,
Кынгырдын тоосун кыдырып,
Жети суу боюн сыдырып.

Кыргыз нур талаасынан көчкөн эл Туркөлдү (Дургэ-Нур) басып өтүп, Кынгыр тоону (Монгол Алтайын) капталдап, Жонгор чөлүнүн чыгышы аркылуу Баркөлгө (Баркуль) келген.

Андан Кичи-Алатоонун түндүгү менен Жылдыз өрөөнүнө чыккан. Көч Жылдыз өрөөнү аркылуу жүрүп, Кыяс (Аккыяс) ашуусун ашып, Керкөлгө (Ыссык көлгө), андан ары Чүй жана Талас өрөөндөрүнө багыт алган.

Алтайдан жөнөгөн кыргыз көчүнүн эң оор жана алыс жолу Манас баштаган көчкө туура келген. Ал көч Баркөлгө чейин Үрбүнүн көчү менен бирге келип, андан ары Кичи Алатоону ашып, Тарим чөлүнүн түндүгү менен өз жерине багыт алган. Бул жолду тандап алуу төмөнкү себептерге байланыштуу болсо керек. Биринчиден, негизги көчтү Борбордук Азиядагы калмактардын капысынан кол салышынан сактоо; экинчиден, кыргыздар Алтайга сүрүлгөндө Азиретитоонун арасына баш калкалап калган элдер менен байланышуу; үчүнчүдөн Алай, Анжыян, Талас багытына тез жетүү. Көчтүн жолу эпосто төмөнкүчө айтылат:

Азыраагы ашып Жылдызды,

Арбыны ашып Куутезди.

Бурбай ашып Музбелди.

Марал башы Долонду,

Кечип Аксы, Шаяны.

Бул кыргыз көчү Кынгырдын тоосунан ашып, Баркөлдө Үрбүнүн көчүнөн бөлүнгөндөн кийин Куутезди (Чөлтаг тоосу) ашып, Тарим чөлүнүн түндүгү менен батышка карай жүргөн. Жолдо көчтүн бир тобу Музарт өрөөнү аркылуу Музбел ашуусун ашып Сарыжазга, Көйкапка өтүп, ал жерлерде туруп калышкан. Көчтүн калган бөлүгү Аксуу дарыясынан өтүп, азыркы Марал-башы, Бедел, Торугат, Тоюн ашуулары аркылуу Нарынга, Ысыккөл чөлкөмдөрүнө өткөн. Ал эми Эркечтам, Сабажарды, Сыйдам, Кыздар ашуулары аркылуу Алай, Бадахшан, Анжыян аймактарына багыт алышкан.

3.6. Желпинишке карай көчүүлөр.

Манас эпосунда Индия субконтиненти «Жер Урунту Желпиниш» деп аталат. Себеби, континенттер бөлүнгөндө Индостан субконтиненти өзүнчө бөлүнгөн. Индостан менен Азиянын ортосунда, жер кабыгында жарака болуп, ал суу менен капталып жаткан. Континенттердин түндүктү (Индостан) жана түштүктү (Азия) карай мантия катмарынын үстүндө жылышынын натыйжасында, эки чоң кургактыктын урунушунан катталыштуу Кем-Алай (Гималай) тоосу көтөрүлгөн (Фурмарье, 1971 ж.). Кыргыздар континенттердин урунушун билгендиктен, ошол чөлкөмдү «Жер Урунту Желпиниш» деп атаган. Бул чөлкөм

кыргыздар жашаган Кемалайдын, Дандуңтоонун тоолуу аймактары. Ал чөлкөмгө кыргыздардын көчүшү Алооке чапканда биринчи жолу башталып, эпосто төмөнкүчө айтылат: «Жер Урунту Желпиниш, тентип жүрөт шоолордо». Алардын урпагы болуп азыркы Кемалайлык жана Пакистандын, Ооганстандын тоолорунда жашаган түрк уруулары саналат.

Желпинишке карай жылжуулардын экинчи этабы Темир (Темирлан) доору менен байланыштуу болгон (1370-1405 ж.ж.). Темирдин Индияга жасаган жортуулунун натыйжасында Катур (Гиндикуш) тоолорунда басып алган жерлерди, бийликти кармап туруш үчүн кыргыз-кыпчак аскерлеринин белгилүү топторун таштаган. Алардын көпчүлүгү кийинки доорлордо өз тилин, динин жоготуп этногенездик жаңыча калыптанууга дуушар болушкандыктан, азыркы күндө элдердин индо-европалык тайпасына айланып кеткен.

Бөлүм 4. Кыргыз-түрк элдеринин таркалышы.

4.1. Кыргыздардын азыркы таркалуу географиясы

Кыргыздардын жана түрк элдеринин географиясы байыркы доордо Корея булуңундагы Манас бухтасынан (чыг.) Дунайга, Сибирдин Обь, Энесай дарыяларынан Тибеттеги Манас көлүнө чейинки чөлкөмдө жайгашкан кыргыз-сак элдеринин доору менен байланыштуу.

Эпос боюнча алганда Алоокеден чабылган элдин негизги өзөгү ата-конушунда калып, ага каршылык көрсөтө тургандар ар тарапка таркатылат. Азыркы мезгилде ар түрдүү аймактарда жашап калган кыргыздардын өзөгүн ошо таркатылган эл түзгөн. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Бирөө кетип Алтайга,
Бирөө кетип Кангайга.
Бирөө кетип Эренге,
Бирөө кетип теренге.
Бирөө кетип Оролго,
Жер Урунту Желпиниш,
Тентип жүрөт шоолордо (С.К. варианты).

В. Плоских, В. Мокрынин «Кыргызстандан тышкары жашаган кыргыздар» (1990ж.) деген эмгегинде кыргыздардын Энесайда, Башкортстанда, Алтайда, Лобнордо, Тубада (Төбөй), Шынжанда жашай тургандыгы жөнүндө маалымат беришет. Борбордук Азиядагы кыргыздар жөнүндө так маалыматтар

Ю.С.Худяковдун (1958ж.), Оогандык кыргыздар жөнүндөгү маалымат А.Нуридиновдун (1991ж.) эмгектеринен белгилүү. Ал эми Индиянын түндүгүндөгү, Тибеттин Бука-Мангла тоосундагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтарды Кытайдын Кызылсуу аймагынын баштагы тургуну, маркум Сукуралы Кыдыралы уулунун маалыматтарынан билебиз. Бул инсан кытайлык революциянын учурунда бир нече жолу ошол аймактарда болгон.

Кыргыздардын уюткусу болуп Азиретитоо (Теңиртоо) саналат. Анда кыргыз элинин негизги өзөгү байыркы доорлордон бери анын булуң бурчуна чейин, уруу-уруу болуп жашап келүүдө. Кыргыздар Алтайдан (алты айчалык жол деген мааниде) Азиретитоого көчөрдөн башта, чоң-чоң уруулардын бара турган жерлери ордо кеңешинде такталып, андан кийин көч жолго чыгат. Манастын өзүнүн көчү ата журту болгон Анжыянга жол тартат. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Атадан калган жер үчүн,

Аттанганы турамын.

Ынтызар болдум алууга,

Ыспара менен Алайды.

Оолугуп турам бул күндө,

Орчун Кокон, Маргалаң (С.О.,2к).

Бир саптарында көрүнүп тургандай, кыргыздардын түпкү атаконушу, айрым адамдар айтып жүргөндөй Алтай эмес, Орто Азиянын чөлкөмү экендиги талашсыз.

Төбөй (Туба) кыргыздары. Бул кыргыз тукумун А.Н. Бернштам б.з.ч. эл деп, аларды 4 миң жылдыкка такап кыргыздардын эки бутакка: Теңиртоо жана Енисей бутактарына бөлүнүш мезгилине таандык кылса; Л.Р. Кызласов Монгол империясына кызмат кылган кыргыздардын негизги тобу Теңиртоого көчүп кеткенде, ошол чөлкөмдө калып калган деп божомолдойт. Ал эми А. Бичурин Энесай жана Теңиртоо кыргыздарын эки башка эл деп эсептеп, бул элдин өзөгүн XVII-кылымдагы Энесай кыргыздары түзгөн десе, В.В. Радлов XIII-кылымда бул элдин негизги өзөгү монголдор тарабынан Теңиртоого, экинчиси Миңсууга (Минусински), үчүнчүсү Саян тоолорунун түндүгүнө сүрүлгөндө калган эл деп эсептейт. Ю. Худяков төбөй кыргыздарын XV кылымда ушул аймакта жашаган элдердин урпактары катары караса, В. Плоских жана В. Мокрынин аларды түрк, уйгур жана Энесайлык кыргыздардын бирикмеси (XVII-XIX к.к.) катары карайт. Ал эми К.Мусаев көптөгөн тарыхый маалыматтарды анализдеп олтуруп, Төбөй

кыргыздары эң байыркы эл болуп Улуу Төбөй династиясынын башаты б.з.ч. 4500 ж.ж. башталып б.з.ч. 1500 ж.ж. бытыранды абалга келген. Алардын жетекчилери Шыгай жана Төбөй болуп, Манас алардын урпагы. Төбөй, Шыгай, Көбөй Саян тоолорунда жашаган деген жыйынтыка келген.

Кытай тарыхтарында б.з.ч. 58 ж.ж. Чыгыш кыргыз империясын император Төбөй-Куттуз (Чжичи-Гудуху), андан кийин Төбөй Тутуус, ал эми империянын батышын-Төбөй Кунэлкуту башкарат. Грек жазмаларында б.з.ч. VI-V к.к. Түндүк Кавказда кыргыз-кыпчактар жашап, алар төбөй, молой, кыпчак ж.б. урулардан турган. Төбөйлөр байыркы эл болгондугу эл арасында сакталып калган төмөнкү ыр сабынан көрүнүп турат:

Кыргыздын түбү Төбөйдөн,
Төбөйдөн кыргыз көбөйгөн.
Төбөй-төбөй төрт жүз миң.
Төбөдө жүргөн эл деген,
Төбөйлөр журтка чоң деген,
Төбөйлөр төрүн бербеген.

Японияда кыргыз тилине жакын диалекте сүйлөшкөн элди Тобасцы-Төбөй деп аташат жана Тобэ (Тоба) деген этникалык группа бар. Хакастар Төбөйлөрдү «Төбөй, Төбөй, Төбөйлөр, карамурундар, жегендери кожогат, тери кийим кийгендер» деп мазакташат.

Бичуриндин маалыматы боюнча б.э. 295 ж.ж. Төбөй империясы-мамлекети үч аймактан туруп, анын бир бөлүгү Шангу (Шандуутоо, Шандуукөл-Нуань-шун) тоолорунун түндүгүндө көчүп жүрүшкөн; экинчи тобу Сэнь-Хэ-Пхо жана Даи-Тюнь аймактарынын түндүгүндө; үчүнчү тобу Динян аймагында, Чэн-Ло шаарында жашашкан. Алар б.э. 297 ж.ж. Кумдуу талааны (Гоби, Жонгоря ж.б. чөлдүү талаалары) басып алышкан. Кытай тарыхтарында Төбөй империясынын негизги өзөгү Ордос платосунун Көккөл жана Наньшан аймактарында болгон. Азыркы мезгилде Кыргызстанда төбөйлөр, молой, чечен уруулары Тянь-Шань районунун Акталаа, Жалгыз терек, Эмгек талаа айылдарында, Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашашат.

Ал эми Манас эпосунун варианттарында бул элдин калышы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Жүр-жүргө алып көчүрүп,
Жүдөтпөсүн майдасын.
Калганы калсын Алтайда,
Калкыма кийин чоң пайда (С.О., 2к.).

Демек Энесайдагы, Тувадагы, Аргундагы, Тоолуу Шориядагы, Хакасиядагы, Монголиядагы кыргыз топтору ошол аймактарда жашаган жергиликтүү элдер.

Оркошар кыргыздары. Монголия менен Казакстандын ортосунда Тарбагатай тоосунун этегинде жашап, бүгүнкү күнгө чейин белгисиз болуп келүүдө. Оркошар кыргыздарынын саны 1990-жылдагы маалымат боюнча 1500 адам. Алар «Алатоону алты айланып 1820 жылдар башта келгенбиз» деп айтышат. Шынжандагы кыргыздардан 2000-2500 чакырым алыста, башка кыргыздар менен карым-катнашы болбогондуктан будда динин тутуп, үрп адаты калмактарга (монголдорго) окшоп калган. Бул эл жөнүндө тарыхчылар азырынча өз ойлорун айта элек. Бирок эпосто төмөнкүчө айтылат:

Калганың калгын буякка,
Тарбагатай, Аратоо.
Эдил суунун боюнда,
Күн чыгыш жагың Шиберди,
Көрбөгөн жерге баргын деп,
Кыйнабаймын силерди (С.О., 2к).

Эпостогу Аратоо азыркы күндө Оркошар, Майлы, Барлык Тоолору деп аталып, түздүктүн ортосунда орун алгандыктан, алар Аралтоо (кийинчерээк Аратоо) деп аталып калган. Бул элдин түпкү теги Эдил жайыгына чейин барып, кайта ушул чөлкөмгө келгендиктен «биз Алатоону, алты айланып келгенбиз» деп айтышат.

Энесай кыргыздары. Миңсуу (Минусински) ойдунунун түндүк-чыгышындагы Манас тоосунун (Манас тоосу) Жайма, Мана өрөөндөрүндө жашашат. Бул элди В. Плоских жана В. Мокрынин-дер «кыргыз» аттуу уруудан туруп, түрк тукумундагы; кыштым, белтир, койбала, арын, качын, сагай ж.б., элдер менен аралашып, өз улутун жоготкон деген ойду айтышат. Алардын маалыматы боюнча Миңсуу ойдунда жашаган кыргыздар 1703 жылдары Жонгорлор тарабынан Монголияга көчүрүлүп кеткен. 1969-жылкы эл каттоонун жыйынтыгында Хакасияда өзүн кыргыз деп эсептеген 210 адам катталган. Энесай кыргыздары байыркы жергиликтүү кыргыздардын урпактары. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Калганың калгын Алтайда,
Кармашаар болсом кытайга,
Калкыма кийин чоң пайда.
Ургун (Аргун), Дарба (Курба), Амурду.
Ушуну жердеп тим жатсак (С.О., 2к).

Алтай кыргыздары. Монголиянын Кыргыз көл (Хыргыс-Нур) көлүнүн түндүк-батышында, Серүүндөбө (Сэрун-Даба), Саргамыр тоосунун этегинде, Канас өрөөнүнүн аймактарында жашаган «хыркыстар» кирет. Монгол жана Шынжан элдеринин маалыматтары боюнча алардын жалпы саны 500-700 адамдан ашпайт. Мал чарбасы менен күн көрүшкөн көчмөндүү эл. Монголиядагысы тыргооттор, Шынжандагысы казактар, мунгулдар менен аралашып кеткен. Ошого карабастан өздөрүнүн уруусунун аттарын; сарыг (сару), тейит, мундус, төлөс (дөөлөс) ж.б. сактап калган. Бул жөнүндө эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Азобелдей жер барбы,
Анда кыргыз эл калды
Кыргыз көлдүн кылаасы,
Кыргыздын калды кыйласы. (Ы.Саламбайдын варианты).

Ыр сабындагы Азобел Саргамыр тоосундагы жайлоо, анда Манас туулуп, Канас өрөөнүндө Жакыптын коюн Ошпур малчыларга бактырган. Демек, бул элдин өзөгү Манас доорунда калыптанган.

Хейлуңцзян кыргыздары. Кытайлык басма сөздөрдүн жана К.Табалдиевдин (1994ж.) маалыматтары боюнча кытайдын Хейлуңцзян аймагынын Фууюй уездинин Юйи кыштагында жашап, 116 түтүндөн туруп, алты фамилияга таандык. Алардын аймакка келип калышын Э.Р. Тенишев болжол менен XVII кылымдын экинчи жарымына таандык кылса (Алтайдан келген), С.М. Абрамзон 1736-1796 ж.ж. Шынжандан көчүп келген деп эсептейт. О. Караевдин маалыматы боюнча (1989 ж.) бул эл IX кылымда Энесайдан көчүп келген. Ал эми Ху Чжень-Хуанын (1992 ж.) жазганына караганда Цин династиясынын тушунда Алтай, Хинган тоолорунан зордуктап көчүрүлүп келген.

Эпос боюнча алганда бул эл Алооке тарабынан Кангайга айдалып, кийин Манаска чыккынчылык кылган Көзкаман менен Көкчөкөздүн тукумдары. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Бирөө кетип Алтайга,
Бирөө кетип Кангайга.
Кытайга барып туулган,
Бээжиндеги жин булак.
Ошол сууга жуунган (С.К. варианты).

Лобнор кыргыздары. Борбордук Азиядагы Лобнор (Лоп) көлүнүн айланасында жашап, кийин көлдүн аты менен «Лобу» деп аталып калган. Бул элдин өзөгүн кыпчактар түзгөн. Себеби, Лоп түздүгүнүн чыгышында Куммайдан, Текшиарш, Эрименин чөлдөрү

жана Ичкиликтин Каратоосу орун алып, байыркы доорлордо кыргыз каганатынын түштүк-чыгыш чек арасы болгон.

Лоп кыргыздары (лобу); абор, мири, мишми, дафлы, апатани жана ака деген майда топтордон (уруулардан) турат. 1985-жылы 190 миң адамды түзгөн. Алар айрым окумуштуулар божомолдогондой XIII кылым же 1703-жылдарда көчүрүлүп келген эмес, байыркы доорлордон бери жашаган жергиликтүү кыпчак эли.

Сарыкол кыргыздары. Шынжандын түштүк-батышында Кентоо (Кинтоу) менен Сарыкол тоолорунун ортосунан орун алган өрөөндө жашайт. Бул кыргыздардын саны так эмес. Кытайлыктардын маалыматы боюнча Памир жанындагы тажиктердин составына кирип, саны болжол менен 5-6 миңден ашпайт. Негизги жайгашкан жерлери Ташкоргон-Тажик ооданынын Көкжар жана Сарыкол өрөөндөрү. Эпос боюнча алганда, бул эл Манас доорунда Сарыколдон Лоп көлүнө чейинки аймакты ээлеп турган нойгут уруусунун өзөгү, Акбалтанын ата конушу. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Нойгут журттан айрылган,

Акбалта кепти баштады.

Сагынам Сарыкол жеримди,

Көп тиленем зор Манас,

Мурадыма барайын (С.К. варианты).

Тебит кыргыздары. Тебиттин (Тибет) Бука мангла (Бука басык деген мааниде) тоосунун батышында, Маркел көлүнөн анчалык алыс эмес жерде, тоо этегинде жашайт. 1949-жылдары Тебит кыргыздары 40-45 түтүн болуп, жан саны 130-140 адамды түзгөн. Азыркы мезгилде алар жөнүндө кабар жок. Тебиттин борбору Лхасага бир нече жолу барып келген Суксураалы Кыдыраалы уулунун маалыматтары боюнча, бул кыргыздар өздөрүн «кыргыз» деп айтышканы менен үрп-адаттары Тебиттиктерге окшоп калган. Манас жөнүндө түшүнүктөрү бар, качан кайдан барганы белгисиз, кыпчактар.

Кем-Алай (Гималай) кыргыздары. Кемалай, Дандунтоо (Памир) тоолорунун бириккен жеринде жайгашкан, Индиянын Жаму штатынын эң түндүгүндө, деңиз деңгээлинен 3500-3600 м. бийиктикте жашайт. Булардын жан саны белгисиз, түпкү теги Памирлик кыргыздар деп жазат Реми Дор. Анчалык көп эмес бул эл өз тилин, маданиятын, үрп-адатын жоготкону ыктымал. Түрк тукумунун кереит (кират) уруусуна кирет. Темирдин Индияга жасаган жортуулу мезгилинде ага көмөк көрсөткөн. Эпосто булар жөнүндө төмөнкүчө айтылат:

Жер урунтту Желпиниш,
Тентип жүрөт шоолордо (С.К. варианты).

Ыр сабындагы Желпиниш Индияны, ал эми «жер урунту» деген сөз Индия субконтиненти менен Азиянын урунган (тирешкен) жери Кем-Алай тоолорун түшүндүрөт.

Памир кыргыздары. Чоң жана Кичине Памир тоолорунда; негизги өзөгү Тажик республикасынын Мургаб районунда жашап, бул аймактын калкынын 82,2 % түзөт (1990ж). Ал эми Кичи Памирде 460 кыргыз (А.Нурдинов, 1991ж.) деңиз деңгээлинен 4100-4200 м. бийиктикте жашайт. Бул көбүнчө Ооганстандык кыргыздар деп айтылып Эчки, Тесери деген айылдарга топтолгон. Чоң Памирдин өзүндө 102 кожолукта 513 кыргыз жашап; кесек, тейит, найман, кыдырша, кыпчак, кызыл аяк, ж.б. уруулардан турат. Бул эл Манас, Курманбек сыяктуу эпосторду билишпейт. Ошондуктан алар Манас дооруна чейин, Алооке кыргыздарды чапканда көчүрүлгөн эл болушу реалдуу чындык. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Бирөө кетти Эренге (Иранга),

Бирөө түшүп кетти тереңге (түпкүргө).

Ошол «тереңге» кеткен эл азыркы Ооганстандын Чоң жана Кичине Памир тоолорунда, Пакистандын ага жамаатташ жаткан Пяндж, Вахжир, Гилгит өрөөнүндө жашаган кыргыздардын өзөгүн түзгөндүгү талашсыз.

Туркия кыргыздары. Ооган төңкөрүшүнөн кийин негизги тобу Памирден ооп келген. Азыркы күндө Туркиянын Каракундуз жана Алтын дара (Алтын-Дере) өрөөндөрүндө жашап 300 дөн ашык түтүндү түзөт. Айрымдары шаарларда жашашат.

Шынжан кыргыздары. Чоң жана Кичине Алатоолордун этегинде, Каратоонун (Каракорумдун) арасында жашайт. 1989-жылкы маалымат боюнча 135 миң адам Кызылсуу кыргыз автоном облусунда жашаган. Мындан тышкары алар Шынжандын 16 шаарында (Үрүмчү, Чөйчөк, Кулжа, Турфан, Карамай ж.б.); Текес ооданындагы Көктерек; Мөнгүлкүрөө ооданындагы Шаты; Ташкоргон-Тажик ооданындагы Көкжар; Хотен вилаятынын Гума ооданындагы Кеңкыр; Үч-Турфан ооданынын Жаман суу; Аксуу вилаятындагы Боздөң айылдарында жашашат. Шынжандагы кыргыздардын 80%, кыргыз автоном облусунда, 20% башка аймактарда турушат. Түпкү тектери Азиретитоо кыргыздары менен бир, Манас доорунда кыргыз каганатынын өзөгүн түзгөн, кийинки доорлордо тоо таянып жашап калышкан.

Башкортстан кыргыздары. Эпос боюнча алганда, алар Манастын таякеси Эштектен таркалгандар. Ал эми Р.Г.Кузеевдин

маалыматы боюнча байыркы кыргыздардын (Энесайдагы) тукуму. Азыркы күндө бул кыргыздар «хыркыз» деген уруу катары белгилүү. Башкыр элинин калыптанышында алардын ролу чоң болгон жана башкырлардын түпкү тегин калыптандырган. Эпосто алар төмөнкүчө айтылат «Бирөө кетип Оролго, Чер токойду аралап, тентип жүрөт шоолордо».

Азиретишоо кыргыздары. Түрк дүйнөсүнүн башаты болуп, тарыхый мезгилден бери ушул аймакта-Орто Азия (байыркы кыпчак талаасынын) чөлкөмдөрүндө жашап, Чин (кытай), Рум, Жунан (грек) ж.б. элдер менен бир мезгилде калыптанган, байыркы Сакастандын (Сиджистандын) өзөгүн түзгөн эл. Байыркы доорлордогу уруулардан куралган, белгилүү аймактарда уруу-уруу болуп жашашат.

Оң тоолук кыргыздар. Анжыян өрөөнүнүн (Фергана) аймагында түпкү теги жашап, Алтайдын Терек, Кызылжар (Красноярски), Алай, Аркатао (Аркатау), Ачы ж.б. чөлкөмдөрүнөн көчүп барып, кайра өз жерлерине келген жана жашаган жерлерине карап бир нече урууга бөлүнүп кеткен.

Аксы кыргыздары. Алтайдын Аксуу өрөөнүнөн көчүп келгендер. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Алтайдагы Аксуудан,
Абалы көчүп келгендер.
Аралап өтүп Таласты,
Ашып ашув Чаначты,
Алатовдо Аксыңды,
Ата конуш жерденер (Кыдыраалынын варианты).

Кызылжар чөлкөмүнүн кыргыздары. Эпос боюнча алганда Алтайдын Кызылжар аймагында жашап, жер шарты окшош болгон азыркы Кызылжар, Ташкөмүр, Майлысай жерлерине кайра көчүп келгендер. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Айтпасам жүрөк тызылдар,
Алтайдагы Кызылжар (Красноярски).
Ансап көчүп келгендер,
Алатовдо Кызылжар,
Ата конуш жеринди ал (Кыдыраалынын варианты).

Алайлык кыргыздар. Алтайдагы Миңсуу (Минусински) ойдунунун Ала (Алай) суусунун боюнда жашап, андан көчүп келгендер. Бул чөлкөм кыргыз каганатынын негизги толтосу болгону тарыхта белгилүү. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Арман кылган далайдан,
Алтайдагы Алайдан.

Ашыгып көчүп келгендер,
Алатовнун Алайга,
Аралап конуп жердей бер (Кыдыраалынын варианты).

Ачык-Созок кыргыздары. Алтайдагы Аркатаонун (Аркатау) түндүк-чыгышында орун алган Ачы түздүгүндө (Ача-Марин) жашаган кыргыздар. Суусамыр аркылуу келип ушул чөлкөмдө токтогон. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Алтайдагы Ачыдан,
Абайлап көчүп келгендер.
Бак, жемиш сүйгөн башынан,
Баймана багыш тувганым.
Алатовдо Ачыны,
Аспиееттеп жердей бер (Кыдыраалынын варианты).

Баткен-Кап чөлкөмдөрүнүн кыргыздары. Эпос боюнча алганда Алтайдын Каңгайында жашап, тиричилик шарты ысык, кургак талаа, жарым чөл тибиндеги жерде өткөндүктөн аларды бул чөлкөмгө көчүшкөн. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Алтыны арбын нандай жер,
Алтайдагы Каңгай жер.
«Ажырап калам» - деп туруп,
Араң көчүп келдиңер,
Канга көчүп баргыла. (Кыдыраалынын варианты).

Чаткалдык кыргыздар. Эпос боюнча алганда Чанач тоосун ашып өз жерине Алтайдан келип жайгашкан кыргыздар.

Кайраккум, Кураматoo кыргыздары. Курама тоосунда, Кайраккумдун айланасында, Лейлек чөлкөмдөрүндө жашаган кыргыздар, негизинен кыпчак топторунан туруп, эпостогу Аргындын Каракожосунун (Алтайдын Аргун өрөөнүндө жашаган) эли болуп саналат. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Аргындын Каракожосу,
Ал дагы биздин уруктур.
Кайраккумдун кысыкта,
Кайрылыш товнун (Курама тоосу) урчукта,
Кожокент(Ходжент)калаа куруптур (Кыдыраалынын варианты).

Жызак, Самарканд кыргыздары. Эпосто бул кыргыздардын Алтайдан көчүп келгендиги жөнүндө маалыматтар жок. Алардын түпкү теги Алоокеден чабылган эмес жана өз ордуларында жашап калган. Ошондуктан буларды Манас дооруна чейинки жергиликтүү кыргыздар деп кароого болот.

Каратегин кыргыздары. Алтайдан көчкөн кыргыздардын алдыңкы көчү, кыпчак тукумундагы эл. Алардын негизги өзөгү Көлөб

(Куляб), Ысар (Гисар), Каратегин, Кенжут (Кан-и-гут) аймактарында калып, Алтайга жарым-жартылай гана кеткен. Көч Кашгар аймагы, Алай өрөөнү аркылуу өткөн. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ополдун (Кашгардын) тоосун оролуп,

Кенжутка жетти көчмөнү,

Аягы өтүп Алайдан,

Ысар тоодон өткөнү (С.О., 2к).

Кулунду (Лейлек) кыргыздары. Эпос боюнча алганда бул чөлкөмгө келген кыргыздар Алтайдын Кулунду талааларында жашап, кайра көчтүн алдыңкы тобунда келип, ушул аймакка токтолгон. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Алтайдагы Кулунду,

Андан көчүп келгендер.

Ата-бабаң мекени,

Алатовдо Кулунду,

Аздектеп бекем ээлегин. (Кыдыраалынын варианты).

Анжыян кыргыздары. «Анжыян» деген түшүнүк Алтын өрөөндү (Фергана) түшүндүрүп, кыргыз каганатынын түштүк ордосунун негизги өзөгү турган аймак. Алооке кыргыздарды чаап, туш келди айдаганда, элдин негизги өзөгү өз жеринде «Анжыянда» калып, Алтайдан кийин көчүп келгендери кайрадан ата-конушуна келишкен. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Карасуунун кашында,

Улуу Анжыян учунда.

Бай Жакып көчүп кондуруп,

Отуз-Адыр оюна,

Бөксө жолдун боюна (С.О., 2к).

Бул ыр саптарынан азыркы Карадарыя, Анжыян, Маргалаң ж.б. чөлкөмдөрдүн эли Манастын көчү менен бирге Кашгар чөлүнүн түндүгүн айланып өтүп, Арпа өрөөнү аркылуу Алаканчык (Сурташ) ашуусун ашып келишкен.

Ооганстандагы катаган уруусу. «Маджу атут-таворихта» «бурлан», «Тухфат ат-таварих-и-ханиде» жана Манас эпосунда «катаган» деп айтылган бул эл, кыргыздын бир уруусу. Азыркы убакта негизги тобу Ооганстандын түндүгүндө хорасындыктар, өзбектер, караилер (кераиттер, фуладчи) деп; ирандагылары нафарлар, бахарли, инанлу, теймурташ, гирей, пичагчи, карагозлы деп аталат ("Маджуми атут-таворих"; Абрамзон, 1990ж; Бернштам-1946, 1952 жж; С.И.Брук, 1958 ж; Атлас народов мира, 1964ж). Катагандар ошондой эле Орто Азияда жашайт. Эпосто катаган уруусунун жери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Күн батышы жагында,
Күлдүү кыргыз катаган,
Кундуз, Талкан жери бар.
Кубайыс деген калаасы (С.О., 2к).

Бір саптарындагы Көнөр азыр Кунар, Талкан-Таликан, Кундуз-Кундуз, Балык-Балх деп аталат. Ал эми Ооганстандын түндүгүндө эң чоң аймак Катаган аймагы, Каракумдун уландысы Кубайстан чөлү деп аталат (Атлас мира, 1954ж).

Алайкуу кыргыздары. Эпос боюнча алганда бул чөлкөмгө Манастын аң уулап келгени белгилүү. Анын күбөсү катары Алайкуудагы «Манастын ээри», «Кароол тоо», «Тулпардын изи», «Будайыктын изи» ж.б. топонимдер күбө болот.

Алайкуу кыргыздары XVIII кылымга чейин азыркы Ош аэропорту турган жерде Коргошунталаада, Алимдөбөнүн айланасында жашаган. Кокон хандыгы менен кагылышып, Тайлак баатырга качып барышып, андан Торугарт аркылуу Шынжанга, кийинчерээк Сыйдам, Сабажарды ашуулары аркылуу Алайкууга келип жашап калган. Кокон хандыгынан качкан экинчи тайпасы Кызылсууга пааналашкан. Ошондуктан бул элдин тууган-туушкандары Кытайда, Кызылсууда, Куршаб чөлкөмдөрүндө көп кездешет.

Сол-Тоолук кыргыздар. Алтайдын Солтоосунда (Катын, Чүй, Айгул, Терек ж.б. тоолор) жашаган кыргыздар Азиретитоого көчүп келгенде анын Солтоо аймагына жайгашкан. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Атагы кеткен оң-солго,
Алтайдагы Солтовдон,
Арзып келген солтолор.
Алгыла Алатовдогу,
Ата жайың Солтовну (Кыдыраалынын варианты).

Демек, азыркы «аркалык кыргыздар» Алтайдагы жана Азирети тоодогу Солтоолордун жашоочусу деген маанини билдирип, бүтүндөй түндүк кыргызстандын аймагында жашаган элдерге тиешелүү. Аркалык кыргыздары Алтайдын Арка тоосунун аймагында жашап, андан көчүп келгендер. Жашаган аймагына карап айрым учурда «аркалык» деп аталат.

Чүй кыргыздары. Алтайдан көчүп келген кыргыздардын бул аймакта жашашы эпосто төмөнкүчө айтылат:

Баатыр Манас кеп айтат,
Баарың тыңша деп айтат,
Кыркузум Алатовунду,

Кыңкылдабай жерде дейт
Алтайда Чүйдөн (Чуя) келгендер,
Чүйлүсү калың берендер,
Алатовдо Чүйүндү ал. (Кыдыраалынын варианты).

Эпос боюнча алганда Алтайдын Катун (Катунь) өрөөнүнүн башында, түндүк жана түштүк Чүй (Чуя) тоолорунда, Көксуу (Жоксу) жана Куурай талааларында, Аргын (Аргунь) суунун боюнда жашаган эл, баштагы ата конушу Чүйгө келип отурукташкан. Бул эки чөлкөм физикалык-географиялык жактан бири-бирине окшош. Жерлери камыштуу, түздүк тибинде. Азыркы күндө бул аймактардын топонимдери бирдей. Мисалы; Көксуу, Карагай, Чумыш, Куурай, Чүй, Салжар, Айгулак, Боом (Бом), Кошагач, Аккөл, Бөрүбаш ж.б.

Кеминдик кыргыздар. Тазбайматтын уулу Үрбүнүн тайпасына кирип, алар Алтайдан көчүп келгенге чейин бул чөлкөмдөрдө убактылуу калмактардын Кемен «аяры» жашаган жер, анын атына Кемен-Шаа деп аталган. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Таз (Тазбаймат) сүйлөдү жыйынга,
Үрбү деген бир уулум,
Калтырды мени кыйынга
Даңгилүү калаа Кемен-Шаа,
Ойсалкын кызын алыптыр.
Ошого кылып убада,
Ошол жерге барууга (С.О., 2к).

Керкөл (Ысыккөл) кыргыздары. Алтайдан көчкөндө Үрбү баштаган негизги көч менен Жылдыз, Текес өрөөндөрү аркылуу өтүп Кер-Көлгө жайланышкан. Бул көч менен мал-мүлк жөнөтүлүп, Кытай жагын Манастын көчү тосуп, түндүгүндө Көкчөнүн көчү Казак талаасына сапар чеккен. Ошол көчтүн алдыңкы тайпасы Чүй өрөөнү аркылуу өтүп, кыргыздар өздөрү жашаган Ташкент, Самарканд аймактарына келишкен. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Керилип жаткан Керкөлгө,
Келди кыргыз сүрүлүп.

Кичи Алатоо кыргыздары. Теңиртоодогу, Текес, Кунес, Жылдыз, Терс-Мае, Иле өрөөндөрү аркылуу өтүп, Каркырага келген кыргыздардын бир бөлүгү аталган өрөөндөрдө кала беришкен жана ошол аймактарда жашаган элдердин өзөгүн түзгөн. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Терс-Мае менен Темирдик,
Текес менен Куястын,
Барганда башын кемирдик (С.О., 2к).

Нарын кыргыздары. Алтайдан көчкөндө Манастын көчү менен келип ушул чөлкөмгө жайгашкан. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Азыраагы ашып Жылдызды,
Арбыны ашып Куутезди.
Бурбай ашып Музбелди,
Баштаган Манас бул элди.
Маралбашы, Долонду,
Кечип Аксы, Шаяны (С.О., 2к).

Кыргыз көчү Алатоодо бир нече багытты карай (Таласка Суусамыр аркылуу; Анжыянга Алаканчыктын, Көкарттын ашуулары менен; Керкөлгө Кочкор аркылуу ж.б.) бөлүнүп, ошол багыттардын өрөөндөрүндө, түздүктөрүндө азыркы уруулардын түпкү тектери жайгаша баштаган.

Көкчөнүн көчү. Казак элинин көчү Борбордук Азиядан Дыңша (Жонгор) чөлүнүн батышы аркылуу Саур, Байлык, Майлы, Оркошар, Тарбагатай тоолорунун эки капталы менен азыркы казак талааларын жана Алмакоюр (Алматы) жерине карай көчүшкөн. Көчтүн бул багытта жылышы Казактардын азыркы таркалуу географиясына чоң таасир этип, алардын Оролго чейин таркалышына шарт түзгөн. Эпосто Алмакоюр жерине, кыргызга жамаатташ казак элинин жайгашышы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Алмакоюр жердөөгө,
Ашык болдум өзүм деп.
Аны айтып Көкчө басылды. (С.О., 2к).

Бөлүм 5. Байыркы доорлордогу шаарлар.

5.1. Кыргыз буруттардын шаарлары.

Манас эпосунда кыргыздардын шаарлары эки топко бөлүнүп «алты шаар» жана «жети шаар» деп берилет. Мындай бөлүнүү чөлкөмдөрдүн географиялык абалдары жана өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болгон. Кичи Алатоонун аймагындагы шаарлар «алты шаар» деп аталып, аларга Кашгар чөлүнүн айланасындагы Жаркен (Яркенд), Котон (Хотен), Кашгар, Карашаар, Аксы жана Куча шаарлары кирген. Ал эми «жети шаарга» Чоң Алатоонун айланасында жайгашкан Жызак,

Маргалаң, Наманган, Анжыян, Кожент, Оротөбө (Уратобо) жана Самарканд шаарлары кирген. Ташкен жети шаарга кошулбастан өз алдынча чоң ордонун бири катары гана сүрөттөлсө, Кыйба (Хива) башка хандыктын шаары катары айтылат.

Алты шаарга азыркы Шынжан аймагындагы байыркы кыпчак-кыргыз ордосуна караган, элинин басымдуу бөлүгүн уйгурлар түзгөн, азыркы күнгө чейин өз аттарын сактап калган шаарлар жана шаар айланасындагы аймактар кирген. Кыргыздар негизинен шаар айланасында, тоо талаша жашап мал чарбасы менен күн көрүшсө, уйгурлар дыйканчылык кылышкан.

Жаркен (Яркенд). Каратоонун (Кара Корум) түндүк этегинде, Жаркен суусунун боюнда орун алган байыркы шаар. Азыркы күндө эки бөлүктөн—мусулмандар жашаган эски шаар Жаркенттен жана кытайлар жашаган жаңы шаар Шачеден турат. Индия, Пакистан, Непал менен соода ишин жүргүзүүдө негизги түйүн катары маанилүү. Байыркы мезгилде кыргыздардын Тебитке жасаган жортуулунда негизги таяныч-чеп катары кызмат кылган. Шаардан 5-6 чакырым чыгышта байыркы шаардын урандылары бар. Эпосто Жаркенге баруучу жол төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Наамутгун (Кашгар) чөлүн сыдырып,
Кытмырдын боюн кыдырып,
Жети күн бүтүн болгону,
Жаркенге келип конгону (С. О., 4к.).

Жаркен жөнүндөгү маалыматтар б.з.ч. IV к. байыркы индия соодагерлеринин билдирүүлөрүндө кездешет.

Котон (Хотен). Каратоонун түндүк этегинде, Кытмыр адырларынын (Хотен) чыгышында, Жаркенден 90 чакырым же 2 «төө жүрүш күнүнө» жакын аралыкта орун алган. Эпос боюнча алганда Жаркен, Котон чөлкөмдөрү жамааташ жайгашкан жана Алайлык Төштүккө караган. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Керме тоонун оюна,
Кең Котондун боюна,
Эр Төштүктүн тоюна,
Элчи келип илинди (С. О., 4к.).

Азыркы күндө Котон менен Ислам кыштагынын ортосунда байыркы чептин урандылары сакталып калган. Кытайдын «Гаотан» поэмасында Чуст падышасы Хуай-Вандын дайыма Гаотанга жакын аймакта сейил кургандыгы айтылат. Ал эми байыркы тарыхый эмгектерде б.з.ч. IV к. башта Хотан Годан деп аталып, негизги соода түйүнү болгондугу айтылат.

Кашкар (Кашгар). Чоң Алатоонун чыгышындагы Кашгар бою Кызылтоонун (Какшал) этегинде, Наамут чөлдүн батышында орун алган. Мусулмандар жашаган эски шаар Суфу, ал эми кытайлар жашаган жаңы шаар Сулэ деп аталат. Кашкар Манас доорунда гана эмес азыркы мезгилде да негизги соодасатык борбору болуп Кашмир, Непал, Пакистан, Индия, Кыргызстан, Өзбекстан ж.б. өлкөлөр менен соода жүргүзүүдө негизги ролду ойнойт. Кашкар эпосто “Кашкардын бою Кызылтоо, какшыган чөлдүү ысык зоо” деп айтылат. Шаарда эски сепил сакталып калган. Кашкар жөнүндө маалымат б.з.ч. 3 кылымдагы будда монахтарынын жазмаларында кездешет.

Кара шаар. Кичи Алатоодогу Терс-Мае (Тескери аккан суу) дарыясынын Баграшкөлгө куйган жеринде жайгашкан. Эпосто бул шаардын айланасы Жакыптын жаздоосу катары “...Кара-шаарга мал көктөтүп, калмактарга көптөтүп” деп айтылат. Бул шаар Алтай, Орто Азия, Тебит жана Кытай жерлеринин ортосунда орун алгандыктан Манас доорунда окуялардын негизги өзөгү ушул чөлкөмдөрдө көбүрөөк өтөт. Азыркы күндө шаардан алыс эмес жерде байыркы сепилдин-шаардын урандылары сакталып калган, б.з.ч. I к. бул шаар Агнидеша деп аталган.

Аксу. Муздактын тоосунан (Сарыжаз) башталган Аксу дарыясынын боюнда орун алган, байыркы шаар-тогуз жолдун түйүнү. Мусулмандар жайгашкан эски шаар Вэнсу, кытайлар жашаган жаңы шаар Аксу деп аталып, бири-биринен бир нече чакырым алыста жайгашкан. Эски шаарга тар көчөлөр, иретсиз салынган үйлөр мүнөздүү. Эпосто Аксу шаары төмөнкүчө айтылат:

Аркырап аккан Аксуда,

Алманбет баатыр жуунган.

Калаасы бай, чеби бек,

Келээрин жоонун туюнган.

Куча. Калык тоонун түштүк этегинде, кургак чөлдүү Куча-Яр адырларынын ортосунда орун алган байыркы шаар. Жеринин бети шорлуу, ак маңыр-туздуу болгондуктан байыркы мезгилден бери эле туз алынуучу аймак катары белгилүү. Эпосто Жакыпка жамаатташ чөлкөм катары, “Аксы менен Кучардан, ичерине чай алып” деп айтылат. Куча жөнүндөгү маалымат б.з. I к. будда монахтарынын жазмаларында эскертилет.

Жети шаар. Чоң Алатоо чөлкөмүндөгү кыргыздардын Алтын өрөөндө жайгашкан (Анжыян, Маргалаң, Нааман, Кокон, Оротөбө, Кожокент жана Самаркан) шаарлары жети шаар деп аталган.

Анжыян. Эпосто бул шаар түштүк кыргыз-кыпчак ордосунун борбору болуп, ага калган кандыктар баш ийген. «Анжыян» деген сөз жалпы Фергана өрөөнүнө таандык болгондуктан, Анжыян шаары азыркы Анжыянга туура келбейт. Алоке турган Анжыян шаары Маргалаң шаарынын түштүгүндө (үстүндө), б.а. азыркы Кан чөлкөмүндө жайгашкан. Ал эпосто төмөнкүчө айтылат:

Улуу Анжыян учунда,
Арбанатты тоосунун,
Учу кирген тушунда,
Маргаландын башында (С. О., 2 к.).

Демек, ордо шаар Анжыян өрөөнүнүн четинде (учунда), Арбанатты тоосунун (Катран тоолору) бүткөн жеринде, Сох тоолоруна жакынкы чөлкөмдө жайгашкан. Ал жөнүндө Алокенин ажайыпканаасынан бошонгон ажыдардын Сох өрөөнүнө карай кеткени жөнүндөгү маалымат күбө боло алат:

Сойлогон жери коо болду,
Барганы Сохтун тоо болду.
Ажыдаар сокту деп,
Сох атагы шоо болду (С. О., 2 к.).

Азыр да, Катран тоосунун түштүгүндө “Ажыдаар үнкүрү” деген тоо түбүндөгү тунгуюк-жарака бар. Ошол жарака-үнкүрдүн учу тоонун экинчи бетинде - Кан чөлкөмүндө орун алган.

Маргалаң. Анжыян чөлкөмүндө жайгашкан байыркы шаардын бири болуп Түштүк кыпчак-кыргыз ордосунун батыш чек арасындагы шаары катары “Аяк жагы Маргалаң” деп айтылат. Алоокенин хандыгында соода-сатык ишин жүргүзгөн чоң шаар экендигин, ага Манжуриялык калмактардын базарга келгендиги күбө болот. Азыркы Маргалаң шаары байыркы шаардан бир аз түштүккө карай жылган абалда жайгашкан.

Нааман. Азыркы Наманган шаары эпосто Нааман деп аталып, кыргыздын ата конушу болгондугун Манас “... Атамдан калган Нааманды, алты айга койбой албасам” (С. О., 2 к.) – деп элге айтат. Азыркы мезгилде Алтайда–Миңсуу ойдуңунун чыгышында Наман суусу, Наман өрөөнү, Наман тоосу бар (География Алтайского края, 1964). Демек, алгач кыргыздар Анжыян өрөөнүндөгү Нааман аймагынан Алтайга барып, өздөрүнүн жеринин атын ошол чөлкөмгө койгондугу талашсыз.

Ташкент. Эпосто кыргыздын белгилүү ханы Көкөтайдын шаары катары сүрөттөлөт. Көптөгөн тарыхчылар (Е.В. Поливанов, Э. Хуршут, ж.б.) Ташкент шаарын «таштуу шаар»,

«таш» деген баатырдын аты деп чечмелешет. Негиз кылып алгандары араб, перс, түрк тилдеринде «таш» деген сөздүн чечмелениши. Байыркы тарыхтарда ал жөнүндө маалыматтар б.з.ч. I кылымдан башталат.

Страбондун маалыматы боюнча Арал жана Каспийдин чыгышында, Амударыянын ары жагында массагет-сактары жашап алардын падышасы Көкөтай болгон. В.Григорьевтин божомолдоосу боюнча Ташкент Птоломейдеги «Таштуу мунара» болушу ыктымал. Байыркы грек жазмаларында Амударыянын чыгышында Көкөтай кандыгы болгондугу жөнүндө маалыматтар кездешет. Геродоттун маалыматы боюнча (б.з.ч. V к) байыркы доордо билимдүү-акылман Гекетай жашап андан кыпчак каны Көкөтайдын династиясы башталганынан кабар берет. Көкөтай (Гекетай) белгилүү тарыхчы, философ болуп, өзүнүн китебинде сактар, Көкөтай хан жана аялы Тилектай жөнүндө маалымат берет.

Өзүнүн географиялык абалына байланыштуу Ташкент байыркы мезгилден бери эле Орто Азиядагы дыйканчылыктын, соода-сатык ишинин өнүккөн борбору катары белгилүү. Ал жөнүндө Көкөтай өлөөрүндө элге төмөнкүлөрдү айтат:

Алты ата кыргыз калкым бар.

Эки там толгон күмүш бар,

Алтымыш сарай карк толгон,

Актатып койгон күрүч бар (С. О., 3 к.).

Көкөтайдын хандыгына баш ийген аймактарда алты уруу кыргыз эли болуп, алар Сейхун (Сырдарыя) жана Жейхун (Амударыя) сууларынын, Терс-Арсы жайыгынын, Айкымдын Сары- талаасынын чөлкөмдөрүндө жашаган. Бул хандыктын аймагынын чоңдугун эпосто Көкөтайдын малдарынын санынан билүүгө болот. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Тогуз миң токсон жылкым бар,

Токсон миң беш жүз коюм бар

Эки миң үч жүз төөм бар,

Алты миң сексен сыйыр (уй) бар,

Топозум тогуз миң болгон. (С. О., 3 к.).

Кожент (Кожокент, Ходжент). Эпостун бардык вариантта-рында Аргындын Каракожосунун калаасы катары эскертилип, бул шаарды Манас Каракожого курдурганы төмөнкүчө айтылат:

Кайрак-Кумдун кысыкта,

Кайрылыш (Кураматоо) тоонун урчукта,

Кожокент калаа куруптур.

Курдурган муну Кожокөң,
Арстан Манас өзү айткан.
Аталсын деп Кожокөнт.

Бул калаа негизинен Кураматтоо, Айкымдын талаасы, Бешкент, Чаначсай кыргыздарынын шаары болгон. Македонский Орто Азия чөлкөмүн басып келгенде Кожокөнт чебин камаалап жатып Миңжашар карыя менен жолугушат. Ал ага Манас, Кожокөнт шаары жана Чанач, Чаткал жибек жолдору жөнүндө төмөнкүчө маалымат берет:

Кыялув Чанач ашуусу,
Кырмызы-жибек жолу дейт,
Кыргыз-кыпчак жолу дейт,
Парикана (Фергана) менен Сарыарка,
Дал ортосу-тушу дейт,
Отураp кенти (Отрар) айлантпай,
Алып барар жолу ушу дейт (Кыдыраалынын варианты).

б.а. Отрар менен Кожокөнт шаары бир мезгилде пайда болгон. Байыркы Отрар чөлкөмүнө азыркы Казакстандын Чимкент облусунун Кызылкум районунун аймагы киргени тарыхта белгилүү. Ал эми Отрар шаары жөнүндөгү эң алгачкы археологиялык маалыматтар б.з.ч. 6 к. таандык (Е. И. Агаева, 1948; К. А. Акишев и др. 1972; А. Х. Маргулан, 1950). Отрарга Кожокөнттөн түз бара турган жол Чанач ашуусу. Бул жол менен Отрар чөлкөмүнө 3-4 «төө жүрүш күнүндө» барууга болот.

Кожокөнт шаары падыша Кир тарабынан басып алынганда Кирскета, Македонский басып алганда Александрия крайная, андан кийин Кожокөнт, Ходжент, Ленинабад деп аталып, азыркы мезгилде Ходжент деп айтылат.

Оротөбө. Байыркы тарыхтарда жана эпос боюнча алганда Анжыян чөлкөмүнө карап, кыргыз хандыгынын так ортосунда жайгашкан негизги түйүн шаар. Шаардын жана анын айланасында жашаган калктын өзөгүн кыпчак, коңурат, думара, окчу уруулары түзгөн. Байыркы Оротөбө Жызакка жакын чөлкөмдө орун алып, согуштук аракеттерде көбүн эсе Самаркан, Жызак, Заравшан кыргыздары менен бир канатта согушка киргендиги маалым. Чоң казатта Санжыбектин кошуну менен бирге оң канатта согушкан.

Самарканд. Эпос боюнча алганда Анжыян ордосунун батыштагы күчтүү хандыгынын шаары, түздүктө жайгашкандыгы үчүн «ойдогу шаар Самаркан» деп сүрөттөлүп, анын ханы катары Санжы айтылат. Тарыхта бул шаар б.з.ч. 329 жылдары

Мараканд деп аталып, XIV-XV к.к. Тимур хандыгынын борбору болгон. Птоломейдин доорунда Мараканд, Аль-Хорезмдин доорунда- Самарканд, ал эми б.з.ч. V-VI к.к. Самаркан (Магидович, 1982) деп аталганы белгилүү.

5.2. Кытай – каканчын шаарлары.

Тарыхтарда кыргыз каганатынын шаарлары менен бир катарда Чин мамлекетинин Чоң Бээжин, Орто Бээжин, Түп Бээжин, Кумул, Тяньшуй, Жыйанча жана Кентун шаарлары көп жолу кайталанат. Окуянын негизги өзөгү ошол шаарлар менен байланышып жүрүп отурат. Эпостогу эң негизги кытай шаарлары болуп «Бээжиндер» саналат. Алар бирде капкалуу шаар, бирде жердин чети, бирде мунарык баскан талаада, бирде тоо ортосунда болуп сүрөттөлөт.

Кытайлык жазуучу Турганбай Кылычбек уулунун ою боюнча эпостогу Бейжин Үрүмчүнүн жанындагы Бейтин-Бешбалык деген жер (К. М. № 50, 1991 ж.). Ал эми О. Айтымбетовдун аныктоосу боюнча, П. Бичуриндин картасында Каспандын тоосунун ар жагында Бээжин шаары түшүрүлгөн (К. М. № 26, 1990 ж.). Белгилүү Орто Азиялык окумуштуу Аль-Хорезми уюштурган «Аль-Мамундун академиясында» түзүлгөн «Сурад-аль-ардда» (жердин сүрөтү) Кытайдын төмөнкү шаарлары көрсөтүлгөн; Ганфу (Гуанчжоу), Ханджу (Ханчжоу), Кансу (Шанхай), Багбура (Лоян), Далку (Чанчун), Йаджуджа (Андунь) жана Маджуджа (Харбин).

Бээжин деген сөз «борбор» деген мааниде айтылып Чет Бээжин-четки борбор, Ортоңку Бээжин-орто борбор, Түп Бээжин-ички борбор, ал эми Чоң Бээжин-чоң борбор дегенди түшүндүрөт. Борборлорду союздук түзүлүштүн структурасына салыштырсак, анда Чоң Бээжин Москвага, Түп Бээжин Бишкекке (Фрунзеге), Орто Бээжин областык борборлорго, Чет Бээжин райондордун борборлоруна дал келет.

Азыркы географиялык аттарды эпостогу топонимдер менен салыштырганда көпчүлүгү окшош жана айрым фактылары бирдей. Байыркы тарыхтарда кытай «Чин» деп айтылып, ал Чин-и-Буруни (түндүк кытай), Чин и Мотлак (борбордук жана батыш кытай), Чин и Андаруни (ички кытай) жана Мачин (түштүк кытай) деген төрт бөлүктөн турары эскерилет. Биздин оюбузча Бээжин (Пинчен) жалпы Кытайдын борбору болуп Чоң Бээжин деп аталып, ал эми калган аймактардын борборлору Чет Бээжин, Орто Бээжин деп аталган болуш керек. Себеби, байыркы мезгилде эле Кытайда 300 чоң шаар болгондугу «Жахан-Намеде» жазылган. Кытайдын төрт бөлүгүнүн географиялык абалы эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Баш калаасы Бакбурчун,
Байкатайын саа журтун.
Какан калаа Чын-Мачын,
Казалдаган Чоң-Бээжин (С. О., 4 к.).
Түнөргөн шаар Түп Бээжин,
Адам барчу жер эмес (С. К., 1 к.).

Бул ыр саптарынан Бакбурчундун, Чынмачындын, Каканчындын Бээжиндери жана эң четки борбор болгон Чет-Бээжин жөнүндө түшүнүк алабыз. Азыркы мезгилдеги кытайдын топонимикасын изилдегенде алардын кайсыл аймакка тиешелүү экендигин аныктоого болот. Мисалы; «Бэй» (түндүк), «Нань» (түштүк), «Дунь» (чыгыш), «Си»(батыш), «Чжунь» (борбордук аймак) жана «Бу» (бөлүк, жак) деген маанини билгизет.

Истахринин «Китаб масалик-ал мамалик» деген эмгегинде (930-933 жж.) бул өлкөнүн аймагы батыштан чыгышка чейин 4 айчылык, түштүктөн түндүккө карай 3 айчылык жол. Кытай «төө жүрүш күнү» менен эсептегенде узундугу 6000, ал эми туурасы-4500 чакырым болгон зор аймакты ээлеп жаткан өлкө. Ал эми «Худуд-ал-аламда» «Чин өлкөсүнүн чыгышында Чыгыш океан, түштүгүндө Улуу деңиз (Тынч океан), батышында Индия жана Тибет өлкөлөрү жайгашкан деп берилет. Алардын ханы Фагфурий-чин, өлкөсү 360 аймактан туруп, хандын казынасына Гайанга (В. Ф. Минорскинин котормосу боюнча Инан)-азыркы Ининь шаарына күн сайын салык алып келип турушат»- деп жазат.

Чыңгыз хан доорунда жазылган «Сират-Ас-Султан Джалал-Ад-Дин Манкубирти» деген тарыхта кытай өлкөсү Син деп берилип, анын падышасы Тамгаджа кытайдын түштүгүндө жашаган, ал шаар Синдин ортосунда жайгашкан деп жазат. Бул тарых боюнча Чиндин борборунун (Бээжинин) бири түндүк Кытайдагы азыркы Гуйсуй шаарынын айланасына таандык. Ал эми П. Бичуриндин «Улуу хандардын тарыхынын» котормосундагы Бээжин (Пекин) байыртан бери эле чоң борбору болуп келгендиги айтылат. Бээжиндердин (борборлордун) кытайдын түрдүү аймагында жайгашкандыгы жөнүндөгү маалыматтар байыркы эмгектерде көп кездешет.

Чет Бээжин. Эпосто Алооке менен Коңурбайдын элинин борбор шаары катары көп жолу кайталанат. Алмамбет Талчокуда (Туучоку деген мааниде) туруп Сыргакка ал жөнүндө төмөнкүлөрдү айтат:

Көрүнгөндөн көрүнгөн,
Көрүнбөсө тим эле,

Көлөкө түшүп бөлүнгөн.

Чет Бээжин деген жер ошол.

Капкалуу кара шаар ошол. (С. К., 2 к.).

Бул ыр саптарынан Көкөнор түздүгүнүн чыгышында, Капкатоо (Малиншань) менен Каратоонун (Түштүк Көкөнор) ортосунда, Сарысуунун (Хуанке) боюнда жайгашкан кытайдын эң четки чоң шаарын Чет Бээжинди (Синин) түшүнөбүз. Шаар бардык тарабынан тоолор менен курчалып, Сарысуунун өрөөнүндөгү тар капчыгайлар аркылуу, башка жактар менен байланышып тургандыгы үчүн «капкалуу» деп, ал эми курчап турган тоолордун тектеринин түсүнө карап «Кара шаар» деп аталган.

Байыркы мезгилден бери Чет Бээжин (Синин) шаары Шордун-Тогуз-Эрсендин (Цайдам), Көкө-Нордун айланасында жашаган элдердин, Дөбүттүн (Чыгыш Тибет) элинин борбору болгон. Бул аймак Аль-Хорезминин эмгегинде Чин и Мотлак деп айтылып батыш Кытайга таандык. Эпосто аймактын жери төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Каспан (Наньшань) тоонун артында,

Көкөнор көлү бар.

Көкөнор көлдүн ар жагы,

Кырк күндүк Тебит чөлү бар. (С. К., 1958).

Бул ыр саптарында Каспан тоонун артында (түштүгүндө), Көкөнорго тутумдаш Тебит чөлү жайгашкандыгы айтылат. Анын чыгышында чоң шаар Чет Бээжин (Синин) орун алган.

Орто Бээжин. Эпосто Алмамбеттин туулуп өскөн жери, атасы Соорондуктун хандыгына баш ийген аймактын борбор шаары катары төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Какан калаа, Чын-Мачын,

Жеринин аты Жыянча,

Калаасы Тунша, Будаца (С. О., 4 к.).

Бул хандыка Будаца, Тунша (Гяньшуй) шаарлары карап, борбор калаасы Орто Бээжин болгондугу айтылат. Шаардын мындай аталышы анын Четки Бээжин (түндүктөгү) менен Түпкү Бээжиндин ортосунда орун алышына байланыштуу. Четки Бээжинден Орто Бээжинге чейинки аралык 200 чакырымдан ашыгыраак. Ошондуктан турнабайдан бул шаар ачык көрүнгөн. Экинчиден, Орто-Бээжин «Улу кытай сепилинин» (Узун дубалдын) ички бөлүгүндө жайгашкан шаар. Дубал ушул шаарга келип, шаарды түндүк батышынан ороп, түштүккө бурулуп барып бүтөт. Бул жагдайда анын атасы турган борбору Ортоңку Бээжин азыркы Ланьчжоу шаарынын аймагына дал келет.

Түп Бээжин. Каптоону жердеген дөөлөрдүн, алптардын жери катары төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Маңгүбаны жердеген,
Сазаншан деген эл экен.
Сазаншаңды бийлеген,
Макел-Малгун эр экен. (С. О., 4 к.).

Бір саптарында Чоң Каптоонун (Сино-Тибет тоолору) чыгышындагы Сазаньшань (Сычуан) аймагындагы кытай эли, сүрөттөлөт. Аймак Чоң Бээжиндин күн жүрүш (түштүк) жагында төрт айчылык жолдон орун алган.

Байыркы доорлордо колдонуп келинген «төө жүрүш» күнү менен алганда бул аралык 6000 чакырым, азыркы эсеп менен алсак 5500 чакырым. Бул аймактын географиялык абалы Манас эпосунда төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Тунша деген тоо экен, Төрт айчылык жол экен.
Тоонун чоңу шоо экен. Арада Жантак дайра бар,
Күндүн жүрүш тарабы, Ар жак менен бер жагы,
Ушул жерден ар жакка Алты жүз таш жерде бар (С. О., 4 к.).

Бір саптарында Суянын жери (азыркы Гуйчжоу аймагы), Чоң Бээжинден төрт айчылык жолдо жайгашкандыгы, кытайдын борбордук бөлүгүнөн Жантак дарыя (Янцзы) бөлүп тургандыгы айтылат. Янцзы дарыясы түштүк батыштан түндүк чыгышты карай аккандыктан аны Жантак дарыя деп атап, узундугу 600 ташка (1 таш 8 чакырымга-4800 чакырымга) барабар деп эсептешкен.

Азыркы тактык боюнча Янцзынын (Жашыл дарыя) жалпы узундугу 5800 чакырым, ал эми Чоңкаптоого чейин 4800 чакырымдан ашыгыраак. Бул аймак Йаджуджа (Сино-Тибет) тоолорунда орун алып, борбор шаары Түп Бээжин (түпкү, түштүктөгү) же Чынмачындын Бээжини деп аталып, Сазаншандагы (Сычуан) азыркы Чэнду шаарына туура келет.

Чоң Бээжин. Эпосто бүткүл кытайдын ханы Эсенкандын турган шаары - чоң борбор катары сүрөттөлүп, кээде Багбурчундун Бээжини деп да, аталат. Ал эми тарыхый эмгектерде Чин и Бирунинин (Багбурчун)-түндүк кытайдын борбору катары сүрөттөлөт. Чоң Бээжинден бүткүл кытайга хандын жарлыгы «Бээжиндер» аркылуу жеткирилип турган. Чоң Бээжин жөнүндөгү түшүнүктөр көбүн эсе «Чоң Казатта» кездешет. Себеби, «Чоң Казатка» аттанган кыргыз кошуну баштагыдай Чет Бээжинге эмес, Чоң Бээжинге карай,

Ичкиликтин Каратоосунун түндүк капталын бойлой, Шаму (Кумтаг) чөлү аркылуу Эрименин чөлүнө жол тартат. Бул жол эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Айдалып жолго киргени,
Сексен эки күн болуп. (С. О. 4 к.).

Ыр саптары боюнча алганда кыргыз кошуну Чоң Алатоодон Шаму чөлүнө чейинки 4000 чакырымга жакын аралыкты 82 «төө жүрүш күнүндө» басып өтүп, Кобулдунун (Хэйке дарыясынын) өрөөнүнө тыныгууга токтойт. Чоң Бээжин андан алда канча алыстыкта экендигин Алмамбет кошунга төмөнкүчө баяндайт:

Бээжин кайда, жер кайда,
Кытай кайда, эл кайда (С.О., 4 к.).

Кошун токтогон чөлкөм Чоң Бээжин менен Чоң Алатоонун, кытай менен кыргыздын ортосундагы аймак болгон. Ошондуктан кошунга Алмамбет кыргыз жери Чоң Бээжин сыяктуу эле алыста калганын эскертет. Манас Алмамбеттен Бээжин жөнүндө төмөнкүчө сурайт:

Томуктай тоо көрүнбөйт,
Тозоңу көктөн бөлүнбөйт,
Кашыктай болгон кары жок,
Кайда болот Бээжини,
Кара бута баары жок. (С.О., 4 к.).

Алмамбет Манасты Тал-Чокуга алып чыгып, ага кытай эли жана Бээжиндер жөнүндө айтып, Чоң Бээжинди көрсөтөт:

Бер жагында көрүнгөн,
Чыңшаанын (Сычуан) жазы талаасы.
Бакбурчундан бөлүнгөн,
Бас кайкалаң көрүнгөн,
Чоң Бээжиндин кайкысы (С.О., 4 к.).

Кытай падышалыгы кыргыздардын келээрин билип, Суянын дөө-перилеринен баштап Манжууга чейинки аралыктагы кытай элине кабар берип, согушка даярдана баштайт. Согушка даярдануу тогуз ай бою «Улуу сепилдин» ичинде жүрөт. Ал эми кыргыз кошуну Каспантоонун түндүгүндө турат. Алмамбет Чоң Бээжинде (Пекин) эмес, чалгында азыркы Гуйсуй шаарынын айланасындагы борбор-Бээжинде болгон деп болжолдоого болот. Себеби, шаар «Улуу сепилдин» сыртында орун алган, жыйналган колго согушка аттаныш үчүн Коңурбай «кенттеги» (мунарадагы) коңгуроону кагып кабар берет.

Келип Коңур кент урду,
Түн ичинде түмөндөп,
Кент түбүндө эл турду,
Кент дегениң – мунара (С.О., 4 к.).

Ыр сабында кытайдын колу «Улуу сепилдин» аркы жагында согушка даяр тургандыгы, анын жеткен аймагынын баарына согуш башталганын кабарлаган оттордун жагылганы, кытай аскеринин көптүгү, аларды коргондон чыгарып чантууга (кыргызга) каршы жөнөткөнү маалымдалат. Демек, кытай аскери Чоң Бээжинге (Пекин) эмес азыркы Гуйсуй шаарынын чөлкөмүнө чогулган. Себеби, «Улуу сепил» ушул шаардан алыс эмес аралыктан өтөт.

Бөлүм 6. Кыргыздардын илимий түшүнүктөрү, чен бирдиктери.

6.1. Кыргыздардын географиялык түшүнүктөрү.

Байыркы адабияттарда жер Ойкумен (oikumene), ал эми жер шарынын бөлүктөрү «кешварлар» деп аталат. Ойкумендин карто-схемасын алгач Гекетай Милетский (б.з.ч. VI-V к.к.) түзүп, анда Жер Ортолук деңизинин айланасындагы төрт чоң жарым арал; Кичи Азия, Балкан (Пелопенес), Апенин жана Пиреней тартылган. Ал эми философу Парменид (б.з.ч. V к.) жердин сфералык түзүлүштө экенин айткан. Бул ой Эвдокс тарабынан далилденген. Эвдокс Жердин сфералык түзүлүштө экендигин далилдөөдө, айдын бетине түшкөн Жердин көлөкөсүн, тоолорго көтөрүлө баштагандагы горизонттун өзгөрүшүн, ошондой эле түштүк жана түндүк жарым шардагы жылдыздардын өзгөчөлүктөрүн негиз кылып алган. Ал эми Жер толук шар формасында деген пикир Аристотелге таандык болуп, кийинчереек Эротосфен тарабынан толукталган.

Птоломей өзүнүн «География» (ал-дзуграфия) деген китебинде Азия, Африка, Европа континентерин жана белгисиз бир кургактыкты картага түшүргөн. Кийинчереек грек географтары ал кургактыкты Атлантида (азыр жок) деп аташкан.

Аль-Хорезминин жетекчилиги менен Аль-Мамундун тушунда «Акылмандар үйү» уюштурулуп, анда иштеген окумуштуулардын негизин Орто Азиялыктар түзгөн. Алардын ичинде Отрардык Аль-Аббас Ибн-Саид, Мервалик Ибн Абдалмалик ал-Мерваруди, Ферганалык ал-Фергани, жери

белгисиз кыргыз Муса Ибн Шакир (873-жылы өлгөн) анын балдары Хасан жана Асан ибн Шакирлер ж.б. болгон.

Көптөгөн кыргыз жаштары «Акылмандар үйүндө» тилдерди, тарыхты, географияны, астрономияны, геодезияны, алгебраны ж.б. илимдерди үйрөнүшкөн жана жортуул мезгилинде кошундун астында жүрүп, согуш талаасын тандап, шаарларды алуунун ыкмаларын үйрөнүшкөн.

«Акылмандар үйүндө» Жердин картасы—«Сурад-ал-ард» түзүлүп, аны түзүүгө Ибн Муса Шакир балдары менен катышкан. Анда Птоломейдин картасына олутуу толуктоолор киргизилип, Жерди толук эмес шар формасында (элипске жакын) формада деп аныктаган. Азиядагы Ханфу (Гуан Чжоу), Ханжу (Кончжоу), Кансу (Шанхай), ат-Тайф (Тайф), Мекка, Димаш (Дамаск), Багдад, Сурра-ман-раа (Самара), Исбахан (Исфahan), Шираз, Мерв (Марв), Бухара, Балх, Самарканд, Усуршана (Шахирстан), Кожокент, ат-Тубат (Тибет), Багбура (Лоян), Далку, ал-Хазар (Астрахан) ж.б. көптөгөн шаарлардын координаттары берилген. «Сурад ал-ардда» Иаджуджа жана Мадхуджа тоолорунун ортосунда жайгашкан Садас-Син (Улуу дубал), Иаджуджа тоосуна (Сикан-Тибет тоолору) жамаатташ турган Кем-Алай (Гималай), Бохо (Памир), Алай, Азиреттоо, Алтай тоолору картага түшүрүлгөн. Картада кыргыз каганатынын аймагы жетинчи иклимге (кендик багыт боюнча климаттык алкакка) киргизилип, анда 8 тоо (Азиреттоо, Памир, Каракорум, Каспантоо, Алтай, Саян, Жонгор, жана Бадахшан-Гиндукуш), андан жогорку 3 тоо (Орто Сибир, Верхоян жана Яблоновый тоолору) белгиленген. Бул тарыхый эмгекте Кытай жана Каспий деңиздери, Тынч (Түнөргөн деңиз) жана Атлантика (Батыш деңиз), Түндүк Муз (Түндүк батыш деңиз) жана Инд (Жылуу деңиз) океандары ж. б. жөнүндө толук маалыматтар берилген.

«Акылмандар үйүндө» (Байит ал-хикма) Мусанын балдарынын катышуусу менен «Астролябия», «Сатурндын теңелиши», «Марстын теңелиши», «Сурад-ал-ард», «Мусанын балдарынын таблицасы» ж.б. көптөгөн илимий эмгектер жаралган.

Кыргыздарда байыркы доорлордо эле география илими жакшы өнүккөн жана кыргыздардын Жунанда (Греция), Багдадда, «Акылмандар үйүнөн» билим алгандары болгон. Буга мисал болуп Көкөтайдын ашына Багдаддан элдин келиши, Ажыбай менен Айдардын 60 тилди билиши, Бакайдын дайыма кошунду баштап жүрүшү жана Алай тоосунан 1983-ж ташка чегилген табышмактуу карта сыяктуу сүрөттөрдүн табылышы саналат.

Байыртадан бери жортуулга чыкканда, кошунду жер шартын билген адамдар-окмуштуулар-географтар коштоп жүргөндүгү тарыхта белгилүү. Манас эпосунда кыргыз кошунун Бакай баштайт. Бакай эпосто «карангыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан» деп айтылып, дайыма кошундун алдында жүрүп, кошундун өргүй турган жерин, согуш болуучу талааны, кошундун жолун тактайт. Себеби, Бакайдын географиялык-астрономиялык жагдайда билими жогору болгондуктан ал эбегейсиз Азия чөлкөмүнүн тоолорун, сууларын, ашууларын так билген. Ал эми Бокмурундун географиялык, айрыкча өлкөлөрдүн географиясы боюнча эң терең билими болгон. Ал Каркырадан туруп, Азия чөлкөмүн Айдарга толук баяндап, баруучу жердин алыстыгын күн, ай эсебинде айтат. Мындай тактык азыркы географтар үчүн деле онойго турбайт.

Х-кылымда араб географы Абу Дулаф кыргыздар жөнүндө төмөнкүчө жазат «Алардын сыйынуучу үйү жана өз жазмасы бар, алар токтоолугу жана сактыгы боюнча айырмаланышат, шам өзү өчмөйүнчө аны өчүрүшпөйт. Сыйынган учурда өздөрү колдонгон кырааты менен айтылган башкача тили бар. Алардын асабасы жашыл. Алар планеталардын» ичинен Сатурун менен Чолпонго сыйынышат. Марсты жамандык алып келе турган жылдыз катары карашат.

Кыргыз жазмасы жөнүндө маалыматтар кытай летописи «Тан-Шуда» (Бичуриндин караңы) «... кыргыздардын жазмасы жана тили уйгурлардыкына окшош, бирок андан байыркы мезгилде пайда болгон» деп берилет. Анын күбөсү катары Радлов VII кылымга таандык кылган Орхон-Енисей жазууларын, андагы Култегиндин эстелигиндеги «...Илгери (Чыгышка) Шантун жайыкка чейин жоортуулдадым, деңизге кичине жетпедим, батышка Инчу-Огуз (Волга) кечип Темир Капкага (Кавказга) чейин жортуулдадым» деген сөздөрүн алсак болот. Бул жазмадан Култегиндин чыгыш Кытайдагы Шандун түздүгүнө жортуул жасап, Сары деңизге, Тогуз Эрсенге (Цайдамга) чейин, батышта Темир-Капкага (Кавказга) чейин, түндүктө Жер байыркы жерине (биздин оюбузча Орто Сибирь бөксө тоосунун түндүк бөлүгү) чейин барганы айтылат. Демек аталган аймактагы жерлерге жетиш үчүн белгилүү географиялык түшүнүк болушу керек. Ансыз кыргыз каганатынын эбегейсиз Азия чөлкөмүндө бийлик кылышы, согуштук ийгиликтерге жетиши мүмкүн эмес эле. Жердин (ойкумен) бөлүктөрү (кешварлар) жөнүндөгү байыркы

кыргыздырдын илимий түшүнүктөрүн Бериуни андан ары улап, жердин кешварларынын географиялык абалын аныктайт.

Биринчи кешвар Индия, экинчи-Аравия (түштүк-чыгыш), үчүнчү -Магриб (түштүк-батыш), төртүнчү-«Ираншахр» (борбордо), бешинчи-Рум жана Славян (түндүк батыш), алтынчы-Казакстан жана Туркестан, жетинчи- Кытай жана Тибет. Кешварлар Азиянын жана Европанын чоң бөлүктөрү (Магриб-Африканы эске албаганда) болуп алардын ортосунда Ордос аралы орун алган. Ал эми Жер Ортолук жана Кара деңиздери жердин «**диафрагмасы**» деп эсептелип, түндүк жана түштүк материктердин ортосундагы куушурулуп жана кеңейип тура турган алкак катары сүрөттөлөт. Илимде бул алкак байыркы Тетис океанынын орду катары белгилүү болуп анын түндүгүндө Лаврвзия, түштүгүндө Гондвана кургактыктары орун алган. Демек, палеозой доорунда жүргөн бул окуя жөнүндө биздин түпкү тегибиз кабардар болгон. Алар түзгөн жердин картасынын сызыктары **тайласан** (жаа сызык), **кувар** ((көөкөр сызык), **шабур** (мүйүз сызык) жана тасним (өркөч сызык) иретинде берилген. Ал сызыктар азыркы күндө да, картографиялык сызыктардын негизин түзөт.

Манас эпосунда Индия «Жер урунту желпиниш» деп айтылат. Бул аныктама кыргыздардын географиялык түшүнүктөрүнүн тереңдигинен кабар берет. Себеби, байыркы бир бүтүн Пангей кургактыгы экиге (Лавразия жана Гондвана) бөлүнүп, андан кийин материктерге чейин талкаланганда Индостан субконтиненти өз алдынча материк болгон. Ал мантиянын үстүндө түндүккө, Азия материги түштүккө карай жылышып, экөөнүн урунган аймагында Кем-Алай -Ималай (Гималай) тоолору көтөрүлгөн.

6.2. Кыргыздардын илимий түшүнүктөрү, чен бирдиктери.

Байыркы кыргыздар өлкөлөрдүн, аймактардын, шаарлардын ортосундагы аралыктарды "төө жүрүш күнү", "таш", "айчылык жол", "күнчүлүк жол" деген убакыт бирдиктери менен өлчөгөн. Кийинки доорлордо бул бирдиктер "фарсанг" (1 фарсанг- 6-7 км.), "стадий" (1200 стадий - 220 км.), "чыканак" (144 чыканак- 65 м.) деген терминдер менен алмашкан. "Төө жүрүш күнү" 50 км, "Ат жүрүш күнү" 75 км, "таш" 8 км барабар болгон.

Айчылык жол бирдиги кыргыздардын көчүшүндө, согуштук аракеттеринде колдонулган. Эпосто Алтайдын

аталышын "алты айчылык жол" деген мааниде экендиги: «Эркин жаткан жер экен, Алты айчылык жол экен» деп эскертилет.

Азиретитоодон Алтайга чейинки аралык 180 "төө жүрүш күнүн" түзүп, 9000 чакырымга жакын болгон. Көкөтайдын ашында Айдардын басып өткөн жолу "... толгонуп дүйнө жүзүнө, тогуз айда жетиптир" деп айтылып, Мааникердин ылдамдыгы даван (асман) аттарынын ылдамдыгын чагылдырат. Кытай тарыхтарында дабан аттарынын ылдамдыгы бир күндө 1000 лиге (500км) барабар болуп, 135000 чакырым жолду 270 күндө басып өткөн. Ал эми, ашка келген кошундар Каркырага чейинки аралыкты "Төө жүрүш күнүндө" басып өтүшкөн. Мисалы; Манастын кошуну 1500 чакырымды бир айда, Суянын журту 7500 чакырымды беш айда, Коңурбайдын кошуну 7000 чакырымды төрт айда, Кангайдын эли 2100 чакырымды беш айда басып өтүшкөн.

Күнчүлүк жол бирдиги жолдун алыстыгын күндүн чыгышы менен батышынын ортосундагы убакытты белгилөөдө колдонулган. Чен бирдиги эртең мененки "багымдат" намазы окулуп бүткөндөн баштап, кечки "намашам" намазына чейинки убакытты камтып, он эки саатты түзгөн. Чен бирдиги менен анчалык алыс эмес аралыктар эсептелип кошундун, көчтүн ылдамдыгы "төө жүрүш күнү", ал эми салт атчандардыкы "ат жүрүш күнү" менен аныкталган. "Ат жүрүш күнү" "төө жүрүш күнүнө" салыштырганда 20-25 чакырымга ашык болгон (70-75 чакырымды түзгөн). Күнчүлүк жол эпосто: "ат жүрүшүн андагын, төө жүрүш күндөн калбагын" деп айтылат.

Таш-анчалык алыс эмес аралыкты аныктай турган чен бирдиги. Ал "төө жүрүш" жана "ат жүрүш" күндөрүнүн ичиндеги аралыкты өлчөөдө колдонулган. Ошондой эле "таш" менен жөө адамдын ылдамдыгы да өлчөнүп, 1 таш 8 чакырымды түзгөн, б.а адам саатына бир "таш" жолду басып өтөт. Ал эми бир "төө жүрүш күнү" 6,25 "ташка", бир "ат жүрүш күнү" 8,7 -9,3 "ташка" барабар болгон. Эпосто "таш" бирдиги "...эки таш жолго барганда, эси кетип жыгылып" деп айтылат.

Кыргыздар шаарлардын ортосундагы аралыкты "айчылык, күнчүлүк жол", "таш" чен бирдиктери менен өлчөшкөн. Көбүн эсе "таш" деген бирдик "алты шаардын", "жети шаардын" аралыктарын аныктоодо колдонулган. Кийинки доорлордо "таш" деген чен бирдиги "фарсанг" менен алмашып, элдүү пункттардын аралыктары аныкталган. Бул чен бирдигинин колдонулушу соода ишинин күчөшү, кербен жолдорунун, шаарлардын көбөйүшү

менен байланыштуу болгон. Күн эсебинин так алып жүрүүнүн зарылчылыгынан "фарсанг-бир күндүзгү күндүк" жол деген түшүнүк менен бирге колдонулган.

Байыркы кыргыз эли никелешүү, той берүү, сапарга чыгуу, согушка аттануу учурунда "Жылдыз намэ" (жылдыз китебине) деген илимий-астрономиялык эмгекти пайдаланышкан. Анда "жети катар асман, алты катар жер" жөнүндө түшүнүк берилет. Бул түшүнүктөр азыркы күндө да эл арасында белгилүү.

"Жети катар асман" деген илимий түшүнүктөр күндүн айланасында жайгашкан планеталардын орбитасына (сатурн, юпитер, марс, чолпон, меркурий, ай) байланыштуу калыптанган. Жерге болгон абалына карап Ай биринчи, Меркурий экинчи, Чолпон үчүнчү, Күн төртүнчү, Марс бешинчи, Юпитер алтынчы, Сатурн жетинчи асманда жайгашкан деп түшүнүшкөн. Ал эми алыскы Уран, Нептун, Плутон планеталарын билген эмес. Планеталардын жайгашуу абалдарын күнгө карап алсак, анда Меркурийдin орбитасы биринчи, Чолпондуку экинчи, Жер, Ай менен бирге үчүнчү, Марс төртүнчү, Юпитер бешинчи, Сатурун алтынчы катарда (асманда) орун алган.

Байыркы кыргыздарда планеталардын күндүн айланасында жайгашкандыгы жөнүндө түшүнүк болгон эмес. Ошондуктан алар планеталардын жерге болгон абалына карап асмандарга (кабатка) бөлгөн, б.а. кыргыздар асман телолорунун гелиоцентрикалык моделин кабыл алышкан.

Жусуп Баласагындын "Куттуу билим" деген эмгегинде планеталардын орбиталары "асман куру" деп айтылып, байыркы кыргыздардын астрономиялык түшүнүктөрүнөн кабар берет. Планеталарды «тентип» жүрүүчү жылдыздар деп айтышкан жана алардын ар биринен өзгөчө нур бөлүнүп чыгып, алар адамдарга түрдүүчө таасир этерин билишкен.

Ай-биринчи асманда, жерге жакын жайгашып, жердеги тиричиликке, адам баласынын тагдырына таасир этип тургандыгын билишкен. Ошондуктан Манас эпосто "айың менен күнүңдүн, ширөөсүнөн бүткөндөй, асман менен жериндин, бир өзүнөн бүткөндөй" - деп сүрөттөлөт. Байыркы тарыхтарда кыргыздар ай жаңырганда гана согушка, сапарга аттангандары жазылат.

Меркурий (Атаруд) - экинчи асманда орун алып, жакшылыкты алып келүүчү жылдыз катары белгилүү болгон. Байыркы кыргыз эли ал көрүнгөндө нике кыйып, сапарга

аттанып, жаңы кийим кийишкен. Меркурий көрүнгөн мезгилде төрөлгөн бала аалым жана акылман болот деп жорушкан.

Чолпон-үчүнчү асманда жайгашып, көбүнчө жаштардын үйлөнүү тойлорун, оюн-зоок кечелерин, той-тамашаларын өткөрүүгө ыңгайлуу мезгил деп билишкен. Чолпон жылдызы көрүнгөн мезгилде төрөлгөн бала шайыр, ырчы-чоорчу болот деп түшүнүшкөн.

Күн (Шам)- төртүнчү асманда (жерден ай менен кошо алганда төртүнчү кабатта турганы анык) туруп, "он сегиз миң ааламды" жарык кылып турат деп түшүнүшкөн. "Он сегиз миң аалам" биздин күн системабыздагы галактикалардын саны жөнүндө кабарлап турат.

Марс (Мирис)-бешинчи асманда жайгашып, жамандыкты алып келүүчү жылдыз катары белгилүү болгон. Марс көрүнгөн мезгилде төрөлгөн бала жалакор, жаңжалчыл, ууру, киши өлтүргүч, кара мүртөз болуп, көпчүлүк залымдик иштерди жасайт деп түшүнүшкөн.

Юпитер (Муштарий)- жердин орбитасынын сыртындагы чоң планеталардын тобуна кирген жылдыз (планета). Анын жайгашкан орду алтынчы асман, жакшылыкты алып келүүчү жылдыз деп санашкан. Юпитер көрүнгөндө падышалар, аалымдар окумуштуулар учурашып, сапарга чыгышкан.

Байыркы кыргыздар "алты кабат жер" деп айтышкан. Алар азыркы илимий тактык боюнча алганда жердин чөкмө тектер, гранит, базальт, мохоровочич, сырткы жана ички мантия, ядро катмарларына дал келет.

6.3. Топонимдердин жалгашышы.

Манас эпосунда жана байыркы тарыхтарда кездешкен жер-суу аттарынын Алтай жана Азиретитоодогу окшоштуктары бул эки аймакта кыргыз элинин жашагандыгынын далили болуп саналат. Азыркы Тува (Төбөй), Хакасия, Тоолуу Шория аймактарынын кеминде 60% топонимдери биздин чөлкөмдүн топонимдери менен дал келет. Мисалы; Кулунду-Кулунду, Азобел-Азобел, Чүй-Чуя, Нарын-Нарым, Котон Карагай-Котон Карагай. Бий-Бия, Көксуу-Көксу, Аксуу-Аксу ж.б. Ошону менен катар көптөгөн топонимдер (40% чейин) орус тилине которулуп коюлган формада гана колдонулуп жүрөт. Мисалы; Кызылжар-Красноярски, Дөңгүл Тайга-Донгул Тайга, Койбал талаасы-Койбальская степь, Чоң Каныш-Большой Каныш, Кичине Каныш-Малый Каныш, Байталтоо-Байталский хребет, Чоң

Кабык-Большой Хабык, Чоң Оң Суусу-Большой Он, Кичине Он суусу-Малый Он, Күркүрөө-Куркуре ж.б. Топонимдердин мындай жалгашышы Азиретитоодон Алтайга карай жүргөн. Себеби, кыргыздар Азиретитоодон көчкөндө ар бир уруу өздөрү жашаган жерлердин аттарын жаңы көчүп келген жерге коюшкан. Кыргыздар барганга чейин Алтай чөлкөмү ээн жаткан жер болгон. Ал эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Ээн жаткан жер экен,
Аягын-Алтай деер экен
Кара калмак, Манжу журт
Булар аштык билбес эл экен

Манас доору Борбордук жана Орто Азия чөлкөмдөрүндө кыргыз топонимдеринин калыптанышына эбегейсиз чоң ролду ойногон. Бул эки аймакты жер-суу аттарынын шайкеш келиши Азия чөлкөмүнүн Улуу Кыргыз Федерациясынын (каганатынын) бийлеп турушу жана бирдиктүү бир тектеш элдин үстөмдүгү менен түшүндүрүлөт. Борбордук жана Орто Азия чөлкөмдөрүнүн топонимдерин Манас эпосундагы маалыматтар жана 1954-жылга чейинки карт- материалдар менен салыштырып караганда, бул эки аймактын 60-65% топонимдери бири- бирине шайкеш келет. Ал эми 1954-жылдан берки карт-материалдар менен салыштырсак, анда шайкештик 20-25% гана түзөт. Алтайдан Тебитке, Орхондон Каспийге, Оролдон Памирге чейинки аралыктагы топонимдер бул аймакта байыркы доорлордон бери кыргыз эли жашагандыгынан кабар берет. Топонимикалык шайкештиктин мындай бузулушу кийинки мезгилдеги улуттук саясаттын Азия материгинде өзгөрүшү, ага байланыштуу «топонимикалык экспансиянын» күчөшү менен байланыштуу.

6.3.1. Борбордук Азия.

Борбордук Азиянын түндүк алкагын Алтай, Саян тоолору түзүп кыргыз топонимдери Энесай (Енисей) дарыясынын суу жыйнагынан анын Ангир, Тесева куймасына чейинки аралыгында эң кеңири таркалган. Ал эми Борбордук Азиянын түштүк тутуму болгон Тебит (Тибет) тайпак тоосунда кыргыз топонимдери кескин азайып кеткен. Аймактын ортоңку бөлүгүндө кыргыз тилиндеги топонимдер, айрыкча «Манас» эпосундагы жер-суу аттары 1954-жылдарга чейин эң кеңири сакталып келген болсо, 1954-жылдан кийин кескин түрдө орусташып жана кытайлашып кеткен.

Байыркы топонимдердин жаңы топонимдер менен алмашышы горизонттун жактарын аныктаган терминдердин жерсуу аттарына колдонулушу аркылуу иш жүзүнө ашырылган. Мындай терминдер аркылуу аталган топонимдер кытайдын кайсыл аймагына таандык экендигин так аныктоого болот. Мисалы: «Бэй» (түндүк), «Нань» (түштүк), «Дунь» (чыгыш), «Си» (батыш), «Чжунь» (борбордук аймак) жана «Бу» (бөлүк, жак) деген маанини билгизет.

«Бэй» топонимдери Түндүк Кытайдын аймагына мүнөздүү болуп көбүн эсе шаарларды жана аймактарды атоодо кеңири колдонулат. Мисалы; Бэйляо, Бэйжин, Бэйпин, Бэйтин (шаарлар), Бэйшань (чөл), Бэйдехе (дарыя, өрөөн), Бэйчань (плато) ж.б. Жогоруда келтирилген топонимдерди анализдесек, алардын ар бири «түндүктөгү» деген маанини билгизет. Мисалы; Бэйляо түндүктөгү кичине шаар (ляо-поселок, кичине шаар, чоң кыштак), Бэйжин (түндүктөгү чоң борбор шаар, жин-чоң борбор), Бэйпин (түндүктөгү шаар, пин-шаар, кичине борбор), Бэйтин (түндүктөгү шаар, тин, пин бирдей мааниде), Бэйшань (түндүктөгү, шань-тоо. Мисалы; Богдошань, Тянь-Шань ж.б.), Бэйдехе (түндүктөгү дарыя өрөөнү, дэхе-өрөөн, дарыя, капчыгай), Бэйчань түндүктөгү бөксө тоо (чан-бөксө тоо, тайпак тоо) деген маанилерди билгизет.

«Нань» топонимдери Борбордук Азиянын түштүгүндө басымдуулук кылып, көбүн эсе тоолорго мүнөздүү болуп, дарыяларда «янь» топонимдери менен алмашкан. Бул эки учурда тең «түштүк» деген маанини билгизет: Наньшань, Холаншань, Малиншань, Алашань, Дацишань, Дабашань, Долейшань (тоолор); Ухань, Унзянь, Чаньцзянь, Ченьянь (дарыялар). «Нань» топоними «ань» деген сөз менен алмашып «шаар» деген маанини билгизет. Мисалы; Сиань, Гуйань, Вансябнь, Тагоань, Иньчуань, Хейлунцзань, Пань ж.б. Айрым учурда «Нань» термини «түштүк» деген маанини билгизип, анын алдындагы сөз аныктама иретинде берилет. Мисалы; Наньшань (түштүктөгү тоо). «Нань» сөзүнүн экинчи мааниси «кара» деген түшүнүктү берип Наньшань деген сөз «каратоо» деген маанини билгизет.

Холаншань «холь»-кызыл, «ань» түштүк, «шань»-тоо деген маанилерди берип түштүктөгү кызыл тоо дегенди түшүндүрөт. Ал эми Малиншань, «мал-мунарык», «ань-түштүк», «шань-тоо» деп окулуп, түштүктөгү мунарыктанган тоо деген маанини билгизсе, Алашань – «ала» –түрк тилинде «ак маңыр» дегенди түшүндүрүп, Ак маңыр баскан тоо деген маанини берет.

Дациншань – «Дац» –чеп деген маани берип, Бекем тоо же Адам өтпөс тоо деп айтылат.

Дабашань түрк жана кытай тилдеринин кошмогунан калыптанып «Даба» түрк тилинде даван-ашуу, бел дегенди түшүндүрсө, «шань»-кытай тилинде тоо дегенди түшүндүрөт, б.а. Дабашань кыргыз тилинде Ашуулуу тоо же Даван тоо деген маанини билгизет. Ал эми Долейшань мангул тили менен кытай тилинин ортосунан пайда болуп, «Доле»-талаа, «шань»-тоо дегенди түшүндүрүп, Талаалуу тоо же Талаа арасындагы тоо деген мааниге ээ.

Кытайдын «нань» сөзү дарыялардын, дарыя өрөөндөрүнүн аттарын атоодо колдонулуп «янь»-суу, дарыя өрөөнү деген термин менен алмашкан. Бул термин менен Кытайдын борбордук, чыгыш жана түштүк аймактарындагы дарыялар, дарыя өрөөндөрү аталып, Кытайдын түндүгүндө «гол» деген сөз менен алмашат. «Гол» термини монгол тилинде суу деген маанини билгизип, Монгол республикасынын бардык дарыяларында колдонулат.

«Янь» термининин катышуусунда гидронимдик топонимдер Кытайдын борбордук жана түштүгүнүн басымдуу бөлүгүнүн аттарында кездешет. Мисалы; Ухань, Унзянь, Чаньзянь, Чэньсянь ж.б.

Ухань кытай тилинде эки бөлүктөн туруп «У»-туу, шахмат, тарам, абышка, падышанын жери деген маанини берсе, «хань»-ханзу (кытай) деген маанини берип, «Ухань» деген топоним Падышанын шаары, Кытай шаары дегенди түшүндүрөт. Ал эми Унзянь эки түрдүү сөздөн куралып «ун»-фантазия, «зянь»-дарыя дегенди түшүндүрөт (Русско-китайский словарь, 1990) б.а. Унзянь-Сулуу өрөөн, Сулуу суу, Кооз суу деген мааниге ээ.

Кытай тарыхында «Чань», «Чин», «Чень» деген терминдер түштүк Азиянын элдеринин аттары катары белгилүү, б.а. Камбоджанын байыркы аты «Ко-Чан-Лап», Бирманын бир провинциясынын аты «Чин», ал эми мамлекетинин аты «Качински» болгон (Э.Мурзаев, 1969). Демек, Чаньцзянь-Чандардын дарыясы, ал эми Чаньсянь-Чиндердин, б.а. Бирма дарыясы деген мааниге ээ.

«Дун» топоними Борбордук Азиянын чыгышында басымдуулук кылып, көбүн эсе жер бетине мүнөздүү. Мисалы; Шаньдун, Шэндун, Аньдун, Ляодун, Фушунь, Чандунь ж.б. Ар бир топоним эки бөлүктөн туруп биринчи бөлүгү кандайдыр бир

маанини билдирсе, экинчи бөлүгү сөзсүз «чыгыш» деген түшүнүктү берет.

Кытай тилинде «шань» термини тоо дегенди түшүндүрүп, «дун» деген термин «Чыгыш» дегенди билгизсе, Шаньдунь деген сөз Чыгыштагы тоо, Чыгыштагы түздүк деген маанини берет. Ал эми «шэнь» деген термин жапыс тоо дегенди билгизип, «шэнду» топоними Чыгыштагы жапыс тоо деген түшүнүктү берет.

«Си» топоними Борбордук Азиянын батышында үстөмдүк кылуучу термин. Бул терминдин негизинде көптөгөн шаарлардын, тоолордун, дарыялардын аттары коюлган. Кийинки мезгилдерде Шынжан автоном районунун көптөгөн элдүү пункттарынын аттары өзгөртүлүп, «Си» термини «Су» деген термин менен алмашкан. Мисалы; Шэньси, Вэньсу, Аньси, Хэси ж.б. Кытай тилинде «Вэнь» термини «ак» деген маанини билгизип, «Су» деген термин кыргыз тилинен алынган. Бул эки тилдик тайпадан куралган «Вэньсу» деген сөз Аксу деген маанини билгизет. Ал эми «шэнь», «шон», «шан» терминдери Кытай жана Вьетнам элдеринде «кара, түнөргөн» деген маанини берип Шэньси деген топоним Кара шаар деп которулат. Ошол эле тилдерде «ань» термини «цзан, шуй, сан» деп айтылып, «суу» дегенди билгизет. Аньси деген топоним «Батыштагы суу» деген түшүнүктү берет.

Кытай тилинде «Хэ» деген термин эң кеңири таркалган термин ал дарыя өрөөндөрүндө көбүрөөк мүнөздүү болуп «коридор, тар капчыгай, каньон» деген маанилерди берип, дарыя өрөөндөрүнүн мүнөзүнө карай өзгөрүп турат. Мисалы; Хэси-коридор же каньон сымал өрөөн, Хуанхэ-капчыгайлуу өрөөн, Сулахэ-Кууш өрөөн, Бэйдехэ-Карасу өрөөнү, Силяохэ-Жайыксуу, же Жайык өрөөн деген маанини билгишиет.

«Гол» топоними Борбордук Азиядагы эң кеңири таркалган топоним болуп, термин монгол тилинде «суу, дарыя» деген маанини берет. Түндүк Кытайдын, Монголиянын, Шынжандан аймактарындагы дарыялардын көпчүлүгүндө жалгануучу мүчөсү катары «гол» термини колдонулат. Мисалы; Халкингол, Куракгол, Айрыхгол, Катуйгол, Ачингол, Токойгол, Чульмангол, Эдзингол, Курукгол, Хайдыгол ж.б. Монгол тилинде «Халка», «Халк» эл деген маанини берип, Халкингол «Элдүү суу» б.а. калк жыш жайгашкан өрөөн дегенди түшүндүрөт. «Кур», «Кура», «Ур» деген сөздөр согуштук ураан иретинде колдонулуп, алар «күчтүү», «агыны катуу», «албуут» деген маанини билгизишет. Ал эми Куракгол деген топоним

«Тентексуу, Албуутсуу, Күрөзсуу, Күчтүүсуу» б.а. «катуу аккан суу» дегенди билдирет.

Монгол тилинде «айрык» деген термин «ача», «салаа», «бөлүнүш» деген маанини берип (Монголо-русский словарь, 1970), Айрыгол топоними Айрысу-Саласу, Ачасу, Бөлүнгөнсуу дегенди түшүндөрөт. Ал эми «Катуй», «Котуй», «Катун» терминдери түрк тилинен оошуп келип «Катын» деген маанини берет да, Катуйгол топоними-Катынсуу деп айтылат. Ошол эле тилде «Орхон» деген термин байыркы кыргыз тилинен оошуп калган сөз катары түшүндүрүлүп, «үркүн», «качуу» деген маанини берет да, Орхонгол топоними Качкансуу, Тентексуу дегенди түшүндүрөт.

Ачикгол топоними кыргыз тили менен монгол тилинен куралган сөздөрдөн туруп «ачик» же «ачык» деген сөздөр «туздуу» деген маанини берип, Туздуусу деп которулат. Бул суу Монголиянын Гоби чөлүндө орун алгандыктан дарыя шорлуу аймактарды аралап агып өтөт да, төмөнкү бөлүктөрүндө ичүүгө жараксыз абалда болот (Н.С.Селиванов, 1985 г.).

Токойгол дарыясы Монголиянын түндүгүндө-талаалуу аймагында орун алып Энесайдын башталмасы болуп саналат. Дарыя агып өткөн аймак Алтай тоолорунда жайгашкандыктан дарыя өрөөнү аралаш токой менен капталып жатат. Ошондуктан, дарыя Токойгол деп аталып, Токойлуу суу деген маанини билгизет. Ошол эле аймакта орун алган Чульмангол топоними дарыянын мүнөзүнө карап калыптанган. "Чульман" монгол тилине түрк тилинин "Чулук" сөзүнөн өтүп "терең", "чукур" деген маанини берип, Чульмангол гидроними Теренсуу же Чукурсуу дегенди билгизет.

Курукгол дарыясы Тарим чөлүнүн чыгышындагы Хами ойдуңунда орун алган. Дарыя Хами чуңкурдугуна жаз айларында гана жетип, калган мезгилдерде кумга сиңип жок болот. Ошондуктан дарыя Курукгол деп аталып, «убактылуу агуучу суу» деген мааниге ээ Шынжандын батыш бөлүгүндө, Кичи Алатоодо батыштан чыгышка карай акан дарыя Хайдыкгол деп аталып, уйгур тили менен монгол тилдеринин ортосунан куралган. "Хайдык" деген сөз уйгур тилинде "тескери", "терс", дегенди билгизип, дарыя Тескерисуу, Терессуу, ал эми өрөөн Тескери жана Терс өрөөн деген маанини берет. Мындай аталыш дарыя өрөөнүн батыштан чыгышка, б.а. башка багытты карай жайгашкандыгы менен тыгыз байланышкан. Дүйнөлүк дарыялардын дээрлик көпчүлүгү түндүктөн түштүккө жана

түштүктөн түндүккө карай аккандыктан байыркы кыргыздар Хайдыкголду жана Амударыясын Терс аккан суу деп аташкан.

«Нор», «Нур» топонимдери Борбордук Азияда кеңири таркалып көбүнчө көлдөргө, айрым мезгилдерде дарыяларга таандык болгон терминдер. Бул топонимдик терминдер Монголиядан баштап Кем-Алайга (Гималайга) чейинки аймактарда эң кеңири кездешет. Мисалы; Убсу-Нур, Хыргыз-Нур, Хара-Нур, Дургэ-Нур, Тели-Нур, Айрык-Нур, Джарин-Нур, Орин-Нур, Сого-Нур, Гашун-Нур, Оронг-Нур, Сухейн-Нур ж.б.

«Нор», «Нур» топонимдери гидронимдерге (көлдөргө) таандык болуп Монголияда, Тарим чөлүнүн чөлкөмүндө «Нур» терминдери, ал эми Тибетте—«Нор» терминдери колдолунат. Бирок, эки аймакта тең «көл» деген маа ни берип жергиликтүү элдин диалектикасы боюнча «о» жана «у» тамгалары алмашып калган. Байыркы маалыматтарды азыркы маалыматтар менен салыштырсак, анда алгач көлдөрдүн аттары «Нор» терминдери менен айтылган, андан кийин «Нур» термини келип чыккан. Ошондуктан, Борбордук Азиянын көлдөрүнүн негизги бөлүгү «Нур» терминин катышуусу менен айтылат. Бул факты «Нур» термининин жаңылыгы менен түшүндүрүлөт. Ал эми «Нор» термини аз сандагы көлдөрдө сакталып калган (Көкөнор, Теңирноор, Лобноор).

Көкөнор көлү «Манас» эпосунда эң көп айтылып анын географиялык абалы төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Тээтиги көрүнгөндөн көрүнгөн,
Көрүнбөсө тим эле,
Көк түтүн болуп бөлүнгөн
Көкөнор көл ошол.
Кан Коңурбай калчанын
Кара керүү тоосу ошол.

(С. О. 4 китеп)

Көкөнор топоними байыркы кыргыз сөзү менен түрк сөзүнүн ортосунда пайда болгон. «Көкө» деген сөз байыркы кыргыз тилинде, «Манас» эпосунда «теңир» (Көкө теңир), «Кудай», «Колдоочу, ыйык рух» катары маани берет. Мисалы; Азиретитоо (Батыш Тянь-Шань), Теңиртоо (Чыгыш Тянь-Шань), Бугдатоо (Теңир тоо) ж.б. Көкөнор көлү бийик тоолуу Тибет чөлкөмүндө орун алгандыктан кыргыздар аны «Бийик көл» деген мааниде түшүнүшкөн. Чынында эле, Көкөнор көлү деңиз деңгээлинен 3500 м бийиктикте орун алган, 1400 чарчы км аянтты ээлеп жаткан бийик көл.

Далай-Нор топоними Керулен дарыясынын Аргун дарыясы менен кошулган аймагына жакын жайгашкан, деңиз деңгээлинен 539 м бийиктикте орун алган көлгө таандык. Бул топонимдин пайда болушуна Тибет тили менен (Будда тил) монгол тилинин айкалышы таасир эткен. Будда окуусунда «дал», «дала» деген сөздөр «ыйык», «касиеттүү» деп которулуп Далайнор «Касиеттүү», «Куйман», «Ыйык көл» деген маанини берет. Эгерде монгол сөзүнү таянсак анда «дала» талаа болуп окулат да, Далайнор «Талаадагы көл» дегенди түшүндүрөт.

Теңирнор топоними Текшиарш (Бейшань) чөлүндө деңиз деңгээлинен 1250 м бийиктикте орун алган, Борбордук Азиядагы жалгыз тузсуз көл. «Манас эпосунда бул аймак төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Теңирнор көлү бар,
Текшиарш деген чөлү бар.
Уча турган жылан бар,
Суу ичпеген кулан бар.

(С. О.)

Топонимдин калыптанышы кыргыз жана монгол тилиндеги сөздөрдүн жалгашышы аркылуу жүргөн. «Теңир» кыргыз тилинде ал эми «нор» монгол тилинде болуп «Ыйык көл» дегенди түшүндүрөт.

Убсунур топоними гидрономдук топоним болуп, Монголиянын түндүк-батышында Хан-Ку-Хей (түш.) тоолорунун ортосунан орун алган 759 м бийиктиктеги көлгө таандык. Гидронимдик топоним толугу менен монгол тилинен куралып «уб», «убс», деген сөздөр «эмчек» деп которулуп Убсунур топоними «эмчек көл» деген маанини берет.

Хыргыс-нур топоними Хан-Ку-Хей тоосунун түштүгүндө Азабхан, Кунгуй дарыяларынын куйган жеринде орун алган, деңиз деңгээлинен 1208 м бийиктикте жайгашкан көлгө таандык. Гидронимдик топоним монгол тилинен куралып, көлдүн айланасында жашаган кыргыздар менен тыгыз байланыштуу. Көлдүн аты Манас доорунан бери эле белгилүү болуп келгени эпосто төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Кыргыз көлдүн кылаасы,
Кыргыздын калды кыйласы.

(С.О.)

Хара-Нур топоними монгол Алтайын түштүгүндө, деңиз деңгээлинен 1153 м бийиктикте орун алган көлгө таандык болуп, монгол тилинен куралган. Монгол тилинде «Хара» түрк тилинен

оошуп келген «кара» деген түшүнүктү берип, Хара-Нур гидроними Каракөл деп окулат.

Дурге-Нур топоними монгол Алтайынын түштүгүндө, Хара-Нур (Каракөл) көлүнө жакын жайгашкан, деңиз деңгээлинен 1086 м бийиктикте орун алган көлгө таандык. Топоним таза монгол диалектикасынан куралып, «Дурге», «Дур», «Дура-кооз», көркөм дегенди билдирет. Ал эми Дурге-Нур Сулуу-Көл, Кооз көл деген мааниге ээ.

Тели-Нур топоними монгол диалектикасына кыргыз сөзүнөн кошулган «тели» деген терминден туруп, ал «кошмок» деп окулуп Кошкөл деген маанини берет. Себеби, Теле-Нур, экинчиси Телинг-Нур деп аталат. Монгол тарыхында «теле» деген сөз «телеут», «теленгит», «телец» деп берилип, кыргыз тарыхында алар «төлөстөр» деп айтылат (А. Байтур, 1992 ж) б.а. Телец көлү Төлөс көлү дегенди билгизет.

Айрык-Нур топоними Жонгор (Джунгария) чөлүнүн түндүгүндө Тели-Нур көлүнө жакын жайгашкан, анчалык чоң эмес көлгө таандык. Топоним түрк тили менен монгол тилинин ортосунан куралып «айрык» деген сөз монгол тилинде «бөлүктү» түшүндүрүп, Айрык-Нур гидроними Бөлүнгөнкөл деген маанини берет.

Жарин-Нур топоними монгол диалектикасынан куралып, «жар», «жарин» сөздөрү «кашат», «кашаттуу», «катталыш» деген мааниде болуп, Жарин-Нур кыргыз тилинде Катталыш көл же Кашаткөл деп окулат.

Сого-Нур топоними монгол диалектикасынан куралып, айрым адабияттарда Сага-Нур деп берилет. Монгол тилинде сарымсак, көбүргөн «сого», «сага», деп аталып, Сого-Нур Сарымсактуу көл, Көбүргөндүү көл дегенди түшүндүрөт.

Оринг-Нур топоними Тибет тайпак тоосунда, 4324 м бийиктикте Баян-Хара жана Амнэ-Мачин тоолорунун ортосундагы түздүктө орун алган көлгө таандык. Монгол диалектикасынын «ор» сөзү менен Тибет диалектикасынын «инг» сөзү кошулуп «Оринг» деген сөздү пайда кылган. Монгол тилинде «ор», «ур» сөздөрү «талкала», «чап» дегенди түшүндүрсө, Тибеттиктердин «инг» сөзү «чукур», «ойдуң» дегенди түшүндүрөт. Монгол жана тибет диалектикасынан куралган Оринг-Нур топоними Тосулган-көл, Талкаланган көл же Чуңкур көл деген маанини берет.

Гашун-Нур топоними Эдзин-Гол дарыясынын куймасында, Гашун Гобисинин түштүгүндө орун алган туздуу

көлгө таандык. Монгол тилинде «гашун» сөзү «таштуу талаа» (шагыл таштуу) дегенди түшүндүрүп, көпчүлүк учурда «дашын далан» деп айтылат. Ал эми Гашун-Нур топоними Таштуу көл деген мааниге ээ.

Тэнгри-Нур топоними түрк жана монгол сөзүнөн куралып «көкө теңир» деген маанини берет. Түрк тилинде «теңир» кудай, «ыйык рух», «колдоочу» деген мааниге ээ болуп көбүн эсе диний түшүнүктө берилет. Мисалы; Теңиртоо (Тянь-Шань), Теңирчөл (Тэнгри чөлү) ж.б. Тэнгри-Нур кыргыз тилине которгондо Ыйыккөл деген түшүнүктү берип Азиретитоо, Теңиртоо, Теңирчөл топониминдеринин баары «Ыйыктоо», «Ыйыкчөл» деп окулат. «Манас» эпосунда бул топоним:

Теңир Нор көлү бар,
Текшиарш деген чөлү бар

деп сүрөттөлөт.

«Богдо» топонимдери Борбордук Азияда эң кеңири таркалган топонимдердин бири болуп, көбүн эсе «шань» термини сөздүн аягына кошулуп айтылат. «Богдо» топониминин Борбордук Азияда кеңири таркалышы бул аймактын элинин негизги бөлүгү будда дининде болгондугу менен байланыштуу. Будда окуусунда «богдо» термини «кудай», «ыйык рух», «теңир» деген маанини берет. Ал эми топонимдер «ыйыктоо», «ыйыкжер», «ыйыксуу», «ыйыккөл», «ыйыкбулак» ж.б. Теңир кудай деген түшүнүктөр менен байланышкан, Мисалы; Богдошань, Байтаг-Богдо, Алтан-Богдо, Богдо-Ула, Богдо-Булаг, Богдо-Шань, Богдо-Худаг, Богдо-Нур ж.б.

Богдошань топоними Теңиртоонун чыгышында орун алган, орто бийиктиктеги тоого тиешелүү болуп, монгол жана кытай тилдеринин байламтасынан пайда болгон. «Богдо» сөзү монгол тилинде «теңир» деген маанини билдирсе, «шань» кытай тилинде тоону түшүндүрүп, Богдошань ороними Теңиртоо, Азиретитоо же Ыйыктоо деген маанини берет. Уйгур элинде бул тоо «Ыйык» катары кабыл алынган. Бул тоонун Теңиртоого уланган бөлүгүнүндө 4000 м бийиктиктеги чоку жайгашып, ал Байтаг-Богдо деп аталат. Уйгур диалектикасында «байтаг», «пайтаг» сөздөрү «борбор», «өзөк» дегенди билгизип Байтаг-Богдо топоними Борбортоо, Өзөктоо деген мааниге ээ.

Алтан-Богдо топоними Ички Монголияда орун алган анчалык чоң эмес тоого таандык болуп, монгол диалектикасынан куралган. Монгол тилинде «алтан», кыргыз-уйгур тилдеринен оошкон «алтын» деген сөздүн айтылышы. Ал эми «богдо» сөзү

«теңир» деп которулуп, Алтан-Богдонун кыргызчасы Алтынтоо болуп саналат.

Богдо-Ула топоними оронимдик түшүнүк болуп монгол тилинде «ула», «улап» шамалды түшүндүрүп, Богдо-Ула тоосу Шамалдуу тоо деген мааниге ээ. Ал эми Богдобулаг гидроними айрым мезгилде Богдошань деп айтылып, топонимдеги «булаг» жана «шанд» сөздөрү түрк тилинде «булак» - деп которулуп, «Бийик-Булак» деген маанини билгизет. Ал эми Богдо-Худаг топоними Бийиккудукту түшүндүрсө, Богдо-Нур топоними Бийиккөл дегенди түшүндүрөт.

Э. жана В.Мурзаевтердин маалыматтары боюнча «булаг» жана «кудук» деген гидронимдик топонимдери түрк жана монгол тилинде сүйлөгөн элдерде эң кеңири таркалып, диалектикалык өзгөрүүгө аз дуушар болгон терминдер. Мисалы;

	Булак	Кудук
Азербайджанда	булак, гайнак, чешмэ	Гую
Алтайлыктарда	карасу, пулуг, аржан	кудук
Башкурдларда	шишмэ	козак
Казактарда	булак, кайнар	кудык
Кара калпактарда	булак, шешмэ	кудык
Кумыктарда	булак	чункур
Монголдордо	булаг, шанд	худаг
Ногойлордо	булак	куйы
Тажиктерде	чашма, сарчашма	чох, кудук
Татарларда	чашмэ	кое
Тувада	суг бажы, булак, кары-суг	кудук
Түркмөндөрдө	булак, пинар, каунак	кижи
Өзбектерде	булак, чашма	кудук, чукур
Уйгурларда	була	аудуг, чугур
Хакастарда	хара суг	гудуг
Чуваштарда	силкус, сал, шыве	сал, тараса
Шорияда	кара суг	пуси
Якутияда	диюкте	

6.3.2. Орто Азия.

Орто Азия жаратылыш байлыгы мол болгон, көптөгөн соода жолдорунун түйүнүндө жайгашкан, байыркы мезгилден бери бир нече жолу түрдүү элдердин басып алуусунда болгон. Ошондуктан, топонимикалык катмарында гректердин, арабтардын, персиялыктардын, монголдордун, кытайдын, орустардын жана башка элдердин топонимикасынын калдыктары байкалат.

Орто Азияны Александр Македонскийдин басып алышы бул аймактарда грек топонимикасын пайда кылса, Чынгызхандын жортулуу монгол топонимикасын, Орусиянын үстөмдүгү орус топонимикасын калыптандырган. Натыйжада, топонимикалык айкаштыктар пайда болуп, көптөгөн байыркы Манас доорундагы жер-суу аттары улам алмашылып, жаңы аттарын алып турган. Ошондуктан, Орто Азия топонимдери көптөгөн топонимдик катмарлардан туруп, ал катмарлар белгилүү бир доордон кабар берип турат. Орто Азиянын топонимдеринин басымдуу бөлүгүн перс, түрк, орус тилдериндеги жер-суу аттары түзүп, кыргыз тилиндеги топонимдер өздөрүнүн тарыхый аттарын кийинки мезгилде кайрадан алышты.

Тарыхый топонимикалык маалыматтарга кайрылсак, анда Орто Азия аймагы байыркы мезгилден бери өзүнүн атын бир нече жолу өзгөрткөн. Мисалы; Согдиана жана Бактрия (б.з.ч. 1 миңинчи жылдары), Парфияна (б.з.ч.-250 жылдардан б.з. 224-жылдарга чейин), Тохорстан жана Туран (б.з. башында), Мевранхр жана Түркөстан (19-20 кк.) ж.б. Аймактын атынын өзгөрүшү жер-суу аттарынын өзгөрүшү менен коштолуп жаңы топонимикалык катмарлар пайда болуп турган.

Грек топонимдери. Грек топонимдери эң байыркы топонимикалык катмар болуп, Орто Азия аймагында жана биздин жергебизде өтө аз санда кездешет. Алардын аз санда кездешиши Македонскийдин басып алуусунан кийин (б.з.ч. 320-жж.) бир нече жолу башка мамлекеттер тарбынан басып алынып келгендиги менен байланыштуу. Ошондуктан грек тилиндеги топонимдер Орто Азия аймагында өтө аз санда кездешип, байыркы аттары жергиликтүү элдин диалектикасына ылайыкталган. Мисалы; Афлатун, Хормус, Соломон ж.б.

«Саади Искандарий» тарыхында Александр Македонский Орто Азияга чейинки аймактарды басып алганда, анын армиясын гректин атактуу окумуштуулары коштоп жүрүшкөн жана согушук ийгиликтерге жетишине өбөлгө түзүшкөн. Ал Навоинин «Саади Искандарий» аттуу чыгармасында төмөнкүчө сүрөттөлөт:

Филотун, Арасту, Балинос Хам.

Яна Арашмидус, Шаминос Хам.

Клинмуну, Валису, Фарфурнус,

Ки Сукроту, Хурмус киби Хокбус.

Байыркы тарыхтарды анализдегенде, Македонскийдин армиясын жетектеп келген Аристотель (Арасту), Платон (Филотун,) ж.б. Кирсхета шаарын (Кожент) Четки Александрия

деп атап, жаңгак токойлуу массивти Платон (Филотун, Афлатун), Ош шаарындагы тоону Соломон (Сулайман) тоосу деп аташкан. Кийинки доорлордо бул топонимдер жергиликтүү элдин тилинде Ходжент, Афлатун, Сулайман тоо деп өз аттарын өзгөрткөн.

Фарс тилиндеги топонимдер Орто Азияда, ошондой эле түштүк Кыргызстанда эң кеңири таркалган топонимдер болуп саналат. Себеби, Түштүк Кыргызстандын аймагы байыркы Эрон, Мазандран менен жааматташ жайгашкандыктан, элдердин өз-ара катнашы топонимдердин калыптанышына шарт түзгөн. Фарс тилиндеги топонимдер айрыкча Лейлек, Баткен райондорунун аймагында кеңири таркалган. Мисалы; Зардалы, Дашткальон, Дөгмөн, Рават, Роут, Шураб, Кишемиш, Сох, Сурх, Самаркандек, Исфана, Исфара, Сар-Чашма, Утрексу, Каравшин, Матча, Карахушкана, Овгол, Кальомамыт ж.б.

Зардалы топоними Сох дарыясынын жогорку бөлүгүндө орун алган тоо арасындагы чуңкурдукка таандык болуп, фарс тилинде «зордовли» деп айтылып, «өрүк зар» деген маанини берет. Чуңкурдуктун мындай аталышы анда өрүк дарагынын жапайы түрүнүн кездешиши менен байланыштуу.

Жоупая топоними фарс тилинде өзгөрүүсүз айтылып, «жоу» термини «арпа», «пая» термини «саман-пая» дегенди түшүндүрүп, бүтүндөй топоним «Арпа пая» же «Арпа саман» деген маанини берет. Топонимдин мындай аталышы Сох дарыясынын бассейнинин бул аймагында эгин айдоого ылайыктуу болгон кичинекей түздүктө арпа быша тургандыгы менен байланышкан. Калган жерлер эгин айдоого жараксыз, тик капталдуу болгондуктан түздүк өзгөчө аныктама менен айтылган.

Дашткальон топоними Сох дарыясынын алабындагы анчалык чоң эмес таштактуу түздүккө таандык болуп фарс сөзүнөн куралган. Фарс тилинде кургак талаа «дашт» деп айтылып, «кальон» кыштак, үй дегенди түшүндүрүп, Дашткальон (Ташткалан)-Талаадагы кыштак, же Талаадагы үй деген маанини берет.

Дөгмөн фарс тилиндеги топоним болуп Сох дарыясынын алабынын жогорку бөлүгүндөгү тоонун тик капталына жана кичинекей тоо түбүндөгү түздүккө таандык. Фарс тилинде «дөгмөн», «дугман» деген сөздөр «татаал», «коркунучтуу жер» деп которулуп, Дөгмөн топоними Татаалтоо, же Коркунучтуужер деген маанини берет.

Роут фарс тилинде «жашыл» дегенди түшүндүрүп, Сох дарыясынын алабынын жогорку бөлүгүндө орун алган арча

токойлуу шалбаа тибиндеги кичине өрөөнгө таандык болуп, Жашыл өрөөн деген маанини берет.

Шураб фарс тилинде «шороб» деп айтылып, «шор» сөзү «туздуу» дегенди, «обү» сөзү «суу» дегенди билгизет да, Туздуусу же Шорсуу деп которулат.

Кишемиш гидронимдик топоним болуп фарс тилинде «киш» термини суусарга жана кундузга тиешелүү болуп, «миш», «меш» сөздөрү өрөөн, аймак, жылга дегенди түшүндүрөт. Ал эми бүтүндөй топоним Кундуз өрөөн деген маанини берет.

Сох деген сөз фарс тилинде «ур», «күч», «өлтүр» дегенди билгизип гидронимдик топоним- Күчтүүсуу, Курезсуу деген маанини берет. Дарыянын мындай аталышы анын агымынын өтө ылдамдыгы (20-30 м. сек), кууш коньон аркылуу агып өткөндүгү менен тыгыз байланыштуу. Дарыянын башаты деңиз деңгээлинен 5000 м, ал эми базиси 500 м бийиктикте орун алгандыктан анын агымы өтө ылдам (К.Матикеев, 1971 г.). Сох топоними агыны катуу суу деген маанини билгизет.

Сурх топоними Сох өрөөнүнүн төмөнкү бөлүгүндө орун алган кызыл түстүү конгломераттын жер үстүнө чыгып калган аймагында жайгашкан кыштакка тиешелүү болуп, фарс тилинде «сурх» сөзү «кызыл» деген маанини берет.

Сар-Чашма гидронимдик топоним болуп фарс тилинде «булак» деп которулуп Кайнар булак деген маанини берет. Бул гидронимдик топоним кудук сымал абалда болгон булактын аты.

Овгол (Авгол) гидронимдик топоним, фарс тили менен монгол тилинин курамынын пайда болуп фарс тилинде «ов», «ав» сөздөрү «гүл» деп которулуп, «гол» термини монгол тилинде «суу» дегенди билгизет. Жергиликтүү элдин диалектикасына ылайыкталып «ов», «ав» сөздөрү кыргыз тилинде Айгулсуу деп которулган. Ошентип Овгол, Авгол топоними Гулсуу деген маанини берет. Дарыянын мындай аталышы өрөөндө шалбаа өсүмдүктөрүнүн өсүшү менен байланышкан.

Калаймамыт гидронимдик жана оронимдик топоним болуп өрөөнгө жана дарыяга таандык, фарс тилинде «Кальо»-кыштоо деп которулуп Мамыттын кыштоосу, же «Мамыттын чеби» дегенди билгизет.

Түрк тилиндеги топонимдер Кыргызстандын аймагында басымдуу абалда болуп гидронимдик, оронимдик мааниге ээ. Республиканын түштүгүндө алар көбүн эсе өзбек жана тажик тилдеринде оошуп кетсе, түндүк Кыргызстанда монгол, орус

тилдериндеги топонимдер менен оошкон. Ал эми Талас өрөөнүндө казак тилиндеги топонимдер кыргыз тилиндеги гидронимдер менен айкалышкан. Түрк тилиндеги топонимдер көбүн эсе «тоо», «суу», «кыя», «жар», «арт», «бел», «булак», «таш», «чукур», «дөбө», «ой» сыяктуу топонимдик териндерден куралып, биринчи сөз топонимдердин сынын, ал эми уланды термин-сыпатын көрсөтөт.

«**Тоо**» топоними орографиялык топоним болуп Кыргызстандын аймагындагы тоолордун дээрлик көпчүлүгүнө таандык. Мисалы; Азиретитоо, Каратоо, Актоо, Кызылтоо, Байбичетоо, Алдаяртоо, Жумгалтоо ж.б. Азиретитоо байыркы доорлордо азыркы Тянь-Шаньдын аталышы болуп «Көкө Теңиртоо» дегенди билгизсе, Алатоо-Аккардуу тоо дегенди түшүндүрөт. Ал эми Каратоо, Актоо, Кызылтоо топонимдери өздөрүнө тиешелүү болгон тоолордун тектеринин түстөрүнө карап калыптанган. Ошондой эле мааниге Байбичетоо, Алдаяртоо, Жумгалтоо, Кемпиртоо, Ойбала, Кылчекенинтоосу, Алибайдын акташы ж.б. оронимдик топонимдерге ээ.

«**Төр**» топоними орографиялык топоним болуп тоо өрөөндөрүнүн башынын бик тоо кыркасына барып такалган жерин түшүндүрөт. Рельефинин формасы боюнча депши сымал болуп көбүнчө мореналар жана мөңгүлөр капталып жатат. Мүнөзүнө карап; Каратөр, Актөр, Туяктөр, Ашуутөр, Салыктөр ж.б.а.

«**Суу**» топоними гидронимдик түшүнүктү берип дарыянын сынын билгизген терминге уланып айтылып, бүтүндөй дарыя системасынын түшүндүрөт. Мисалы; Аксуу, Көксуу, Кызылсуу, Сарысуу, Майлысуу, Тентексуу ж.б.

«**Көл**» топоними гидронимдик топоним болуп чункурдуктарда суулардын топтолушун түшүндүрөт. Мисалы; Айдыңкөл, Ыссыккөл, Соңкөл, Кабыланкөл, Чатыркөл, Байкөл, Баграшкөл ж.б.

«**Кыя**» топоними башка топонимдер сыяктуу сындык түзүлүшүн көрсөткөн сөздөргө кошулуп бир бүтүн түшүнүктүү пайда кылат. Мисалы; Кызылкыя, Аккыя, Сарыкыя, Көккыя, Ташкыя.

«**Жар**» топоними башкак топонимдер сыяктуу эле сындык сөзгө кошулуп бирдиктүү топонимдик түшүнүктү пайда кылат. Мисалы; Акжар, Бекжар, Кызылжар, Көкжар, Каражар, Тикжар ж.б.

«**Жон**» топоними оронимдик топоним болуп тоолордун үстүнкү бети тегизделген бөлүгүн түшүндүрөт. Мисалы; Жалпакжон, Сарыжон, Кошжон ж.б.

«Зоо(Аска)» топоними оронимдик топоним болуп капталы 90 градуска чейин болгон өз алдынча жайгашкан бөлүгүн түшүндүрөт. Мүнөзүнө карап Муззоо, Акзоо, Сарызоо, Кызылзоо, Каразоо ж.б. деп аталат.

«Арт» топоними да сындык сөзгө кошулуп толук маанидеги топонимди калыптандырып, көпчүлүк учурда «бел» дегенди билгизет. Мисалы; Кызарт, Көкарт, Эшекарт, Кызыларт, Катынарт, Музарт ж.б. Эгерде «арт» сөзү катышкан топонимдерди анализдесек, анда эки түрдүү түшүнүктүн калыптангандыгын билебиз. Биринчиден, «арт» сөзү сындык маанини билгизген сөзгө кошулуп топоним жайгашкан жердин тоо тегинин түсүнөн кабар берет. Мисалы; Көкарт (Көкбел), Кызыларт (Кызылбел), Музарт (Музбел). Экинчиден, «арт» сөзү жандуу организм менен байланышып ошол организмдин атынан калыптанат. Мисалы; Катынарт (Катынбел), Эшекарт (Эшекбел), Кызарт (Кыздардын бели) ж.б.

«Бел» топоними оронимдик түшүнүк болуп кыргыз тилиндеги башка топонимдер сыяктуу эле сандык сөз менен куралат. Мисалы; Кумбел, Ачабел, Карабел, Топуракбел, Музбел, Түзбел ж.б. Эгерде топонимди анализдесек, анда биринчи сындык сөз топоним жайгашкан жердин тоо теги, көрүнүшү-рельефи жөнүндө маалымат берет, ал эми «бел» сөзү кошулуп бир бүтүн түшүнүктү калыптандырат. Мисалы; Кумбел (Кумдубел), Ачабел (Ача сымал бел), Карабел (Кара түстөгү тектен турган бел), Алабел (Мамык кар жайгашкан бел), Топуракбел (Топурактуу бел), Музбел (Муздуу бел), Түзбел (Жайык же тегиз бел) деген маанини билгизет. Айрым бир топонимдер адам аттарынан куралган. Мисалы; Курманбекашуу, Калмакашуу, Кожоашкан, Кожобақырган, Сооронбайашуу ж.б. Кээ бир топонимдер жаныбарлардын атынан аталып калган(Өгүзашуу, Тайашуу, Төөашуу, Маралбашы ж.б.).

«Булак» топоними гидронимдик түшүнүктү берип түрк тилиндеги башка топонимдер сыяктуу эле сындык сөзгө уланып бүтүндөй топоним өз алдынча маанини билгизет. Мисалы; Карабулак, Кайнарбулак, Сарыбулак, Сасыкбулак, Көкбулак, Акбулак, Алтынбулак, Дөңбулак, Жарбулак ж.б. Эгерде бул гидронимдердин анализдесек, анда эки түрдүү сындык көрүнүштөгү топонимдерди байкайбыз. Биринчиден, булактын сапаттык маанисин берген түшүнүктөр; Сасык булак (камыштуу саздуу аймакта орун алган булак), Алтынбулак (даарылык касиети бар булак), Айранбулак (күкүртүү эритмелери бар, ак

маңгыр баскан булак), Жылуубулак (суусу ысык булак), Кайнарбулак (суусу оргуп чыгып турган булак) ж.б. Экинчиден, гидроним жайгашкан жердин тоо тегинин түсүн чагылдырган түшүнүктөр; Карабулак (кара түстөгү тоо тегинен чыккан булак), Сарыбулак (сары түстөгү тоо тегинен чыккан булак), Кызылбулак (кызыл түстөгү тоо тегинен чыккан булак), Тунук булак (таза суу чыккан булак), Көк булак (көк түстөгү тоо тегинен чыккан булак), Дөңбулак (дөңдөгү булак), Жарбулак (жардагы булак) ж.б. Үчүнчүдөн жаныбарлардын аттарына коюлган топонимдер (Бугубулак, Уйбулак, Бакабулак, Жинбулак ж.б).

«Таш» топоними Кыргызстандын аймагында эң кеңири таркалган топонимдерден болуп, башка топонимдер сыяктуу эле сындык сөздөргө улануу менен белгилүү бир маанини билгизет. Мисалы; Караташ, Санташ ж.б. топонимдерди анализдесек, анда «таш» топоними да эки түрдүү түшүнүктөрдүү берет. Биринчиден, ошол топоним жайгашкан аймактын тоо пародаларынын составы жөнүндө; Караташ, Чаарташ, Көкташ, Акташ, Сарыташ ж.б; экинчиден, адамдын таасири астында калыптангандыгы жөнүндө маалымат берет. Мисалы; Тергенташ, Санташ, Палбанташ, Чоңташ ж.б.

«Дөбө» топоними Орто Азия чөлкөмүндөгү кеңири таркалган оронимдик топоним болуп, анчалык бийик эмес дөңсөөлөргө таандык. Көбүн эсе бул топонимге таандык болгон аймактар түздүктөрдүн ортосунда орун алгандыктан тоо тегинин составы анчалык чоң мааниге ээ эмес. Мисалы; Алим-Дөбө, Коргон-Дөбө, Чоң -Дөбө, Суук-Дөбө, Шор-Дөбө, Ала-Дөбө, Бор-Дөбө ж.б. Топонимдер Алим-Дөбө адамдын атынан, Коргон-Дөбө анын айланасына курулган чептин (коргондун) атынан, Чоң-Дөбө көлөмүнө, Суук-Дөбө климаттык шартына, Ала-Дөбө тоо тегинин составына, Шор-Дөбө туз катмарына, Кетмен-Дөбө формасына, Бор-Дөбө тоо тегине карап калыптанган.

«Ой» топоними оронимдик маанини камтып аймактын сырткы көрүнүшүнө карап калыптанган. Мисалы; Сарыой, Көкой, Карой, Кызылой, Ойкайың, Ойсуу ж.б. топонимдери анда жайгашкан ойдундардын сырткы көрүнүшүнө (Сарыой, Көкой, Караой) жана андагы ландшафттардын калыптанышына (Ойкайың, Ойсуу) карап эки группага бөлүнөөрүн байкайбыз.

«Өтөк» топоними оронимдик топоним болуп тоо капталдарынын өрөөнгө кошулган жерин түшүндүрөт. Тоо

тектеринин мүнөзүнө карап Акөтөк, Караөтөк, Сырыөтөк, Сарычукур, Акчукур ж.б.деп бөлүнөт.

«Кыр» топоними оронимдик топоним болуп тоо массивдеринин ортосунда жайгашкан тоолордун тик кырдуу бөлүгүн түшүндүрөт. Мисалы; Каракыр, Сарыкыр, Бордункыры, Кыржон ж.б.

Орто Азиянын жана Борбордук Азиянын топонимдеринде жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн аттары менен байланышкан көптөгөн топонимдер кездешет.

Жаныбарлардын аттарын чагылдырган топонимдер көбүнчө тоолорго мүнөздүү келип алардын таркалышынан кабар берет. Мисалы; Эчкилүүтоо, Аютөр, Текелүүтоо, Текеуюк, Миңтеке, Бугубулак, Жолборстуу, Жыланды, Бакалуутоо, Чыйырчык, Акэчки, Кулун, Кулунэмбес, Чалкуйрук, Тепсепатар, Алаканчык, Чычкан, Донустоо, Сарыбээ ж.б.

Өсүмдүктөрдүн аттарын чагылдырган топонимдер негизинен дарыя өрөөндөрүнө мүнөздүү болуп, алар өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн таркалышынан кабар берип турат. Мисалы; Көлкайыңды, Башкайыңды, Туюккайыңды, Кайыңды, Жылгынды, Чийлүү, Чычырганак, Четинди, Ыргайлуу, Каратерек, Актерек, Боотерек, Жамантал, Ой тал, Эчки тал, балгынды, Сарыкамыш, Көлкамыш, Калмаккырчын, Өрүктүү ж.б.

Бөлүм 7. Борбордук Азиядагы жибек жолдору.

Кытай өлкөсү байыртадан бери жибек өндүрүү жана андан кездеме токуу боюнча дүйнөгө белгилүү. Кытай жибегин башка өлкөлөрдүн падышаларына тартуу катары берилүүчү эң кымбат баалуу кездеме болгон. Жибек ошондой эле хандардын, феодалдардын, атактуу аскер башчыларынын, соодегерлердин үй-бүлөсүндө көркөмдүк үчүн кийилүүчү сый кийим болуп эсептелген. Ошондуктан, кытай падышалыгы жүздөгөн жылдар бою жибекчиликтин сырын өлүмгө тартуу жазасы менен башка элдерден жашырып келген.

Кытай жибегин жөнүндө маалыматтар индустардын эпосторунда, библиянын сөздөрүндө, Азербайжан элинин «Кор-Оглы» эпосунда, Искендер Зулхарнайн тарыхында, казактын «Алпамыс», кара калпактын «Кырк кыз», кыргыздын «Манас» эпосторунда, Фирдосунун «Шах-Намесинде» ж.б. көптөгөн тарыхтарда кездешет.

Жибек курту жөнүндөгү алгачкы маалымат Аристотелге таандык болгон. Ал биздин доорго чейинки 4-кылымда жибек куртунун түзүлүшүн жазып, аны «мүйүздүү курт» деп атаган. Ал эми Александр Македонский Персия, Орто Азияны басып алганда олжого алынган байлыктардын арасында эң жогорку баалуу жибек кездемелери болгондугу, Искендер Зулкарнайн тарыхында күбүрөөк айтылат.

Көптөгөн тарыхтарга караганда жүздөгөн жылдардын ичинде жибекчилик акырындык менен чыгыш кытайдан түндүк кытайга, Борбордук Азияга, Кореяга таркала баштаган. Ал эми Японияга жибекчилик Корея аркылуу б.э. IV к. таркалган.

Европага жана Алдынкы Азияга салыштырганда жибекчилик Орто Азияда мурда өнүккөн. Александр Македонскинин жортулунун учурунда көптөгөн элдер, айрыкча согдиандыктар жана ага коңшулаш жашаган гуздар чыгышка-Борбордук Азияны карай качууга аргасыз болгон. Македонски Орто Азияны таштап кетүүгө аргасыз болгондон кийин, алар кайрадан өз жергесине кайтышкан. Ошол мезгилден баштап Орто Азияда жибекчилик өнүгө баштаган. Анын күбөөсү катары Бурана мунарасы (биздин доорго чейинки IV-III к.), сактардын коргондоруна табылган грек жана чыгыш элдери бирге иштешкен буюмдар күбө болот. Бул доор жибекчиликтин Орто Азияда өнүгө баштаган мезгилине туура келет. Ал эми даяр жибек буюмдары биздин жергеге Македонски келгенге чейин эле таркалган. Ал жөнүндө Македонски Орто Азияны басып кирген мезгилде Бестин чоң тартуу менен тосуп чыккандыгы, алардын ичинде кытай жибегинен токулган кездемелер жөнүндө тарыхта калтырган жазуулар күбө болот. Жибекчилик эң күчтүү өнүккөн Кытай мамлекети менен батыштагы күчтүү өлкө Римди байланыштырып турууда Борбордук жана Орто Азиялар аркылуу өткөн Жибек жолдорунун мааниси чоң болгон. Жибек жолу Кытайга Индиядан алтынды, нефритти, жүндү, аргымак аттарды жибек кездемелерине алмаштырууда чоң мааниге ээ болгон.

Кытай тарыхтарында байыркы «Жибек жолу» Бейдхэ өрөөнүндөгү азыркы Сиан шаарынан башталган, шаар жолдун чыгыш дарбазасы болуп саналган. Сиан шаарынан эки жол чыгып бири Цзинхэ өрөөнү аркылуу Хуанкэ дарыясын бойлоп түндүккө багыт алган. Жол «Улу кытай сепилине» жарыш жаткандыктан жүргүнчүлөр каракчылар тарабынан көп жабыр тарткан эмес. Аталган жол аркылуу Кытай жибеге Монгол

хандыгына, Алтайда жашаган урууларга жана Сибирь элдерине чейин таркалган.

Экинчи жол «Хэси коридору» аркылуу азыркы Ланьчжоу шаарына келип, жол кайрадан экиге бөлүнгөн. **Биринчи жол** Нань-Шань тоолорунун түндүк этеги менен түндүк-батышты карай жүрүп, азыркы Юймын шаарында кербен Бэйшань чөлү аркылуу Хами жана Турфан шаарларына келген.

Турфанда жол дагы экиге түндүк-батышка жана батышка бөлүнгөн. Түндүк-батыштагы жол менен кербен азыркы Үрүмчү, Кулжа шаарлары аркылуу Казак хандыгындагы, Урал багытындагы элдер менен соода жасашкан. Турфандан батышка чыккан жол менен кербен азыркы Карашаар, Куча, Үчтурфан, Аксу, Кашгар шаарлары аркылуу өтүп, Торугарт ашуусу менен Нарын, Ысыккөл, Чүй, Талас өрөөндөрүндөгү элдер, азыркы Чымкент, Олуяата, Ташкент, Букара, Хива, Хорезм шаарлары, Астрахан хандыгы менен соода жүргүзгөн.

Юймын шаарынан батышка чыккан жол Алтынтаг, Куэнь-Лунь, Каракорум тоолорунун түндүк капталдары менен жүрүп азыркы Чаркылык, Черчен, Керия, Хотан, Жаркент шаарлары аркылуу Кызылсуу өрөөнү менен Эркечтамга багыт алган. Бул жол менен жүргөн кербен көпчүлүк учурда Кашгар шаарына кирбестен азыркы Жаркент шаарынан Каракорумдагы Ташкоргон чеби аркылуу Ооганстанга жөнөгөн. Жол Кытай менен Ооганстанды бириктирип туруучу эң жакынкы жол болгон. Бирок бийик тоо ашуулары, тар капчыгайлар, буркан-шаркан түшүп аккан тоо суулары көптөгөн чыгашага алып келген. Ошондуктан жол менен көбүн эсе майда эшекчен кербен өткөн. Ал эми негизги кербендер Эркечтам, Тоңмурун, Талдык ашуулары аркылуу жети шаарга; Алай, Каратегин, Зерафшан өрөөндөрү аркылуу Самарканд, Бухара шаарларына, Ооганстанга, Иранга ж.б. өлкөлөргө сапар чеккен.

Азыркы Ланьчжоу шаарынын аймагынан чыккан экинчи жол Хуанке өрөөнү, Синин шаары аркылуу өтүп Көкөнор, Цайдам аймактарындагы элдер менен соода жүргүзүшүп, андан ары Тибетке сапар чеккен. Бул багытта жүргөн кербендин негизги унаасы болуп качыр жана топоз саналган. Себеби, бийик тоолуу аймакта төө, ат жана эшек бир нече айлаган узак жана татаал жолго чыдаган эмес. Тибеттен кытай жибегин жүктөгөн соодогерлер Брахмапутра өрөөнү, Гималай тоолорундагы ашуулар менен Индияга жеткен. Андан ары деңиз жана

куркактыктагы жолдор менен Европага жана Африкага кытай жибегі таркалган.

Кытай жибегі кербенден кербенге өтүп, улам башка соодегерлерге сатылып отуруп, байыркы доордогу эң белгилүү болгон Антиохи шаарына (азыркы Турциянын түштүк чыгышындагы анчалык чоң эмес шаардын оордунда болгон) жеткен.

«Жибек жолунун» таркалышына Борбордук Азиянын тийгизген таасири чоң. Кытай жибегі алгач аймактагы чоң шаарларга ташылып келинген. Шаарларда кербендер уюштурулуп алар белгилүү багытка жол тартышкан. Ар бир шаардын хандыгынын өзүнчө соода кылуучу элдери, кербен сарайлары болгон. Ошондуктан соода жүргүзүүдө башка хандыктардын сөзсүз макулдугун алыш керек эле. Андыктан соодагерлер алгач шаардын, аймактын билермандарына кымбат баалуу кездемелерди тартуу кылышкан. Ошондон кийин гана алар өз аймагында соодегерлерге эч кимдин колу тийбестиги, ага жардам көрсөтүү боюнча ишеним кагаз (патфа) берген. Натыйжада, соодегерлер дайыма ошол элди аралап, өзүнө белгилүү жолдор менен жүрүшкөн.

Борбордук Азиянын Хотан, Жаркен, Ташкоргон, Кашкар, Турфан, Үрүмчү, Кулжа шаарлары «Жибек жолунда» эң негизги ролду ойногон. Ал шаарларда азыркы мезгилге чейин сакталып калган коргондор, күмбөздөр, уламыштар буга чоң күбө болот. Мисалы; Кашгар сайындагы жар боорундагы «Кашкар ханынын үңкүрү», Аппак кожонун жайы, Ташкоргондогу байыркы таштан курулган имараттын калдыгы, кум басып калган байыркы Хара-Хото, Боро-Хото жана Актан-Хото шаарлары ж.б.

П.К.Козловтун экспедициясы (1907-1909 ж.ж.) Хара-Хото өлүк шаарын казган учурда бийиктиги 8-10 метр болгон субургандан (китепкана, казына сактаган жай) көп сандаган буюмдар, китеп ж.б. документтерди тапкан. Алардын ичинде чыгыш элине белгилүү болгон «Жети акылмандын Синдбад жөнүндөгү китеби» чыккан. Бул китеп фарс тилинде жазылган жана бул аймакта персиялыктын жашагандыгынын күбөсү болуп саналат. Документтердин арасында уйгур тилинде жазылган атын уурдаткан, буудай карыз берип аны ала албаган адамдардын арыздары, ошондой эле бул шаардын Чыңгыз хандын жортуулу мезгилинде талкалангандыгы жөнүндөгү кабарлар бар.

«Жибек жолунун» таркалышына Лхаса-«Кудайлардын өлкөсү» шаарынын мааниси чоң болгон. Лхасада тибеттик-

миряндардын, хачи-соодагерлердин жайлары менен катар кытай соодагерлеринин дүкөндөрү, байыркы курулуштары азыркы күнгө чейин сакталып калган. «Улуу жибек жолу» бул аймакта азыркы күндө да, өз маанисин жоготкон эмес.

Кытай менен Индияны бириктирип турган «Жибек жолу» Куэнь-Лунь жана Каракорум тоолорунда жайгашкан эки ашуу (Миңтеке жана Каракорум ашуулары) аркылуу өткөн. Миңтеке ашуусу аркылуу кербен Гилгит өрөөнүнө (Кашмир) келип, андан ары Индияга жол тарткан. Ашуу 4600 метр бийиктикте жайгашып, түштүк капталы тик аскалуу келип тоого көтөрүлүү көптөгөн кыйынчылыкка турган. Ошондуктан ашуу аркылуу көбүн эсе кербен Кытайдан Индияга июнь-август айларында каттаган.

Каракорум ашуусу аркылуу кербен Кытайдын Шачэ шаары менен Кашмирдин Лех чебин бириктирип турган. Жолдун узундугу 750 км жакын, деңиз деңгээлинен 5000 метр жогорку жайгашкан беш бел аркылуу өткөн, кербен үчүн 35-40 күндүк жол. Лех чебинен Сринигар өрөөнү аркылуу Индия менен байланышкан.

Борбордук Азияда «Жибек жолу» төмөнкү кербен жолдорунан турган жана ал жолдор азыркы күндө да, негизги жол катнашын түзөт.

Синин-Турфан кербен жолу. Синин шаарынан түндүк-батышка карай Хейке дарыясын бойлой, Наньшань тоо кыркасынын түндүк тоо этеги менен Аньси шаары аркылуу Баркуль түздүгүнө келген. Бул жерде жол экиге бөлүнөт. Богдошань тоосунун түндүгү менен Үрүмчүгө баруучу жол Баркуль-Даван аркылуу өтөт. Экинчи Богдошань тоосунун түндүгү менен Турфан шаары аркылуу Үрүмчүгө баруучу жол Даванчи ашуусу менен өтөт. Аталган кербен жолдору аркылуу кытай жибеге Жонгорияга, казак урууларына таралган.

Цинхай-Тибет кербен жолу. Синин шаарынан башталып Оринг-Нур, Жарин-Нур көлдөрүнүн түздүктөрү, Баян-Хара-Улаба ашуусу, Жэкунд өрөөнү аркылуу Цангпо өрөөнүнүн ортоңку бөлүгүнө түшүп, андан Лхасага багыт алган. Жолдун экинчи тармагы Жарин-Нур көлүнөн түндүк-батыштагы Цайдам чөлүндөгү урууларды карай таралган. Цинхай-Тибет кербен жолунун экинчи кеңири белгилүү тармагы болгон Синин-Чамдо (Кашин) жолу Сининден түштүккө карай Амнэ-Мачин тоосун ашып Индо-Кытайга, Тайландга, Лаоско таркаган.

Цинхай-Шынжан кербен жолу. Хуань-Чюнь чебинен башталып Көкөнор көлүнүн түндүгүнөн жана түштүгүнөн айланып өтүп Цайдам түздүгү, Сухани-Нур ашусу аркылуу Дуньхуань шаарына (Тарим чөлүнө) чыккан. Жолдун экинчи тармагы Цайдамдын түштүгү аркылуу өтүп, Алтынтаг тоосун ашып, Чарклык шаарына (Тарим чөлү) келген жана Юймын-Эркечтам жибек жолу менен бириккен.

Сикан-Тибет кербен жолу. Жол Кандин шаарынан башталып, көптөгөн меридиан багытындагы тоолорду ашып Литан, Ботан, Чамдо, Аламдо, Лхоруго аркылуу Лхасага (Тибеттин борбору) келген. Тибет-Шынжан кербен жолу аркылуу Индиядан келген товарлар; мускус, жүн, тери, маралдын мүйүзү жана башкалар ташылып, эң негизги жолдордун бири болуп саналган. Жол Лхасадан түндүктү карай чыгып, Тибет тайпак тоолору аркылуу Куэнь-Лунь тоолорун ашып, Керияга түшүп, Юймын-Эркечтам жолуна кошулган.

Тибет-Индия кербен жолу. Бул жол эки тармактан турган. Себеби, Тибет, Гималай тоолору көпчүлүк бөлүктөрүндө тик аскалуу, тар капчыгайлуу болгондуктан кербендин туш келди жолго салышы өлүмгө барабар болгон. Ошондуктан кербен жолу жазы өрөөндөр, анчалык бийик эмес тайпак ашуулар аркылуу өткөн.

Биринчи тармак Лхасадан түндүк-батышты-Кашмирди карай Брахмаптура (Цангпо) өрөөнү аркылуу өткөн. Кербен өз жолунда Щигаще, Сака, Тагум, Токсум кыштактарын; Маюн ашуусун, Манасавр көлүн, Гарток өрөөнүн басып Кашмирдин Лех чебине келген. Жол андан ары Индияга, Пакистанга жана Ооганстанга уланган.

Экинчи тармак Птунг кыштагы, Даржилингга өрөөнү аркылуу өтүп Индия менен Тибетти бириктирип турган. Бул жол аркылуу негизги соода байланышы иш жүзүнө ашкан.

Македонский Кожокент (Хожент) шаарын камалап жатканда ага Чанач «Жибек жолу» жөнүндө төмөнкүдөй маалымат берет:

Кыялуw Чанач ашуусу,
Кырмызы Жибек жолу дейт,
Кыргыз-кыпчак жолу дейт.
Хан ордосу Таластын,
Дал ортосу тушу дейт.
Отрар кентти айлантпай,
Алып баруучу жол ушул дейт.

(Кыдыралынын варианты).

Топонимдик тиркемелер.

Манас эпосунда жана байыркы жазмаларда кездешкен
топонимдер.

Таблица №1

Байыркы аталышы	Азыркы аталышы
1	2
Азиретитоо	Тянь-Шань тоолору
Асийа	Азия
Ая-Күз. Казакстандагы талаа	Аягуз талаасы
Алатоо. Кытайдагы тоо	Иньшань тоосу
Алай. Кыргызстандагы тоо, өрөөн	Алай тоосу. Алай өрөөнү
Аратоо. Кытайдагы тоо	Оркошар, Барлык тоолору
Алтай	Алтай
Алтын алчу тоо. Кытайдагы тоо	Алтынтаг
Алтынтоо	Алтынтаг
Акталаа. Монголиядагы талаа	Акчий түздүгү
Аратүз, Кыргызстандагы бийик тоолуу өрөөн	Арпа өрөөнү
Аракөл. Кыргызстандагы өрөөн	Арагол
Аркатоо. Тибеттеги тоо	Кукишили, Прежевальски тоолору
Акястын ою. Шынжандагы өрөөн	Текес дарыясынын бою. Акыяс
Алтын өрөөн	Иле өрөөнү
Ача-Марин жайыгы	Батыш Сибирь ойдунунун түштүгү
Ачы. Сибирдеги түздүк, дарыя	Ачи. Ачинск
Актоо. Борбордук Азиядагы тоо	Орус тоосу
Акталаа. Казакстандагы түздүк	Зайсан түздүгү, Акчий түздүгү
Барскон. Кыргызстандагы өрөөн	Барскон өрөөнү
Былкылдактын Сарысаз. Борбордук Азиядагысаз	Лобнор Сазы
Бакалытоо. Тибеттеги тоо	Бакалытаг.
Бугда (теңир деген мааниде, Теңиртоо)	Чыгыш Тянь-Шанда (Бугда- тоо, Борохоро Борохотон).

Батыш Коргон. Монголиядагы тоо	Монгол Алтайы
Бузулган Чамбыл. Орто Азиядагы тоо	Каратоо, Актоо жана Нура тоолордун кошулган жери
Бадахшан. Орто Азиядагы тоолуу аймак	Бадахшан
Бабил (Китаб масалик ал-мамалик боюнча)	Алдыңкы Азия
Бугдатоо (Теңиртоо) Кытайдагы тоо	Богдошань тоолору
Бугдатоо (Теңиртоо) Кытайдагы тоо	Байтаг-Богдо тоолору
Баркөлтоо. Кытайдагы тоо	Баркултаг тоолору
Бакалу тоо. Кытайдагы тоо	Бакалытаг тоолору
Бучала. Кытайдагы тоо	Дабашань
Губий чөлү. Монголиядагы тоо	Гоби Алтайы
Давань-Нарын бою Узун тоо. Кыргызстандагы тоо	Фергана тоосу
Дыңша чөлү. Кытайдагы чөл	Жунгария чөлү
Иле чөлү. Казакстандагы чөл	Иле чөлү
Эрименин чөлү. Кытайдагы чөл	Алашань чөлү
Жапалактын кыры. Кытайдагы тоо	Алашань тоосу
Желпиниш	Индия
Жылдыз. Кытайдагы өрөөн	Жылдыз өрөөнү
Жет-Кайт бели. Памирдеги ашуу	Бахжир ашуусу
Жөлөк. Орто Азиядагы жарым арал	Челекен жарым аралы
Жазира бели. Памирдеги ашуу	Жаз-и-ра ашуусу
Жылыңычтар аралы. (Жазира-ал-Ура)	Суматра аралы
Жакут арал (Жазира ал Йакут)	Сумбава, Флорес аралдары
Жазира Жет-Кайт бели	Малакка жарым аралынын эн түндүгүндөгү мойнок (бел).
Ит өлбөстүн чөлү. Кытайдагы чөл	Жунгар Гобиси
Ичкиликтин Алтайы (Түрк Алтайы, Оң Алтайы)	Нарым, Котон карагай тоолору

Ичкиликтин Каратоо. Кытайдагы тоо	Луншо-Шань тоолору
Ичкиликтин Алатоо. Кытайдагы тоо	Иншань тоосу.
Иаджуджа тоолору. Кытайдагы тоо	Сино-Тибет тоолору (Сикан)
Кашкар бою Кызылтоо. Кытайдагы тоо	Какшаал, Келпинтаг тоолору
Каратоо. Кытайдагы тоо	Цинь-Шань тоолору
Куланбашы. Орто Азиядагы ойдун	Туран ойдуңу
Каспан тоо. Кытайдагы тоо	Наньшан тоосу
Кегмен. Саяндагы тоо	Тану-Ола тоосу
Кем-Алай. Ималай дүйнөдөгү бийик тоо	Гималай тоосу
Катталгантоо. Кытайдагы тоо	Цилиньшань тоолору.
Кичи-Алтай. Монголиядагы тоо	Гоби Алтайы
Кичи-Алатоо. Шынжандагы тоо	Борохотон, Жаргес тоолору
Каратоо. Кытайдагы тоо	Көкө-Нор тоосу.
Каратоо. Кытайдагы тоо	Кара-Корум тоосу.
Каратоо. Орто Азиядагы тоо	Каратоо
Кыпчак талаасы. Орто Азиядагы ойдуң	Туран ойдуңу
Карагайлууталаа. Кытайдагы тоо	Хара-Нарын тоосу
Кубайыстын чөлү. Аравиядагы чөл	Аравия чөлү
Кусарыштын талаасы. Кытайдагы талаа	Суйюн талаасы
Кызылкыя тоосу. Ысык-Көл өрөөнүндөгү тоо	Жети-Өгүз тоосу
Кетмендин тоосу.	Кетмен тоо
Көлөп. Орто Азиядагы тоо	Куляб тоолору
Кангай жери, Кангай тоо	Хангай. Хангай айрым кезде Ичкиликтин Ала тоо деп аталат.
Кынгыртоо. Монголиядагы тоо	Монгол Алтайы
Куу-Жекен. Орто Азиядагы дөңсөө	Красноводски платосу.

Куу-Жекендин аралы. Орто Азиядагы булун	Кара-Богоз-Гол булуну
Капалдын тоосу. Казакстандагы тоо	Кендик-Тас, Кордой тоолору
Кичи Алатоо	Тениртоо тоолору
Көл-Камыш түздүгү. Казакстандагы түздүк	Копо-Жерен айгыр түздүгү
Карлуутоо. Кытайдагы тоо	Карлыктаг тоосу
Каратегин. Тажикстандагы өрөөн	Каратегин өрөөнү
Күмүш аралы (Жазира ал-Фидда)	Ява аралы
Кулунду талаасы. Сибирдеги талаа	Кулунду талаасы
Кулунду. Түштүк Кыргызстандагы талаа	Кулунду талаасы
Керметоо. Түштүк Кыргызстандагы тоо	Керметоо
Кургактоо. Кытайдагы тоо	Курлыктаг
Кургак-Дабан. Кытайдагы тоо	Курлык-Дабан
Каспантоо. Кытайдагы тоо	Наньшань тоосу.
Капкатоо. Кытайдагы тоо	Малиншань тоолору
Коңуртоо. Кытайдагы тоо	Конгортоо
Кентоо. Кытайдагы тоо	Кинтоу
Муздактын тоосу	Сарыжаз тоолору
Кынгыртоо. Монголияда	Монгол Алтайы
Муз-Дабан. (Кара-Корумдагы ашуу)	Музтоо ашуусу
Медиан чөл. Монголиядагы чөл	Кангай чөлү (Бор-Хары Элс).
Манжы. Борбордук Азиядагы түздүк	Шеньси түздүгү
Мыргап. Памирде, Түркменстандагы өрөөн	Мургаб өрөөнү
Муззоо	Хан-Тенгри тоосу
Музтоо. Кытайдагы тоо	Музтоо
Музбел. Казакстандагы тоо	Музбел тоолору
Мамырдын Сары чөлү. Кытайдагы чөл	Жонгор Гобиси
Негрлер аралы (Жазира ал-зиджа)	Калимантан, Борное аралдары

Оролтоо	Уралтоо
Ордожер. Кытайдагы тоо (ортолук деген мааниде)	Ордос платосу
Орхой жери. Монголиядагы түздүк	Орхондун бойлору
Орточаткал. Орто Азиядагы өрөөн	Пскем өрөөнү
Ополдун тоосу. Шынжандагы тоо	Кашгардын тосу
Рипей, Бохо. Орто Азиядагы тоолуу аймак	Памир
Шибер	Сибирь
Сарыарка. Казакстандагы талаа	Сарыарка талаасы
Сарымсактытоо. Алтайдагы тоо	Нарымтоо
Сууктөр. Кытайдагы өрөөн	Сино-Тибет өрөөнү
Саян-Жайлак. Түштүк Кыргызстандагы өрөөн	Салам-Алик
Сунга. Саяндагы тоо	Саян тоолору
Сусамыр. Кыргызстандагы тоо, өрөөн	Сусамыр тоосу, өрөөнү
Сарыкол тоосу. Кытайдагы тоо	Сарыкол тоосу
Саздуу Чоң дайра. Орто Азияда байыркы дарыя нугу	Төө-Моюндан Такыяташка чейинки Аму дарыянын нугу.
Тайыптын жери	Аравия
Тогуз-Эрсен. Кытайдагы ойдун (Тогуз көл деген мааниде)	Цайдам ойдуңу
Тарбагатай. Кытайдагы тоо	Тарбагатай тоосу
Таскылдын тоосу. Саяндагы тоо	Оттук-Тайга тоолору
Таскылдын талаасы. Монголиядагы талаа	Ташын-Далан талаасы
Тунша. Кытайдагы түздүк	Шаньдунь түздүгү
Текши-Арш чөлү. Кытайдагы чөл	Бейшань чөлү
Тескейтоо. Кыргызстандагы тоо	Тескей Алатоосу
Тебит, Дөбүт	Тибет
Текес. Кытайдагы тоо, өрөөн	Текес тоолору, өрөөн

Талчоку. Каспандын тоосундагы чоку	Яматан умуру (6346 м.)
Тогуздабан. Каракорумдагы тоо	Токус-Дабан тоолору
Улабастын тоосу.	Күнгөй Алатоо
Улан –Учу. Орто Азиядагы дөңсөө	Каплан-Кыр дөңсөөлөрү
Улу- Өзөн	Иле өрөөнү
Чоң Алатоо	Азиретитоо
Чоң Каптоо. Кытайдагы тоо	Сино-Тибет тоолору
Чоктабылгы. Кытайдагы өрөөн	Датунхе өрөөнү
Чаяндар аралы (Жазира ал-аркиби)	Малакка аралы
Чөлтоо. Кытайдагы тоо	Чөлтаг тоолору
Чымынтоо. Кытайдагы тоо	Чиментаг тоолору
Чыгыш-Коргон. Кытайдагы тоо	Чоң Хинган тоосу
Шаму чөлү. Кытайдагы чөл	Кумтаг чөлү
Иаджуджа тоолору. Кытайдагы тоо	Түштүк Цинхай тоолору
Кангайтоо. Монголиядагы тоолор	Хангай тоолору
Кангай. Монголиядагы түздүк	Хангай түздүгү
Чоң Кучканын ою	Чыгыш Кытай түздүгү
Чөкмөтоо. Кытайдагы дөңсөө	Жэкэ дөңсөөлөрү
Д а р ы я л а р	
Ангир. Енисайдын куймасы (Кемь, Энесай)	Ангара
Аб и Ходжент, Сейхун, Узун дарыя	Сырдарыя
Афу жана Гянь суулары	Абакан
Аб и Амуя, Нахр и Балх, Жейхун	Амударыя
Аят. Монголиядагы суу	Аят суусу
Барак. Орто Азиядагы дарыя	Чыйырчык дарыясы
Бисакама. Орто Азиядагы дарыя	Пскем дарыясы
Дарыя-Шор көлү	Тигир дарыясын бойлой жайгашкан туздуу көлдөр

Еничай, Энесай, Кемь, Кемчут	Енисей дарыясы
Иле, Кытай менен Казакстандын ортосундагы дарыя	Иле суусу
Итил, Эдил, Эсил	Волга, Ишим, Урал дарыялары
Икарь-Мурен, Сарысуу. Кытайдагы дарыя	Хуанке дарыясы
Карас-Аб. Фергана өрөөнүндөгү дарыя	Кара дарыя
Карасуу (Чон суу) Кытайдагы дарыя	Хэйкенин куймасы
Катын дарыясы. Алтайдагы дарыя	Катунь суусу
Кеңсуу. Кытайдагы дарыя	Ганьсу дарыясы
Котон. Кытайдагы дарыя	Хотан дарыясы
Каркыра. Орто Азиядагы дарыя	Каркыра дарыясы
О-пу. Батыш Сибирдеги дарыя	Обь дарыясы
Секиз-Мурэн (сегиз дарыя)	Енисейдин куймалары
Терс аккан суу	Амур дарыясы
Терс-Маң, Чыгыш Тянь- Шандагы дарыя	Жылдыз дарыясы, Гайдых гол дарыялары
Үркүн, Орхон. Монголиядагы дарыя	Орхон дарыясы
Үкүрчү. Текестеги суу	Үкүрчү суусу
Шыта-Кечүү (Таш кечүү) Кытайдагы дарыя	Бейдекэ дарыясы
Шарын. Орто Азиядагы дарыя	Шарын. Чарын дарыясы
К өлдөр	
Аси-Күл, Туз-Көл, Кер-Көл, Кыргызстандагы көл	Ыссыккөл
Айдыңкөл. Кытайдагы көл	Манас көлү
Баркөл. Кытайдагы көл	Баркуль
Батика көлү	Арал деңизи
Гулиган, Байкөл	Байкал көлү
Жайкөл. Кытайдагы көл	Чикакөл
Жайсаңкөл. Казакстандагы көл	Зайсан
Ит ичбестин Алакөл. Казакстандагы көл	Алакөл

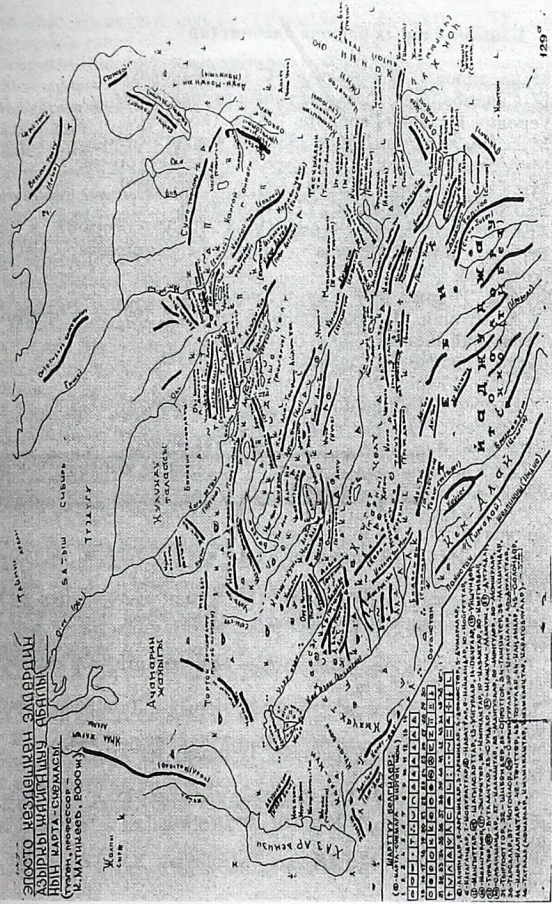
Катаганкөл. Кытайдагы көл	Эдзин-Гол
Куланбашы. Кытайдагы көл	Гашун-Нур көлү
Көкөзөн. Орто Азиядагы байыркы дарыя нугу	Түркмөнстанда, Амур дарыясынын байыркы нугу.
Көкөнор. Кытайдагы көл	Кукунор көлү
Абескун, Дербент, Хвалын, Хазар	Каспий деңизи
Сары деңиз	Чыгыш Кытай деңизи
Сашаңкөл. Кытайдагы байыркы көл	Хотан менен Тарим дарыялары кошулган жерде болгон. Азыр камыштуу саз
Туркөл. Монголиядагы көл	Дургө-Нур
Түндүк батыш деңиз	Түндүк муз океаны
Туздуукөл. Кытайдагы көл	Лобнор көлү
Теңирнор. Кытайдагы көл	Тели-Нур, Тенгри-Нур көлдөрү
Хосогол. Монголиядагы көл	Хубсугул көлү
Шордун бурчу. Кытайдагы камыштуу талаа	Цайдамдын чети
Шоркөл. Памирдеги көл	Ранг-Көл
Ысык деңиз	Индия деңизи
Түнөргөн деңиз	Тынч океан
Ш аарлар	
Аксу шаары . Кытайдагы шаар	Аксу
Анкира, Анкара. Туркиядагы шаар	Анкара
Асбара. Таджикстандагы шаар	Исфара
Бухарай Шарып. Өзбекстандагы шаар	Бухара
Бейтин. Кытайдагы шаар	Беш-Балык
Балык. Ооганстандагы шаар	Балх
Багбура. Кытайдагы шаар	Лоян
Далку. Кытайдагы шаар	Чанчун
Жаркен. Кытайдагы шаар	Яркенд
Йаджуджа шаары (ал – Хорезми боюнча). Кытайдагы шаар	Аньдун
Йаджуджа, Маджуджа шаарларынын ортосундагы тосмо	Ляодун тоолору
Кантон. Кытайдагы шаар	Кантон

Кожокент. Фергана өрөөнүндөгү шаар	Хожент
Котон. Кытайдагы шаар	Хотан
Кучар. Кытайдагы шаар	Куча
Кансу. Кытайдагы шаар	Шанхай
Куммул. Ирандагы шаар	Кум
Мысыр, Мисир.	Багдад, Египет
Мачин, Чынмачын	Түштүк Кытай
Маджуджа шаары (ал-Хорезми боюнча)	Харбин
Орто-Бээжин. Кытайдагы шаар	Ланчжоу
Перинин шаары Тайып. Аравиядагы шаар	Таиф
Пенчула. Кытайдагы шаар	Үч-Турфан
Суянын журту. Түштүк Кытайдагы шаар	Сямын (Амо)
Самарканд. Орто Азиядагы шаар	Самарканд
Таншу. Кытайдагы шаар	Тяньшуй
Түп Бээжин. Чынмачындын Бээжини	Чэнду
Ханчу. Кытайдагы шаар	Гуанчжоу
Ханжу. Кытайдагы шаар	Ханчжоу
Чат-Калаа. Түштүк ыргызстанда	Чаткал
Чет Бээжин. Кытайдагы шаар	Синин
Чоң Бээжин, Бакбурчундун Бээжини	Пинчен, Пекин
Чин и Бируни (Бакбурчун)	Түндүк Кытай
Чин и Мотлак (Каканчын)	Борбордук жана батыш Кытай
Чин и Андаруни	Ички Кытай
Ошпурумдун (Ошпирим) шаары	Ош

Шаар аралык кербен жолдору

Таблица №2

Географиялык точкалар, шаарлар, дарыялар	Аралыктары			
	Фарсанг	Таш	Ат жүрүш күнү	Төө жүрүш күнү
Кожокент-Кан-и-Бадам	8,3	6,2	күндүк жол	толук 1 күн
Кан-и-Бадам-Сох (Кан)	8,0	6,0	- " -	- " -
Ош-Өзгөн	13,3	10,0	- " -	- " -
Куба-Ош	13,4	10,1	- " -	- " -
Жейхун-Тараз	275	206,5	22 күн	33 күн
Жызак-Каркан	5	3,75	0,4 күн	0,6 күн
Ош Медва (Мады)	2	1,5		
Ош-Маргалан	12,5	9,3	күндүк жол	толук 1 күн
Маргалан-Кожокент	33,3	25,0	2,5 күн	4 күн
Кожокент-Самаркан	50,0	37,5	4 күн	6 күн
Котон-Жаркен	8,3	6,25	күндүк	толук 1 күн
Жаркен-Кашгар	13,3	10,0	күндүк	күндүк жол
Кашгар-Аксу	21,0	16,25	2 күн	2,5 күн
Аксу-Кучар	41,6	31,2	3,5 күн	5 күн
Куча-Карашаар	50,0	37,5	4 күн	6 күн
Карашаар-Турфан	41,6	31,2	3,5 күн	5 күн
Чет Бээжин (Синин) - Орто Бээжин	41,6	31,2	3,3 күн	5 күн
Орто Бээжин (Ланьчжоу) - Түп Бээжин (Ченду)	116,6	93,75	100 күн	87,5 күн
Түп Бээжин-Чоң Бээжин (Пекин)	366,6	93,75	29,3	44,0
Чоң Бээжин-Орто Бээжин	250	187,5	20	30
Чоң Бээжин-Чет Бээжин	291,6	218,7	23,3	35,0

Байыркы тарых боюнча адабияттар

1. Манас эпосу. С. Каралаевдин, С. Орозбаковдун, Ы. Саламбайдын, Кыдыраалынын варианттары.
2. Геродот, Истории Геродота. 1982 ж. (котормо)
3. Муса аль-Хорезми. "Зидж", 830-840 ж.ж. (котормо).
4. Муса аль-Хорезми. "Китаб сурад ал-ард" (котормо).
5. Муса аль-Хорезми. "Китаб ат-тарих" (котормо).
6. Эротосфен. "География", VI к. (котормо).
7. Абулгозий. "Шажарай түрк", XVI-XVII к.к. (котормо).
8. Беруни. "Канон Масуда" (Тандалган чыгармалар, 1973 ж. (котормо).
9. Беруни. "Индия", 1963 ж. (котормо).
10. Х.А. Абуший. "Түркий кавмалар тарыхы", 1995 ж. (котормо).
11. "Арабский аноним", XI к. (котормо).
12. Ариан Флавий. Поход Александра. 1933 ж.
13. Багдади. "Тарих" XI к. (котормо).
14. Х.Вамбери. "Бухара или история Мавранахра", 1924 ж.
15. Х.Вамбери. "Народы түрки", 1885 ж.
16. Ибн Мухамад. "История Халифов" (котормо).
17. "Китаб масалик ал-мамалик" (Өлкөлөргө баруучу жолдор, 930-33 ж.) 1973 ж. (котормо).
18. "Худуд ал-Аалам" (Дүйнөнүн батышынан чыгышына чейинки аралыгы), 982-83 ж.ж. (котормо) 1973 ж.
19. "Жахан-Намэ" (Аалам жөнүндөгү китеп), 1265 ж. (котормо). 1973.
20. "Китаб ал-камил фи-т-тарих" (Мусулман өлкөлөрүнүн жалпы тарыхы, 750ж-611 ж. чейинки тарых, эски стил) 1973 ж. (котормо).
21. "Сират ас-Султан Жалал-а-дин Манкубирти" (Жалал-а-дин тарыхы), 1223-25 ж.ж.
22. "Аноним Искандара" (Искандар тарыхы, Темирлан тарыхы, 902) 1492 ж.
23. "Зафар Намэ" (Жеңиш китеби, Темирлан тарыхы, 828) 1424-25 ж.ж.
24. "Матла ас-са-дайн" (Абу Саидалар тарыхы, 875) 1470-71 ж.ж.
25. "Зинат ал-Маджалис маджди" Көркөмдөлгөн жыйнак, XII к., 1973 ж. (котормо).
26. "Зийа ал-клуб" (Тиричилик летописи, XVI к.), 1985 ж. (котормо).

27. "Маджму атут-таворих" (Тарыхтар жыйнагы, XVI к. котормо).
28. "Тарих и Кашгар" (Кашгар тарыхы, XVII к.).
29. "Фатк намэ" (Жеңиш китеби, XV-XVI к.к. котормо) 1985 ж.
30. Шакарим Кудайберди уулы "Түрк, кыргыз, казак жана хандар шежереси", 1911 ж.
31. "Шейбани Намэ" (Шейбанилер тарыхы), 1505-07 ж.ж.
32. "Михман-Намэ-йи Бухара" (Бухаралык меймандын китеби, Шейбани хандыгынын тарыхы, 1509 ж.)
33. "Зубдат ал-Асар" (Санжыралардын каймагы, XVI к. котормо).
34. "Тарых и Мухими-хани" (Мухими хан тарыхы, 1697-1704 ж.ж., котормо). 1991 ж.
35. "Ыйык Инжил" (котормо), 1991 ж.
36. Рабгузий "Кисаси Рабгузий" (котормо), 1990-91 ж.ж.
37. "Кисаси Нишапурий" (котормо), 1991 ж.
38. «Кисаси Мухаммед Алейхисалам» (котормо) 1991-92 ж.ж.
39. "Темур тузуклари" (Темирдин осуяттары, 1400 ж.,котормо). 1991ж.
40. Я.Бичурин "Баштагы хандар тарыхы" (котормо).
41. Я. Бичурин "Кийинки хандар тарыхы" (котормо).
42. А. Новаи "Сади Искандарий" 1484 ж. (котормо), 1991 ж.
43. Г. Низами "Искандарнома" 1212 ж. (котормо), 1970 ж.
44. Жоми "Хирадномаи Искандарий" 1484 ж.
45. Камусул аалам. V к. (котормо).
46. Фиң Жящиң. «Унулар жана анын маданияты», "Йүгүн"журналы, 1937 ж, 7 том, 5 сан.
47. Юань К.Э. «Мифы и летописи древнего Китая». 1959. (котормо)
48. Сыма Цзянь «Ди Цзянь» (Книга гор и морей) ошол китепте комментария. Котормо 1959.
49. Ж.Даба «Шинжян карта эстеликтери» котормо, 2003 ж.

Кийинки тарых боюнча адабияттар.

1. Е.И. Агаева "Керамика Отрара", 1948 ж.
2. О. Айтымбетов "Манас жана тарых", К.М.,8, 13-14 б, 1990 ж.
3. О. Айтымбетов "Ыйык жер", К.М. 8, 1990 ж.
4. О. Айтымбетов "Чынгыз хан тарыхы", К.М.,4. 1991 ж.
5. К. Акишев, К.М.Байпаков,Л Ерзакович "Древний Отрар",1972 ж.
6. А. Байтур "Кыргыз тарыхынын лекциялары", 1992 ж.

7. В. Бартольд "Туркестан в эпоху Монгольского нашествия", 1951 ж.
8. В. Бартольд "Киргизи", "История Туркестана", ж.б. эмгектери.
9. А. Бернштам "Древний Отрар", 1951 ж.
10. А. Бушков «Аттила» 1997 ж.
11. А. Дьяконов «Истории мидии», 1956 ж.
12. Г.Х. Габдрахманов "Татары древние и современные", 1993 ж.
13. 1993ж. Гранатовский "О восточно иранских племенах Кушинского ареала-Центральная Азия в Кушинскую эпоху." 1975
14. Л.Н. Гумилев "Хунжу", 1960 ж.
15. Л.Н. Гумилев «Хунну. Степная трилогия», Санкт-Петербург, 1983 г.
16. Л.Н. Гумилев "Древние тюрки", 1993 ж.
17. С. Дандамаев "Иран при первых ахеменидах", 1985
18. Доосун "Монгол тарыхы", т. 1
19. "Древние цивилизации", 1979 г.
20. В.А. Ильинская «Скифы VII-IV в. до н.э. 1968 г.»
21. Б.Х. Кармышев "Узбеки, племена "кыргыз" в Зеравшанской долине". В книге "Происхождение кыргызов", 1995 г.
22. О. Караев "Кыргыз элинин теги", К.М., 11. 1989 ж.
23. О. Караев "Енисей кыргыздарынын Тянь-Шанга көчүп келиши". Мугалимдер газетасы, 14, 1989 ж.
24. А. Левшин "Кыргыз-Кайсактар тууралу маалымат". Ала-Тоо, 8, 1989 ж.
25. «Монгулдардын жашыруун тарыхы». Т. 1.
26. Ыубайан "Ички монгул тарыхы", 1957 ж.
27. А.Х. Маргулан "Из истории городов строительного искусства древнего Казакстана", 1950 ж.
28. К. Матикеев "Борбордук Азия Манас доорунда", 1995 ж.
29. И.П. Магидович, В.Н. Магидович "Очерки по истории географических открытий", 1-2 т, 1983 ж.
30. Музафар Үсөн "Улуу талаанын урпактары", 1993 ж.
31. А. Нурдинов "Оогандык кыргыздар", 1991 ж.
32. Н. Давлет "Түрк дүйнөсүн түгөлдөйбүз", Заман, 1994-1995 ж.ж.
33. В. Плоских, В. Мокрынин "Кыргызстандан тышкары кыргыздар", К.М. 1990 ж.
34. П. Пьянков. «Саки» содержание понятия. 1968 г.
35. Сибера тарыхы. 1911 ж.
36. Э.Р. Тенишев "Кыргыз тилинин теги", К.М., 37, 1988 ж.

37. «Татары древние и современные». 1993 г.
38. "Русские летописи" (с. 852 г. до 1741 г.).
39. Осмонаалы Сыдык уулу "Кыргыз, Шабдан тарыхы". 1914 ж.
40. Т. Оторбаев "Тарых жана мурас", К.М., 33, 1989 ж.
41. Ю. Худяков "Эне-Сай жана Теңир-Тоо", К.М., 17, 1989 ж.
42. Ю. Худяков "Енесеи кыргыздарынын тарыхы", Ала-Тоо, 3, 1990 ж.
43. Ю. Худяков "Борбордук Азия кыргызы", К.М., 37., 1988 ж.
44. А.Х. Халиков "Татарский народ и его предки", 1989 ж.
45. Э. Хуршут "Ши-Чач-Ташкент", 1992 ж.
46. К.Мусаев «История кыргыз-кыпчакской империи», Бишкек 2002 ж.
47. О.Айтымбетов «Тарых карыткан кара кыргыз», Заман Кыргызстан, № 8, 2003 ж.
48. Э.М.Мурзаев Географические названия Вьетнама В сб. «Топонимика востока» М 1999
49. Э.М. и В.М.Мурзаевы «Словарь местных географических терминов» М; 1962

География боюнча негизги адабияттар

1. Атлас народов мира. 1964 г.
2. Е.П. Борисенков, В.М. Пасецкий "Экстремальные природные явления в русских летописях XII-XVII в.в.", 1983 г.
3. Зденек Кукал "Великие загадки земли", 1988 г.
4. П. Фурмарье "Проблемы дрейфа континентов", 1971 г.
5. Чу Шао-Тан "География нового Китая", 1953 г.
6. Советский энциклопедический словарь. 1981 г.
7. Русско-Китайский словарь, М 1990 г.
8. Монголо-Русский словарь, М 1970, 1983 г.г.
9. Н.С.Селиванов «Северо-Западный Китай»; М 1985 г.
10. Тибето-Русский словарь, М; 1965 г.
11. К.Конкобаев. Топонимия Южной Киргизии, Фрунзе; 1980 г.

Мазмуну

Кириш сөз	4
Бөлүм 1. Байыркы кыргыз-бурут хандыктарынын географиясы	7
1.1. Түштүк кыпчак ордосу	8
1.2. Түндүк кыргыз-кыпчак ордосу	10
1.3. Чыгыш кыргыз-уйгур ордосу	12
Бөлүм 2. Байыркы кыргыз урууларынын географиясы .	14
2.1. Кыргыз-бурут урууларынын географиясы	14
2.2. Кытай-каканчын урууларынын географиясы	49
2.3. Жамаатташ жаткан элдердин географиясы	55
Бөлүм 3. Кыргыздардын көчтөрү.....	58
3.1. Европага карай көчүү.....	58
3.2. Оролдун (Уралдан)батышына карай көчүшү	60
3.3. Кыргыздардын Азирети тоодон Алтайга карай көчүшү.....	61
3.4. Шибер жериндеги көчүүлөр	64
3.5. Алтайдан Азирети тоого, Тебитке, Дандун (Памир) тоого карай көчүүлөр	65
3.6. Желпинишке карай көчүүлөр	67
Бөлүм 4. Кыргыз-түрк элдеринин таркалышы	68
4.1. Кыргыздардын азыркы таркалуу географиясы	68
Бөлүм 5. Байыркы доорлордогу шаарлар.....	80
5.1. Кыргыз-буруттардын шаарлары	80
5.2. Кытай-каканчын шаарлары	86
Бөлүм 6. Кыргыздардын илимий түшүнүктөрү, чен бирдиктери	91
6.1. Кыргыздардын географиялык түшүнүктөрү.....	91
6.2. Кыргыздардын илимий түшүнүктөрү, чен бирдиктери	94
6.3. Топонимдердин жалгашышы.....	97
Бөлүм 7. Борбордук Азиядагы жибек жолдору.	114
Тиркемелер	120
Колдонулган адабияттар	132

К. Матикеев

Кыргыздардын тарыхый географиясы

(окуу куралы)

*Редактор: Матикеев К.
Технический редактор: Кубатова Г.
Компьютерная верстка: Мырсыраимова Д.
Корректор: Кубатова Г.*

*Сдано в набор 10.03.2004 г.
Подписано к печати 16.04.2004 г.
Зак. № 352. Тираж 300 экз.*

862496